АРХЕОЛОГІЯ

Б. О. ТИМОЩУК

ДАВНЬОРУСЬКА БУКОВИНА

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ І ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Б. О. ТИМОЩУК

ДАВНЬОРУСЬКА БУКОВИНА

(X—перша половина XIV ст.)

КИЇВ
«НАУКОВА ДУМКА»
1982

В монографии на основе новых археологических источников раскрывается принадлежность восточнославянского населения Буковины к Киевской (X—XI вв.) и Галицкой (XII—XIV вв.) Руси, освещается история древнерусских феодальных центров (княжеских крепостей и феодальных замков), рассматриваются вопросы формирования и развития древнейших на этой территории поселений городского типа.

Для археологов и историков.

У монографії на основі нових археологічних джерел розкривається належність східнослов'янського населення Буковини до Київської (X—XI ст.) та Галицької (XII—XIV ст.) Русі, висвітлюється історія давньоруських феодальних центрів (князівських фортець та феодальних замків), розглядаються питання формування та розвитку найдавніших на цій території поселень міського типу.

Для археологів та істориків.

Відповідальний редактор *М. Ф. Котляр*

Рецензенти *Ю. В. Кухаренко та Г. Л. Хорошкевич*

**Редакція літератури
з соціальних проблем
зарубіжних країн,
археології та документалістики**

Т $\frac{0505040000\text{-}053}{M221(04)\text{-}82}$ БЗ —16—3—82

© Видавництво Наукова думка, 1982

ВСТУП

Територія, обмежена середнім Дністром, Черемошем і Карпатами, за якою закріпилась історична назва Північна Буковина, до середини XIV ст. перебувала у складі Давньої Русі. Розміщена на південно-західній окраїні Русі, вона фактично залишилась поза увагою літописців. Лише починаючи з XIII ст. на сторінках писемних джерел зустрічаються окремі згадки про буковинські давньоруські населені пункти (Василів, Онут та ін). Ще до недавнього часу окреслена територія належала до тих давньоруських земель, історія яких залишалась недослідженою.

Буржуазні та буржуазно-націоналістичні історики неправильно висвітлювали, а то й прямо фальсифікували історію давньоруської Буковини. Намагаючись принизити або повністю заперечити роль Київської Русі в історії краю, Д. Ончул, Р.-Ф. Кайндль, А. Чоловський та інші історики періоду австро-угорської окупації Буковини твердили, що нібито ця територія у X—XI ст. не була постійно заселена, а відігравала роль коридору, через який пересувались різні кочові народи.

Геза про незалежність Буковини до XIV ст. особливо пропагувалась у період королівсько-румунської окупації краю. Посилаючись на давню легенду про молдавського воєводу Драгоша, який ніби під час полювання у 1352 р. застав Буковину пустинною, румунські буржуазно-націоналістичні історики (Т. Белан та ін.) намагалися довести, що ця територія почала інтенсивно заселятися та процвітати лише з XIV ст., коли потрапила під владу молдавських господарів.

Перш ніж приступити до написання історії населення давньоруської Буковини, радянським дослідникам довелося провести велику роботу по створенню джерелознавчої бази по даній проблемі.

Вона формувалася головним чином на основі археологічних досліджень. Починаючи з 1948 р. вони систематич-

но здійснювались експедиціями Чернівецького державного університету та обласного краєзнавчого музею (див. розділ V).

Ці дослідження показали, що територія Північної Буковини багата на давньоруські археологічні пам'ятки X—XIV ст. (вони відкриті більш ніж у 300 пунктах), що є одним з найважливіших свідчень її приналежності до Давньої Русі. Експедиціями Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР, а також Чернівецького університету встановлено, що давньоруські пам'ятки генетично пов'язані з слов'янськими археологічними пам'ятками другої половини I тисячоліття н. е., відкритими більш як у 200 пунктах[1]. Таким чином, за археологічними даними Північна Буковина є давньою слов'янською землею.

Під час дослідження старожитностей давньоруської Буковини головна увага приділялась городищам та селищам, що їх супроводжують. На більшості городищ (вони виявлені в 35 пунктах) проведено розкопки, в процесі яких вивчалися системи та конструкції оборонних споруд, характер забудови укріплених площадок та зв'язки цих укріплень з навколишніми синхронними поселеннями. Досліджені городища поділяються на дві основні групи: 1) городища-общинні центри, час функціонування яких припадає в основному на VIII—IX ст., а в X ст. вони сходять з історичної арени; 2) городища — феодальні центри, що датуються рубежем IX—X ст.— серединою XIV ст. В основу даної праці покладені головним чином матеріали городищ — феодальних центрів та поселень, що їх супроводжують.

Співставлення городищ — феодальних центрів з писемними джерелами дало можливість розділити їх на чотири типи: городища — князівські фортеці, городища — сторожові фортеці, городища — феодальні замки та городища, що були складовою частиною давньоруських міст. У монографії подається їх всебічний аналіз, завдяки чому не тільки висвітлюється історія населення давньоруської Буковини, але й піднімається ряд питань, що стосуються археології та історії Давньої Русі в цілому.

Наукова систематизація та хронологічна класифікація археолгічних джерел дозволили поділити їх на три періоди (X—XI ст.; XII — перша половина XIII ст.; друга половина XIII—XIV ст.), які відповідають трьом основним періодам історії Давньої Русі. В свою чергу в межах кожного хронологічного періоду виділено ранні і пізні фази їх розвитку, що дає можливість встановити точніше час існування тієї чи іншої розкопаної пам'ятки і повніше висвітлити окремі етапи історії населення давньоруського часу.

Деякі аспекти життя слов'янського населення давньоруської Буковини в даній праці не розглядаються: частину з них висвітлено в інших працях[2], а ряд питань не може бути вирішеним через недостатню кількість матеріалу.

Ми сподіваємось, що запропоноване дослідження найголовніших археологічних пам'яток давньоруської Буковини дозволить заповнити одну з прогалин слов'яно-руської археології і спростувати тенденційні перекручення історії цієї давньої слов'янської землі.

[1] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 8—45, 146—168.

[2] *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969 (див. список літератури по проблемі до 1968 р.); *Тимощук Б. О.* Археологічні дані про приналежність Північної Буковини до Галицької Русі в XII—XIV ст.— Минуле і сучасне Північної Буковини, 1972, вип. 1; *Тимощук Б. О.* Шипинська земля за археологічними даними.— Минуле і сучасне Північної Буковини, 1973, вип. 2, та ін.

Розділ I

АРХЕОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Археологічні пам'ятки, які є основними джерелами нашого дослідження, можуть стати повноцінними історичними документами, як відомо, лише при умові їх наукової систематизації і класифікації. Нами розглядаються два аспекти цієї проблеми: типологія городищ, на матеріалах яких грунтуються основні положення даного дослідження, та хронологічна класифікація давньоруської кераміки, типологічний аналіз якої лежить в основі періодизації і датування археологічних пам'яток X—XIV ст.

Типологія давньоруських городищ

Типологічна класифікація городищ будується як на зовнішніх (городища мисового типу, круглі, одновальні, багатовальні і т. п.), так і на внутрішніх, здобутих шляхом розкопок, ознаках, що дають можливість розкрити соціальний зміст.

Поділ городищ — укріплених поселень на окремі типи згідно з їх соціальними, економічними, оборонними та іншими функціями дозволяє шляхом співставлення не лише розкрити їх історичний зміст, а й встановити певні закономірності історичного розвитку населення певної території.

Але, на жаль, до останнього часу ще відсутня єдина типологічна класифікація давньоруських укріплень щодо їх соціального змісту. П. О. Раппопорт, наприклад, укріплені поселення Давньої Русі поділяє на міста, феодальні та князівські замки і військові фортеці [1]. В. Й Довженок розділяв укріплення на міста, феодальні замки і сторо-

[1] *Раппопорт П. А.* О типологии древнерусских поселений.— КСИА АН СССР, 1967, вып. 110, с. 3—9.

жові фортеці [2]. Л. С. Клейн, Г. С. Лебедєв і В. А. Назаренко виділяють ще торгові міста і військові табори [3]. Часто одне й те ж саме городище наприклад, повністю розкопане Райковецьке на Житомирщині) відносять то до залишків феодального замку, то до залишків військової фортеці.

Розбіжності щодо типології городищ давньоруського часу пояснюються насамперед тим, що до останнього часу відсутні єдині, загальноприйняті і найсуттєвіші критерії для їх соціальної диференціації. Виділяючи типи городищ, археологи вдаються до найрізноманітніших ознак. Серед них є й такі, як процентне співвідношення кісток диких і свійських тварин, товщина та інтенсивність культурного шару тощо, які не завжди несуть відповідне навантаження, щоб відділити одну групу городищ від другої.

Ознаки, покладені в основу типології городищ, повинні бути, по-перше, достатніми для відокремлення одного типу пам'яток від другого і простежуватись під час досліджування всіх городищ якоїсь певної групи, а по-друге, ще повинен бути комплекс найсуттєвіших ознак. Керуючись цим положенням і спираючись на матеріали масового вивчення давньоруських городищ, вважаємо, що найбільш надійними критеріями їх функціональної типологізації можуть бути: 1) система і конструкція оборонних ліній городищ; 2) характер забудови укріплених площадок городищ; 3) місце городища в системі навколишніх синхронних поселень.

Звичайно, тут є свої труднощі. Більшість укріплених поселень функціонували довгий час, на протязі якого система і конструкція їх оборонних ліній та характер забудови укріплених площадок змінювались. Таким чином, першою необхідною умовою типологізації городищ є хронологічне розчленування їх укріплень та інших споруд. Але більшість давньоруських городищ досі ще не одержали чіткого хронологічного розчленування. Крім того, збереженість основних елементів городищ (наприклад, укріплених ліній, оборонних зрубів, жител і т. п.) неоднакова, і їх типологічна схожість не завжди відповідає історичній дійсності. Нарешті, ще не вироблено єдиної методики дослідження городищ. Частина археологів під час розкопок більшість уваги приділяють укріпленим лініям, інші — характеру забудови укріплених площадок городищ. Повністю ж розкопані городища становлять одиниці. До того ж зв'язки городищ з навколишніми синхронними поселеннями часто взагалі залишаються поза увагою дослідників. На сучасному етапі вивчення давньоруських городищ їх типологічну класифікацію, напевно, найдоцільніше провести по окремим регіонам.

Під час дослідження городищ давньоруської Буковини основну увагу було приділено вивченню тих ознак, що дають можливість виділити окремі типи. В процесі їх аналізу насамперед виявилося, що система і конструкція укріплених ліній городищ є неоднаковою. З'явилася можливість, наприклад, виділити чотири типи конструкцій головних оборонних ліній, а саме: 1) укріплення, що складалися з дерев'яних стін стовпової конструкції (частоколу, або з стіни, що зводилася з горизонтально покладених деревин, закріплених стовпами), часто укріплених земляними укосами спереду, та різнотипними будівлями (довгими наземними будинками, зрубами-опорами тощо) з внутрішнього боку. Це найдавніший тип конструкції укріплених лі-

[2] *Довженок В. Й.* Про типи городищ Київської Русі.— Археология, 1975, № 16, с. 3—14.

[3] *Клейн Л. С., Лебедев Г. С., Назаренко В. А.* Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения.— В кн.: Исторические связи Скандинавии и России. Л., 1970, с. 231.

ній слов'янських городищ. Він певний час зберігається і в давньоруському військово-оборонному зодчестві. Укріплені лінії такого типу досліджувалися на городищах VIII—X ст. в Ревному, Добринівцях, Ломачинцях, Червоній Діброві, Карапчеві та Білій;

2) укріплення, основу яких становили земляні вали, на вершині яких розміщувались оборонні зруби, а їх пустотілі кліті використовувались як бойові камери («стрельницы»). Земляні вали в свою чергу, як правило, були зміцнені дерев'яними або кам'яними конструкціями. В конструкцію цих оборонних ліній входили також житлово-господарські зруби, що примикали до оборонних зрубів з внутрішнього боку. Перекриття житлово-господарських зрубів часто використовувалось як бойовий хід для захисників фортеці. Свідченням наявності такого ходу є залишки кам'яних доріжок — плоских необпалених каменів, що майже суцільним шаром лежать на території руїн житлово-господарських зрубів. Укріплені лінії такого типу досліджувалися в Ревному, Чернівцях (Ленківецьке городище) і Ломачинцях;

3) укріплення, що складалися з суцільного ряду пустотілих дерев'яних оборонних зрубів, поставлених на давню поверхню, без земляних валів. Оборонні зруби цього типу з напільного боку часто були зміцнені земляними укосами, іноді ще й частоколом, а з внутрішнього боку до них могли примикати житлово-господарські зруби. Укріплені лінії такої конструкції досліджувалися в Дарабанах, Чорнівці, Недобоївцях і Карапчеві;

4) укріплення, що складалися з суцільного ряду дерев'яних оборонних зрубів, пустотілі кліті яких одночасно використовувались як житлово-господарські приміщення. Ці зруби іноді з напільного боку також зміцнено земляними укосами. Укріплення цього типу досліджувались в Молодії і Карапчеві. Виявилося, що кожний тип конструкції головної оборонної лінії відповідає певному типу городищ. Наприклад, укріплення першого типу характерні, як правило, для городищ — общинних центрів, другого — для городищ — князівських фортець, третього — для городищ — феодальних замків, четвертого — для городищ — сторожових фортець. Інакше кажучи, певному соціальному змісту того чи іншого укріпленого поселення відповідає певне планове і конструктивне вирішення його оборонних споруд. Однак городища з укріпленнями певного типу в «чистому» вигляді трапляються рідко. Частіше на одному й тому самому городищі спостерігаються різні конструкції навіть головних оборонних ліній.

Для визначення соціального типу городища необхідно враховувати й систему його укріплених ліній. Більшість давньоруських городищ обгороджено однією оборонною лінією, і лише в'їзди іноді мали додаткові укріплення. Але є городища складного плану, обгороджені широкими оборонними смугами, що складаються з кількох укріплених ліній. Феодальні замки, наприклад, були обгороджені, як правило, однією оборонною лінією, а князівські фортеці — кількома укріпленими лініями. Але зовнішні укріплені лінії князівських фортець порівняно з головною були простішої конструкції, і часто від них не зберігалося майже ніяких слідів. У таких випадках оборонні лінії, що збереглися, не дають правильної уяви про тип досліджуваного городища. Тому необхідно зважати на інші характерні ознаки, що допомагають визначити тип того чи іншого городища.

Соціальний зміст укріплених поселень найповніше виявляється в характері забудови їх площадок. Вона також засвідчує різнотиповість давньоруських городищ. Так, площадки частини городищ забудовувались хаотично,

без будь-якої системи. На їх території розміщувалися різнотипові будівлі (довгі наземні споруди, напівземлянкові житла, землянки — ремісничі майстерні тощо) або ж площадки, якщо не враховувати довгих будинків вздовж оборонних ліній, залишались незабудованими. Це стосується головним чином городищ — общинних центрів.

На городищах — феодальних центрах площадки забудовувались, як правило, за певним, раніше наміченим планом. За цією ознакою виділяються: 1) городища з щільною забудовою невеликої укріпленої площадки, на території якої розміщувалися різнотипові будівлі: житлово-господарські зруби, ремісничі майстерні, складські приміщення, церква з кладовищем біля неї і т. п. Така забудова характерна переважно для феодальних замків; 2) городища, на яких по периметру оборонної лінії розміщувались в один або два ряди житлово-господарські зруби, а решта укріпленої площадки, за виключенням центру, залишалася вільною від стаціонарних будівель. Такі городища можуть бути залишками князівських фортець; 3) городища, укріплені площадки яких, як правило, не забудовувались, а під житла використовувались оборонні зруби. Іноді на площадках таких городищ розміщували вежі-донжони. Такий характер забудови укріплених площадок є типовим для сторожових фортець.

Важливим елементом вивчення характеру забудови укріплених площадок є масові археологічні знахідки на їх території. Аналіз закритих в межах окремих будівель речових комплексів дає можливість функціонального визначення не лише цих будівель, а й поселення в цілому. Наприклад, знахідки в житлово-господарських зрубах озброєння разом з сільськогосподарськими знаряддями праці є характерною рисою для городищ — феодальних замків. У той же час знахідки в таких самих будівлях озброєння і речей, що пов'язуються з ремісничою та торговою діяльністю населення, більш характерні для міських дитинців.

Соціальний зміст укріпленого поселення не може бути повністю з'ясованим, поки не будуть встановлені його місце і роль в системі синхронних поселень, що його оточують. Вивчення городищ — феодальних центрів у цьому аспекті дозволило виділити чотири їх типи. До першого з них належать городища, поруч з якими розміщуються поселення-супутники, тобто такі, що виникали одночасно з городищами і припинили своє існування одночасно з ними. Таке розміщення поселень-супутників визначалось інтересами укріпленого поселення. В даному випадку укріплене поселення і поселення-супутник становили єдиний соціально-економічний організм. Це переважно залишки князівських фортець або феодальних замків, що належали феодалам-вотчинникам.

До другого типу належать городища, які супроводжувалися поселеннями-супутниками, хронологічні межі існування яких не співпадають із хронологічними межами існування самих городищ. Як правило, спочатку виникало неукріплене поселення, а пізніше коло нього будували укріплення. Городища цього типу, очевидно, є залишками феодальних замків, що засновувалися «служащими боярами».

До третього типу відносяться городища, що не супроводжувалися поселеннями-супутниками. Це залишки сторожових фортець, гарнізони яких знаходились на утриманні князів. Нарешті, до четвертого типу відносяться поселення найскладнішої структури, що складаються з одного або кількох городищ, оточених поселеннями-супутниками — залишки феодальних міст.

Отже, порівняльно-історичний аналіз давньоруських городищ на сучасному етапі їх вивчення дозволяє виділити такі основні їх типи: 1) городи-

ща — общинні центри, що були осередками суспільно-економічного життя слов'янського населення в додержавний період, що деякий час функціонували і на ранніх етапах існування державності у східних слов'ян; 2) городища — князівські фортеці, збудовані за ініціативою великих князів як опорні пункти їх влади на місцях. Їх ми називаємо фортецями, а не замками — на тій підставі, що в них військові функції, особливо на ранньому етапі існування Давньої Русі, переважали над господарськими. Крім того, вони відігравали роль державних укріплень; 3) городища — сторожові фортеці, що розміщувались переважно вздовж державних кордонів і торгових шляхів. Вони, як і князівські фортеці, споруджувалися за ініціативою князів; 4) городища — феодальні замки, збудовані за ініціативою феодалів (князів, бояр, монастирів) як укріплені садиби. Вони були приватною власністю феодалів, але відігравали певну роль в обороні земель князівства; 5) городища-дитинці та городища-посади, що були частиною давньоруських міст.

Розглянемо специфічні риси кожного типу городищ окремо.

Городища — общинні центри[4], що досліджувались на території Північної Буковини (Горішні Шерівці I, Грозинці, Добринівці, Карапчів, Ломачинці. Біла, Ревне I, Ревне 2, Червона Діброва[5]) датуються VIII—X ст. Основу конструкції їх головних оборонних ліній, як уже відзначалось, становили стіни з горизонтально покладених деревин і закріплених стовпами. У більшості випадків стіни зміцнено з напільного боку земляними укосами, а з внутрішнього — до них примикали довгі наземні будинки. На городищах без земляних укосів (Добринівці, Горішні Шерівці I) оборонні стіни стовпової конструкції додатково зміцнювалися зрубами-опорами. Останні не становили суцільного ряду, а розміщувались по периметру укріпленої лінії на значній відстані один від одного. Стіни подібної конструкції застосовувались і в військово-оборонному зодчестві феодальних центрів. У літописах вони згадуються під назною «столпіє» [6].

За характером забудови укріплених площадок городища — общинні центри поділяються на дві групи. До першої з них належать городища — колективні сховища, площадки яких не мали стаціонарного заселення. На них, напевно, відбувались народні збори, а на випадок військового нападу тут переховувалося населення з навколишніх неукріплених поселень. Коли Ольга напала на древлян, то вони «побѣгоша и затвориша в градѣх своих» [7].

До другої групи належать городища — адміністративно-господарські центри, укріплені площадки яких щільно забудовані стаціонарними напівземлянковими житлами з печами-кам'янками, ремісничими майстернями, довгими наземними будинками тощо. На їх території, безперечно, жила й військово-общинна знать, про що свідчать знахідки

[4] На сторінках літописів городища — общинні центри згадуються під назвою гради. Але під цією назвою виступають й інші давньоруські укріплення. В іноземних джерелах вони відомі під назвою civitas. Часто цими назвами визначали не тільки укріплення, а й ту територію, що була об'єднана навколо самого центру.

[5] Про результати дослідження городищ — общинних центрів див.: *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 60—82, 108—115; 120—130, а також розділ V цієї книжки.

[6] *Кучера М. П.* До питання про конструкцію стіни-столпіє давньоруського літопису.— В кн.: Київська старовина. К., 1972, с. 60—62.

[7] Повесть временных лет. М. — Л., 1950, ч. 1, с. 42 (далі ПВЛ, ч. 1).

коштовних прикрас, залізних шпор та інших залишок озброєння[8].

Спільним для обох груп городищ в характері їх забудови є те, що на них виявлено довгі наземні споруди громадського користування. Навколо городищ — общинних центрів завжди групуються синхронні неукріплені поселення, утворюючи гнізда.

Князівські (державні) фортеці на сторінках літописів згадуються з другої половини IX ст. У 882 р. Олег «посади мужъ свои» в Смоленську, Любечі та інших градах і «нача городы ставити»[9], тобто будував укріплення з метою освоєння території і заселяв їх своїми військовими слугами-дружинниками. Привертає увагу те, що процес спорудження нових «городов» Олегом супроводжувався обкладанням місцевого населення на великих просторах всієї Русі постійною даниною: «и устави дани словѣномъ, кривичемъ, и мери»). Таким чином, ці державні заходи вводяться не випадково: новозбудовані фортеці, заселені князівськими дружинниками, ставали опорними пунктами збирання князівської (державної) данини. Подібні заходи проводили й інші київські князі.

Відомо, що Ольга у 947 р. встановила «оброки и дани» по «Лузѣ и Мьстѣ», що також супроводжувалося спорудженням князівських фортець. Залишками однієї з них є городище Городець під Лугою[10]. Його головний вал, в насипу якого виявлено дерев'яні конструкції, збудовано в X ст. По периметру валу, з його внутрішнього боку, розміщувались житлово-господарські зруби. Дослідники не безпідставно пов'язують спорудження цього укріплення з подіями 947 р. і вважають, що тут перебувала феодальна дружина[11].

Політику «окняжіння» земель шляхом будівництва державних фортець проводив і Володимир, який «нача ставити городы по Деснѣ, и по Востри, и по Трубежеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ. И поча нарубати мужъ лучшиѣ от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь, и от сихъ насели грады»[12]. Великий князь прагнув не лише захистити південні кордони від нападів печенігів, але й укріплював владу, заселивши новозбудовані фортеці «лучшими мужами» з областей його першого княжіння.

Наведемо інші місця з літопису, де йдеться про будівництво князівських фортець. У 992 р. Володимир «заложи градъ Бѣлгородъ и наруби в нь от инѣх городов, и много людий сведе в нь»[13]. Ярослав у 1030 р., підкоривши чудь, «постави град Юрьевъ»[14], а в 1032 р. він «поча ставити городы по Ръси»[15]. Святополк наприкінці XI ст. «повелѣ рубити городъ на Вытечевѣ, холму...» і «повелѣ епископу Марину съ юревци сѣсти ту, и Засаковцемъ и прочимъ инѣх градъ»[16]. З наведених повідомлень не важко переконатись, що великі князі, проводячи політику «окняжіння» земель, спеціально будували «грады» і заселяли їх надійними військовими слугами.

Археологічне вивчення городищ — князівських фортець, насамперед тих, що згадуються в літописах (Білгород,[17]

[8] Значну кількість коштовних прикрас і залишок озброєння знайдено, наприклад, на повністю розкопаному Новотроїцькому городищі — общинному центрі (*Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое.— МИА, 1958, № 74, табл. XCI, XCII, XCIII).

[9] ПВЛ, ч. 1, с. 20.

[10] *Лебедев Г. С., Розов А. А.* Городец под Лугой.— ВИ, 1975, № 2, с. 216—217.

[11] *Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Археологические памятники Древней Руси IX—XI вв. Л., 1978, с. 78—80.

[12] ПВЛ, ч. 1, с. 83.

[13] Там же.

[14] Там же, с. 101.

[15] Там же.

[16] Там же, с. 149.

[17] *Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.—МИА, 1956, № 52, с. 73—82.

Воїнь[18], Молотин[19] та ін.), а також тих, що досліджувались на території Північної Буковини, дають можливість виділити найхарактерніші риси пам'яток цього типу, а саме: 1) городища — князівські фортеці мали складну фортифікаційну систему, основу якої становили земляні вали, часто зміцнені дерев'яними, кам'яними або іншими конструкціями, на вершині яких розміщувались оборонні зруби. В конструкцію валу часто включали й житлово-господарські зруби, верхнє перекриття яких використовувалось як бойовий хід для воїнів, а самі житла — для розміщення в них військового гарнізону; 2) внутрішнє подвір'я городищ — князівських фортець забудовувалось за певною системою. По периметру валу розміщувались окремими рядами житлово-господарські зруби. Будівлі споруджуються і в центрі фортечного подвір'я. Однак значна його частина залишалась вільною від забудови [20]. Звичайно, такий характер забудови укріпленої площадки був типовим для початкового етапу функціонування фортець. З часом система забудови фортечного подвір'я змінювалася. Це насамперед стосується тих фортець, що функціонували протягом тривалого часу; 3) городища — князівські фортеці завжди супроводжуються синхронними поселеннями-супутниками, на території яких мешкало населення, яке забезпечувало усім необхідним військово-феодальну верхівку, що жила у фортеці.

Городища — сторожові фортеці, як і городища — князівські фортеці, споруджувались за ініціативою великокнязівської влади. Вони згадуються в літописах, коли йдеться про укріплення пограниччя Русі шляхом будівництва «градів». Серед останніх крім князівських були й сторожові фортеці, тобто такі, що виконували лише військові функції. В. Й. Довженок до сторожових відносив давньоруські городища на правому березі Сули, розташовані приблизно на однаковій відстані (близько 10 км) одне від одного [21]. Серед них були й князівські (наприклад, Воїнська Гребля), але типологічну класифікацію городищ Посульської оборонної смуги ще не проведено [22]. Це стосується й інших городищ Середнього Подніпров'я, що досліджувалися на річках Стугна, Рось та Ірпінь, серед яких, безперечно, були й сторожові фортеці.

Важливі наукові дані щодо характеристики городищ — сторожових фортець одержано під час розкопок розвалин літописної Ушиці (с. Стара Ушиця Хмельницької області) на Дністрі[23] та Молодіївського городища на Північній Буковині [24]. Одержані матеріали дозволили попередньо відмітити такі харак-

[18] *Довженок В. Й. Гончаров В. К. Юра Р. О.* Давньоруське місто Воїнь. К., 1966, с. 25—58.

[19] *Кучера М. П.* Древньоруське городище в х. Миклашевському .— Археологія, 1962, т. 14, с. 89—108.

[20] Вільна від забудови площа внутрішнього подвір'я князівських фортець призначалася для шикування кінних воїнів (наприклад, у 1150 р. у дворі Ярослава в Києві було влаштовано кінні ігри. (Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). СПб, 1908, т. 2, с. 288, 289), для зберігання спільних запасів (наприклад, під час розкопок Райковецького городища в центрі фортечного подвір'я відкрито рештки стогів сіна, спільні запаси кормів для худоби.— *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. К., 1950, с. 30, рис. 12) тощо.

[21] *Довженок В. И.* Сторожевые города на юге Киевской Руси.— В кн.: Славяне и Русь. М., 1968, с. 43; *Довженок В. Й.* Про типи городищ Київської Русі.— Археологія, 1975, № 16, с. 9.

[22] Деякі риси городищ — сторожових фортець Верхнього Посулля відмічаються в статті Ю. Ю. Моргунова (див.: *Моргунов Ю. Ю.* Три древнерусских городища Верхнего Посулья).— КСИА, 1977, вып. 150, с. 74—79.

[23] *Кучера М. П., Горишний П. Л.* Исследования летописной Ушицы.— Тез. докл. XVII науч. конф. Ин-та археологии АН УССР. Ужгород, 1978, с. 114.

[24] Матеріали розкопок Молодіївського городища аналізуються в розділі «Феодальні замки» нашої праці.

терні риси пам'яток цього типу: 1) городища — сторожові фортеці розміщуються на високих, крутих пагорбах в стратегічно важливих на той час прикордонних пунктах. Вони огороджувались укріпленими лініями такої самої конструкції, що й князівські фортеці (Стара Ущиця), або їх укріплені лінії складалися з суцільного ряду оборонних зрубів, пустотілі кліті яких одночасно використовувалися під житла (Молодія); 2) внутрішнє подвір'я сторожових фортець, як правило, не забудовувалось. Тут могла розміщуватись вежа-донжон, з якої зручно було вести спостереження та обстріл навколишньої місцевості, а також подавати сигнали до інших фортець про небезпеку; 3) городища — сторожові фортеці, як правило, не супроводжувалися поселеннями-супутниками, їх гарнізони, напевно, знаходились на повному утриманні князів.

Феодальні замки на сторінках літописів під назвою «двори» згадуються з X ст. За писемними джерелами на їх території розміщувались різнотипові будівлі: палац феодала, житла військових слуг та челяді («слуг дворовых»), складські приміщення (бѣ же ту готовизны много в бретьюницех и в погребех вина и медовѣ» [25], «скотьнице»). Коли Данило Галицький захопив двір боярина Судислава Бернатовича, то в ньому знайшов «вино и воща и корма и копии и стрѣл пристраньо видити»[26]. Розповідаючи про знищення двора князя Ігоря на Путивльщині, літописець писав: «...повелѣста зажечи дворъ и црковь»[27]. Як бачимо, на території двору знаходилась і церква, що служила усипальницею сім'ї власника замку.

Літописи також свідчать про те, що обов'язковим супутником феодального замку були залежні від нього села. Коли боярин Жирослав зрадив князя, то літописець зробив такий запис: «...да будеть дворь его пуст, и в селѣ его не будеть живущаго» [28]. Проаналізувавши наведений вислів, В. Й. Довженок дійшов висновку, що позбавлення феодалів сіл літописці розглядали як велику втрату, як позбавлення засобів до існування [29].

Розкопки городищ—феодальних замків доповнюють і конкретизують літописні свідчення про цей тип поселень, дозволяють виділити найхарактерніші їх риси [30]: 1) городища — феодальні замки мали невелику площу (близько 1 га). Вони були огорожені, як правило, однією укріпленою лінією, основу якої становили пустотілі зруби, часто зміцнені з зовнішнього боку земляними укосами. В оборонних зрубах влаштовувались житла та склади; 2) внутрішнє подвір'я городища — феодального замку щільно забудовували. Тут розміщувались житла феодала та його сім'ї, військових слуг і челяді, складські приміщення, ремісничі майстерні, церква з кладовищем біля неї тощо; 3) горо-

[25] ПСРЛ, т. 2, стб. 333.
[26] Там же, стб. 758.
[27] Там же, стб. 333.
[28] ПСРЛ, т. 2, стб. 747, 748.
[29] *Довженок В. Й.* Древньоруські городища-замки.— Археологія, 1961, т. 13, с. 95—103; *Довженок В. Й.* Землеробство древньої Русі. К., 1961, с. 217, 218.
[30] Городища — феодальні замки досліджувалися в Подніпров'ї (*Рыбаков Б. А.* Любеч— феодальный двор Мономаха и Ольговичей.— КСИА, 1964, вып. 99, с. 21—23), на Смоленщині (*Седов В. В.* Сельские поселения центральных районов Смоленской земли.— МИА, 1960, № 92, с. 53—59, 122—125; *Третьяков П. Н.* Средневековые замчища Смоленщины.— В кн.: Историко-археологический сборник. М., 1962, с. 240—242), у межиріччі Волги й Оки (*Никольская Т. Н.* Культура племен бассейна Оки в I тысячелетии н. э.— МИА, 1959, № 72, с. 131; *Никольская Т. Н.* К вопросу о феодальных «замках» в земле вятичей.— В кн.: Культура древней Руси. М., 1966, с. 185; *Никольская Т. Н., Полубояринова М. Д.* Раскопки древнерусских городищ Орловской области.— КСИА АН СССР, 1967, вып. 10, с. 63—72), у Білорусії (*Загорульский Э. М.* Археология Белоруссии. Минск, 1965, с. 138—140, 144) та інших місцях.

дища — феодальні замки супроводжувалися синхронними селищами. Останні частіше розташовувалися поруч з городищами, на високих мисах та пагорбах, далеко від води. У такому випадку городище і селище-супутник становили єдине поселення сільського типу. Інші селища-супутники розміщуються неподалеку від городища, але не схожих топографічних умовах, по берегах річок і струмків, в оточенні земель, придатних для землеробства і скотарства.

Городища — давньоруські міста належать до найважливіших поселень, що займали велику територію, мали складну територіально-топографічну структуру і найскладнішу фортифікаційну систему. Виділення міст як археологічних пам'яток в нашому дослідженні проводиться на основі таких ознак: 1) соціально-топографічна структура поселення з характерними рисами забудови його окремих частин; 2) система і конструкція його оборонних ліній; 3) комплекс характерних для міст масових археологічних речових знахідок; 4) наявність палацових комплексів, кам'яних храмів, великих будинків з підвалами тощо.

Соціально-топографічна структура типового давньоруського міста складається з трьох основних частин: дитинця, посадів та пригородних слобід [31]. Дитинець був політичним центром міста, на території якого зосереджувалась військово-феодальна знать, що тримала в своїх руках адміністративно-політичну владу. Це найукріпленіша частина міста. Другою складовою частиною міста були посади, які в літописах виступають під назвами «внешний город», «окольний город», «мѣсто». Якщо перші дві назви відносяться до укріплень посаду, то під назвою «мѣсто» мається на увазі саме територія посаду з його торговою площею, незалежно від того, чи був посад укріпленим [32]. Посади заселялися вільно, і на їх території жили ремісники і торгівці, розміщувались двори бояр і духовенства, житла селян та інших соціальних верств населення. Найбільшу територію мали міські слободи. Тут розміщувалися заміські феодальні замки з селищами-супутниками, монастирі та інші поселення.

Звичайно, ранньофеодальні міста Давньої Русі мали як простішу, так і складнішу структуру, але їх складовою частиною завжди були дитинці і посади.

Специфіка поселень міського типу проявляється і в системі та конструкції їх оборонних ліній. П. О. Раппопорт, наприклад, звернув увагу на те, що городища, які обгороджені широкими оборонними смугами, що складалися з кількох укріплених ліній, є залишками давньоруських міст [33]. Додамо, що таку складну систему укріплень мали переважно князівські (державні) міста, тобто ті, що формувалися навколо князівських фортець. Вотчинні міста (ті, що формувалися навколо феодальних замків) мали простіші систему і конструкцію оборонних споруд. Посади таких міст часто взагалі не були укріплені.

[31] Аналіз писемних джерел про структурні частини давньоруських міст див.: *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. М., 1956, с. 232—252.

[32] Неукріплені посади згадуються, наприклад, у таких текстах літопису: а) «...въеха в мѣсто, а в город нелзъ бы вѣехати» (ПСРЛ, т. 2, стб. 934); б) Ярослав «церкви ставляше по градом и по мѣстом» (ПВЛ, ч. 1, с. 103). Б. Д. Греков під «мѣстами» розумів селища, що пізніше стали називатись посадами (Киевская Русь. М., 1951, с. 93). В середньовічних Шипинцях на Буковині містом називали ту частину поселення, на якій розміщувалась ярмаркова площа, а центральну частину поселення звали селом. Звідси можна дійти висновку, що «мѣстом» в Давній Русі називали ту частину міста, на якій знаходилась торгова площа. А вона, як відомо, завжди розміщувалась на території посаду.

[33] *Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества, с. 58.

Матеріальна культура давньоруських міст характеризується тим, що в ній широко представлені речі іноземного походження та такі масові знахідки, як шиферні пряслиця, скляні браслети, амфорна тара, писала, полив'яна кераміка, речі з написами тощо.

Закінчуючи розгляд питання типології городищ, зауважимо, що: по-перше, при встановленні типу городища ми враховували весь комплекс археологічних ознак, а не якусь з них, вільно обрану. Але й за такої умови тип городища не завжди визначається з повною достовірністю. Це стосується, насамперед, тих городищ, що поєднують в собі ознаки різних типів. Наприклад, феодальний замок одночасно міг виконувати й функції сторожової фортеці. Разом з тим вважаємо, що відсутність однієї з названих ознак не може бути аргументом для виключення цього городища з відповідного місця типологічної класифікації.

По-друге, враховувалося й те, що формальна типологія городищ є лише допоміжним методом їх вивчення. Вона допомагає встановити загальні закономірності розвитку укріплених поселень, але не показує особливостей кожного з них зокрема. Тому в наступних розділах ми подамо характеристику кожного городища окремо, згідно з їх типологією. Але спочатку коротко зупинимось на питанні датування городищ, яку саме роль відіграють в цьому керамічні комплекси. Без хронологічної класифікації останніх неможливо вивчати стратиграфічну систему культурного шару того чи іншого городища, отже, провести їх хронологічне розчленування.

Хронологія давньоруської кераміки X — XIV ст.

Культурний шар переважної більшості давньоруських городищ багатий на масові знахідки, що добре датуються. Серед них першорядне значення мають керамічні комплекси, що є найбільш масовим і разом з іншими датуючими речами служить надійною основою періодизації і хронології давньоруських пам'яток.

Під час розкопок на Північній Буковині археологічних пам'яток X—XIV ст. одержано кілька десятків закритих керамічних комплексів, які на підставі стратиграфічних даних поділено на три хронологічні групи: комплекси X—XI ст.; комплекси XII—першої половини XIII ст.; комплекси другої половини XIII—XIV ст.

Останніми роками одержано нові археологічні дані, які не тільки підтверджують дану хронологічну класифікацію, а й дозволяють в межах кожного з виділених періодів визначити ранні і пізні фази їх розвитку і завдяки цьому датувати пам'ятки, що розкопувались, у вужчих хронологічних рамках. Нижче подається характеристика кераміки всіх трьох періодів та їх фаз, обгрунтовується їх датування.

Кераміку першого періоду (X—XI ст.) вперше виділено на підставі стратиграфічних даних Перебиківського городища. Вона вивчалась під час розкопок городищ в Ревному, Ломачинцях, Горішніх Шерівцях, Грозинцях та селищ в Білій, Широкій Поляні та Цецино. Всього на території Чернівецької області відкрито понад 30 поселень, що достовірно належать до першого хронологічного періоду (рис. 1).

Основною формою керамічних комплексів X—XI ст. є гончарні горщики з високо піднятими плічками, низькою шийкою і конічно звуженою нижньою частиною (рис. *2, 1—3*; *3, 1—6*). Найбільше вони розширені вище середини висоти посудини і часто мають опуклобоку форму. Досить характерною їх рисою є різко відігнуті, потовщені, часто складного профілю вінця. Вони оформлені переважно у вигляді ман-

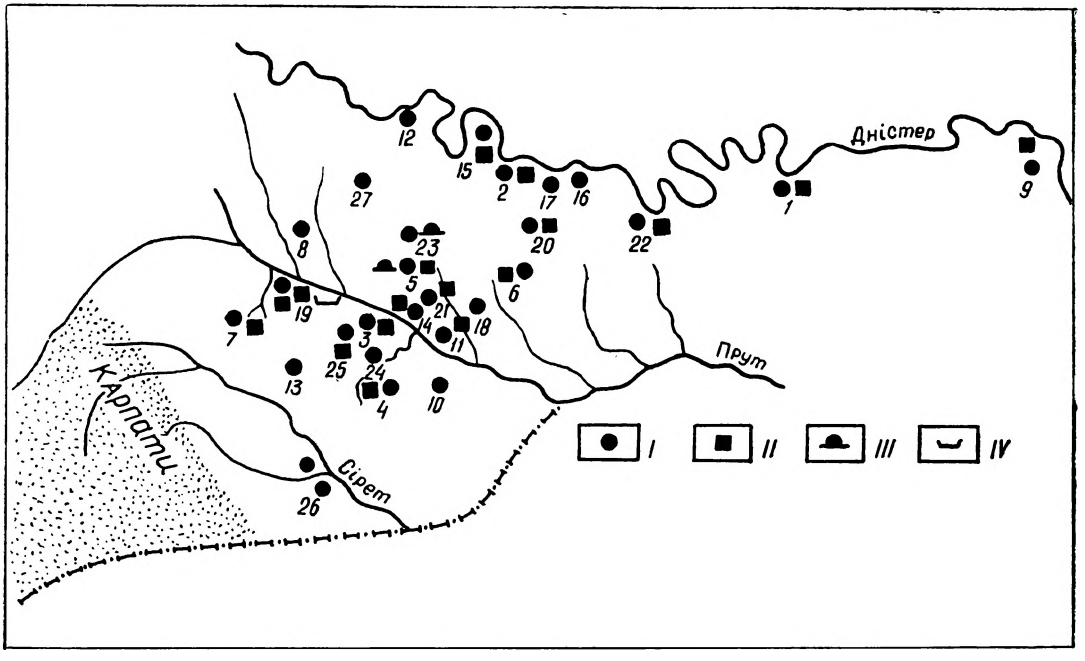

Рис. 1. Схема розміщення археологічних пам'яток X—XI ст.:
1 — селища; *II* — городища; *III* — курганний могильник; *IV* — безкурганний могильник; *1* — Бабин; *2* — Баламутівка; *3* — Біла; *4* — Волока; *5* — Горішні Шерівці; *6* — Грозинці; *7* — Коростовате; *8* — Лашківка; *9* — Ломачинці; *10* — Луковиця; *11* — Магала; *12* — Митків; *13* — Михальча; *14* — Нова Жучка (Чернівці); *15* — Перебиківці; *16* — Пригородок; *17* — Рашків; *18* — Рідківці; *19* — Ревне; *20* — Рухотин; *21* — Садгора (Чернівці); *22* — Хотин; *23* — Чорнівка; *24* — Чернівці-Роша; *25* — Цецин (Чернівці); *26* — Широка Поляна; *27* — Юрківці.

жетів. Дно горщиків плоске, часто тонше стінок, а його діаметр менший від діаметра горловини. Іноді на дні виступають рельєфні клейма у вигляді одного-двух концентричних кругів тощо. До цих же комплексів належать гончарні горщики з просто зрізаними або заокругленими вінцями.

Для горщиків першого періоду характерна багата орнаментація, що прикрашає майже всю поверхню посудини. Це переважно горизонтальні та хвилясті лінії, нанесені гребінцевим штампом. На шийці горщиків під вінцями часто проходить врізна хвиляста лінія, нанесена паличкою. Зустрічається орнамент у вигляді пояска з нігтьових вдавлень або смуг з косих чи прямих ліній, нанесених гребінцевим штампом. Іноді горизонтальні лінії спірально оперізують більшу частину тулуба. Такого типу орнаментація характерна для кружального посуду X—XI ст. всіх давньоруських земель [34]. У керамічних комплексах цього часу зрідка трапляються й неорнаментовані гончарні горщики.

Гончарні горщики виготовлено з глини, до якої додавали жорству, рідше просіяний пісок, шамот. Вони добре ви-

[34] *Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовищі. К., 1977, с. 88; *Кучера М. П.* Древній Пліснеськ.— АП, 1962, т. 12, с. 46—48; *Малевская М. В.* О датировке нижнего горизонта Новогрудка.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 104, с. 85—93. *Каргер М. К.* Древний Киев. М.— Л., 1958, т. 1, с. 113.

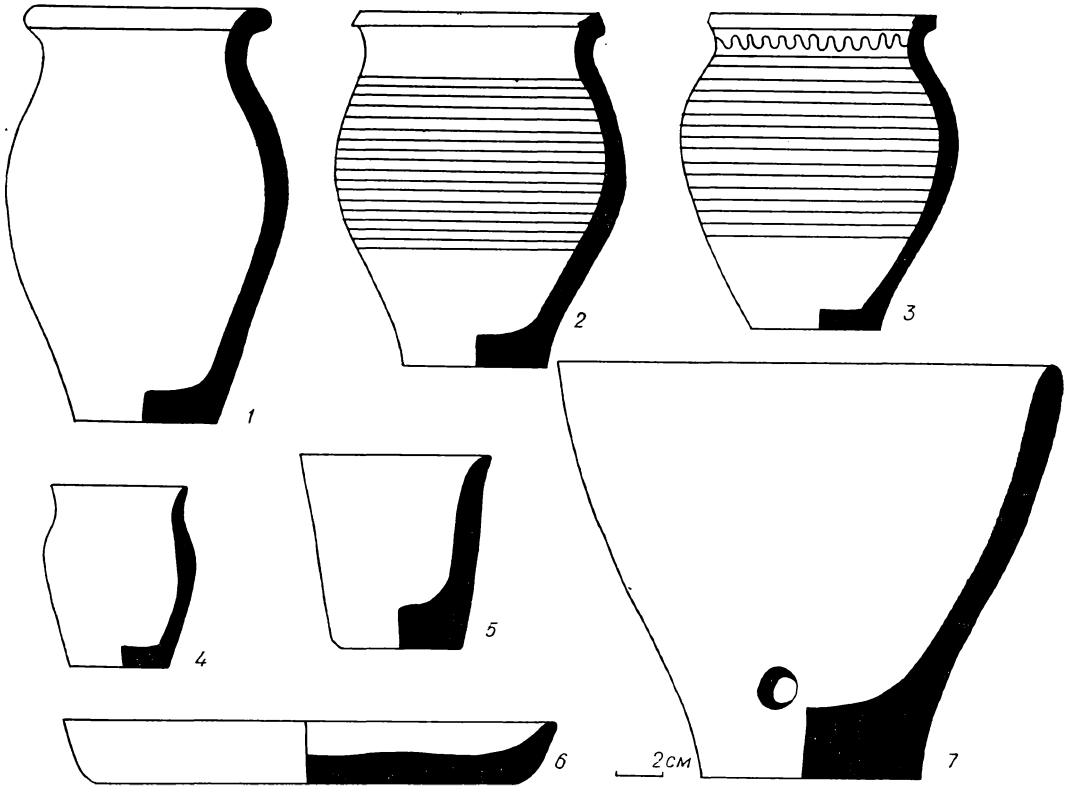

Рис. 2. Зразки ліпної *(1, 4—7)* та гончарної *(2, 3)* кераміки X—XI ст.:
1, 2, 4 — Перебиківці; *3* — Горішні Шерівці; *5—7* — Широка Поляна.

палені (у гончарних печах) і мають сірий або темно-бурий колір.

Крім гончарних до керамічних комплексів першого періоду належать ліпні горщики, а також сковорідки, пательні, глибокі конічні миски та мініатюрні посудини (рис. 2, *1, 4—7)*. Ліпний посуд за формою подібний до таких самих форм слов'янського посуду типу Луки Райковецької. У X—XI ст. ліпні посудини є перехідними і зберігаються лише на ранній фазі цього періоду.

Найближчі аналогії керамічним комплексам X—XI ст. з поселень давньоруської Буковини знаходимо в матеріалах дослідження слов'янських пам'яток цього часу між Дніпром і Карпатами [35]. Подібні керамічні комплекси (їх часто звуть «ранньогончарною керамікою» або «керамікою курганного

[35] *Кілієвич С. Р.* Дослідження Старокиївської гори.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 28—39; *Захарук Ю. М., Ратич О. О.* Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області.— АП, 1955, т. 5, с. 41—44; *Ауліх В. В.* З історії долітописного Галича.— В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології К., 1976, с. 120—132, рис. 1, 4; *Кучера М. П.* Кераміка древнього Пліснеська.— Археологія, 1960, т. 12, с. 148—151; *Федоров Г. Б.* Городище Екимауцы.— КСИИМК, 1953, вып. 50, с. 110; *Федоров Г. Б.* Древнерусское поселение на севере Молдавии.— В кн.: Археологические исследования в Молдавии в 1968—1969 гг. Кишинев, 1972, с. 151—157.

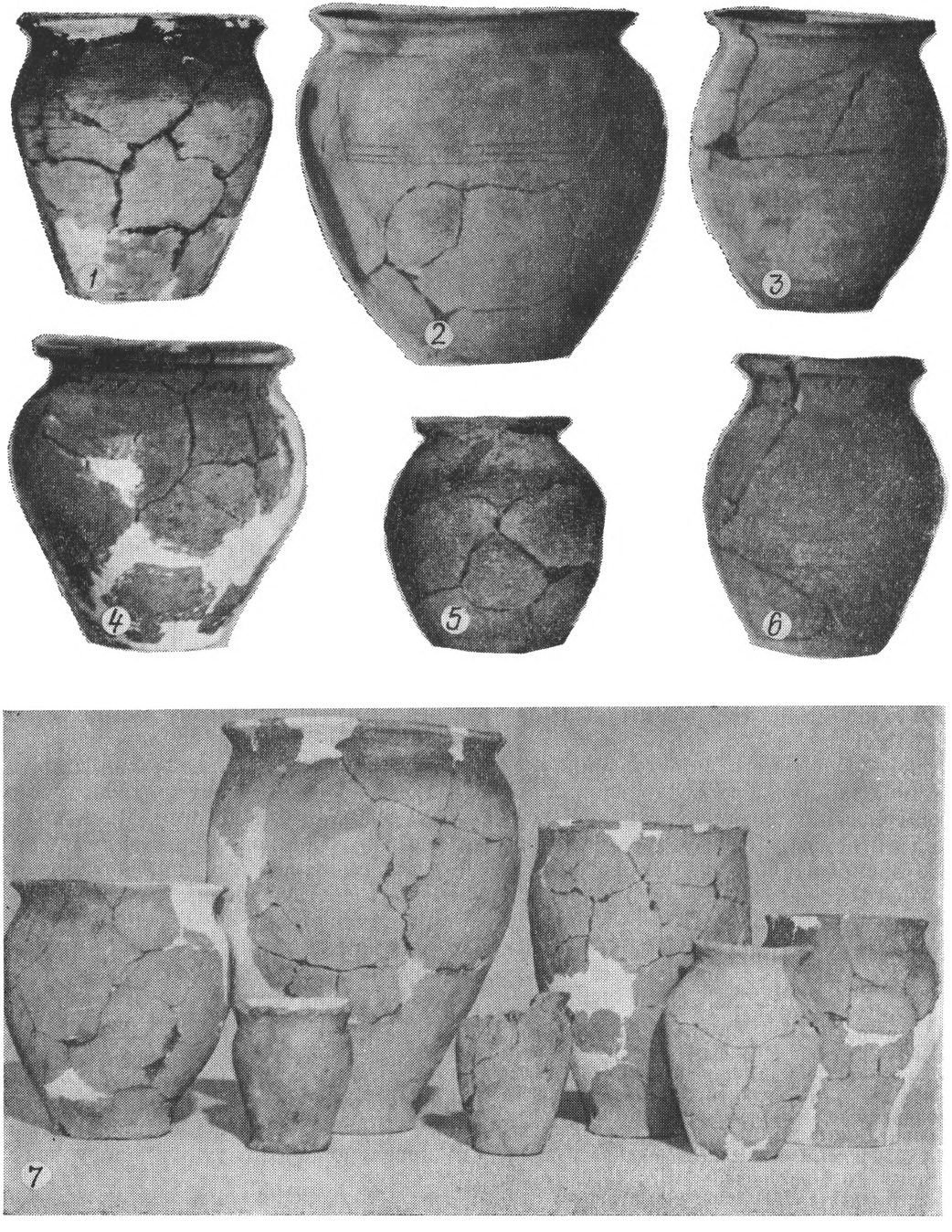

Рис. 3. Гончарна *(1—6)* та ліпна *(7)* кераміка IX—X ст. з Ревнянського поселення.

Таблиця 1

Закономірність розвитку керамічних комплексів X—XI ст.

Комплекс	Ліпна кераміка (%)	Форми вінець							Дата
		8, 9, 10	1	2	3	4, 5, 6	7	11	
Ломачинці, селище, житло № 1					+	+	+	+	XI ст.
Цецино									
житло № 1	1						+	+	XI ст.
житло № 2							+	+	XI ст.
Перебиківці, селище									
житло № 1						+	+	+	XI ст.
житло № 2					+	+	+	+	XI ст.
Горішні Шерівці II, житло № 1	30	+	+	+		+	+		X ст.
Митків, житло № 1	50	+	+	+		+			X ст.
Біла									
житло № 1	50		+		+				X ст.
житло № 2	40		+			+			X ст.
Ревне II, житло № 7, долівка	50	+	+	+					X ст.
Ревне II, житло № 7, заповнення	30	+	+	+		+			X ст.
Ревне II, житло № 5	40	+	+	+		+			X ст.

типу») відомі по всій території Київської Русі [36].

Для типологічного співставлення керамічних комплексів і встановлення закономірності їх розвитку гончарні горщики як основну форму кераміки першого хронологічного періоду за формами верхньої частини поділено на чотири основні види (рис. 3, *А, Б, В, Г*). До першого з них (вид *А*) відносимо посудини з простими відігнутими назовні вінцями, верхній край яких косо або вертикально зрізаний, а іноді заокруглений (рис. 4, *1—3*). Їх похилі плічка та тулуб орнаментовані горизонтальними та хвилястими лініями, іноді в поєднанні з гребінцевими наколами. Горщики виготовлено з глини, до якої додавали жорству, пісок, зрідка шамот. Вони широкогорлі, а їх стінки товсті. Ця форма гончарних горщиків є найранішою. Вона сформувалася на перших етапах появи гончарної кераміки в IX ст. і побутувала до X ст. включно [37].

До другого виду (*Б*) належать гончарні горщики з манжетовидними вінцями (рис. 4, *4—7*). Іноді край вінця підкреслено відтягнутим донизу зако-

[36] *Рабинович М. Г.* Культурный слой центральных районов Москвы.— В кн.: Древности Московского кремля. М., 1971, с. 23; *Каменецкая Е. В. О* верхней дате Гнездовского поселения под Смоленском.— В кн.: Пробл. истории СССР. М., 1977, вып. 6, с. 4—6; *Смирнова Г. П.* Опыт классификации керамики древнего Новгорода.— МИА, 1956, № 55, с. 229; *Алексеев Л. В.* Раскопки древнего Браслава.— КСИА АН СССР, 1960, вып. 81, с. 95—106; *Поболь Л. Д.* Древности Туровщины. Минск, 1969, рис. 26.

[37] *Малевская М. В.* Некоторые исторические связи Новогрудка в X в.— КСИА АН СССР, 1972, вып. 129, с. 10—14.

стреним або закругленим ребром (рис. 4, *4—6)*. Гончарні горщики з манжетовидними вінцями є головними в керамічних комплексах X—XI ст., і їх побутування в основному обмежується рамками цього часу. Лише деякі з них датуються першою половиною XII ст., але виготовлені вони з іншого глиняного тіста.

До третього виду (*В*) віднесено горщики з вінцями складного профілю (рис. 4, *8—10)*. Вони виготовлені з глини із значною домішкою жорстви. Ця форма посуду досить характерна для X ст. До окремого, четвертого, виду (*Г*) належать горщики з відтягнутими вінцями, верхній край яких загнутий до середини (рис. 4, *11)*. Їх виготовлено з глини із значними домішками піску. Вони добре випалені, мають сірий колір, орнамент на стінках нанесено лише у верхній частині або взагалі відсутній. Горщики цього варіанту характерні для XI ст.

Співставлення виділених варіантів гончарних горщиків, врахування наявності в комплексах ліпного посуду і, нарешті, їх кореляція дають можливість встановити певні закономірності розвитку керамічних комплексів X—XI ст. і на цій підставі виділити ранню і пізню фази їх розвитку (див. табл. 1). Як випливає з таблиці, гончарні горщики варіантів 7 та 11 присутні лише в тих комплексах, де відсутні ліпні горщики. В той самий час гончарні горщики варіантів 1—3 наявні в комплексах, де, як правило, відсутні горщики варіантів 7 та 11 і є значний процент ліпного посуду. На цій підставі, що підтверджено і стратиграфічними даними, керамічні комплекси X—XI ст. поділяються на ранню і пізню фази їх розвитку.

До ранньої фази належать керамічні комплекси, що складаються з гончарного (горщики) (рис. 5, *6—10)* та ліпного (горщики, миски, сковорідки, пательні) посуду. Співвідношення гончарного і ліпного посуду в комплексах ран-

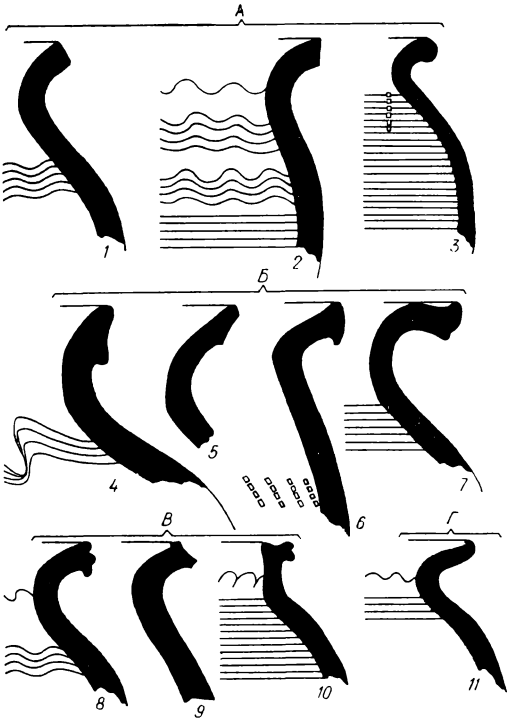

Рис. 4. Основні форми вінець гончарних горщиків X—XI ст.

ньої фази на різних етапах її розвитку неоднакове. В найраніших з них ліпний посуд становить майже половину комплексу. Поступово він витіснявся гончарним, і в комплексах пізньої фази першого хронологічного періоду ліпні горщики вже не трапляються [38].

Кераміка ранньої фази цього періоду датується головним чином X ст. У стратиграфічній колонці Перебиківського поселення вона займає проміжне місце між комплексами IX ст., з одного боку, і комплексами XI ст. — з другого (рис. 6). На городищі Ревне I кераміку X ст. знайдено в оборонних зрубах, збудованих на місці поселення

[38] На поселеннях Прикарпаття (Цецино) в ранніх керамічних комплексах XI ст. іноді зберігаються ліпні конічні миски та сковорідки.

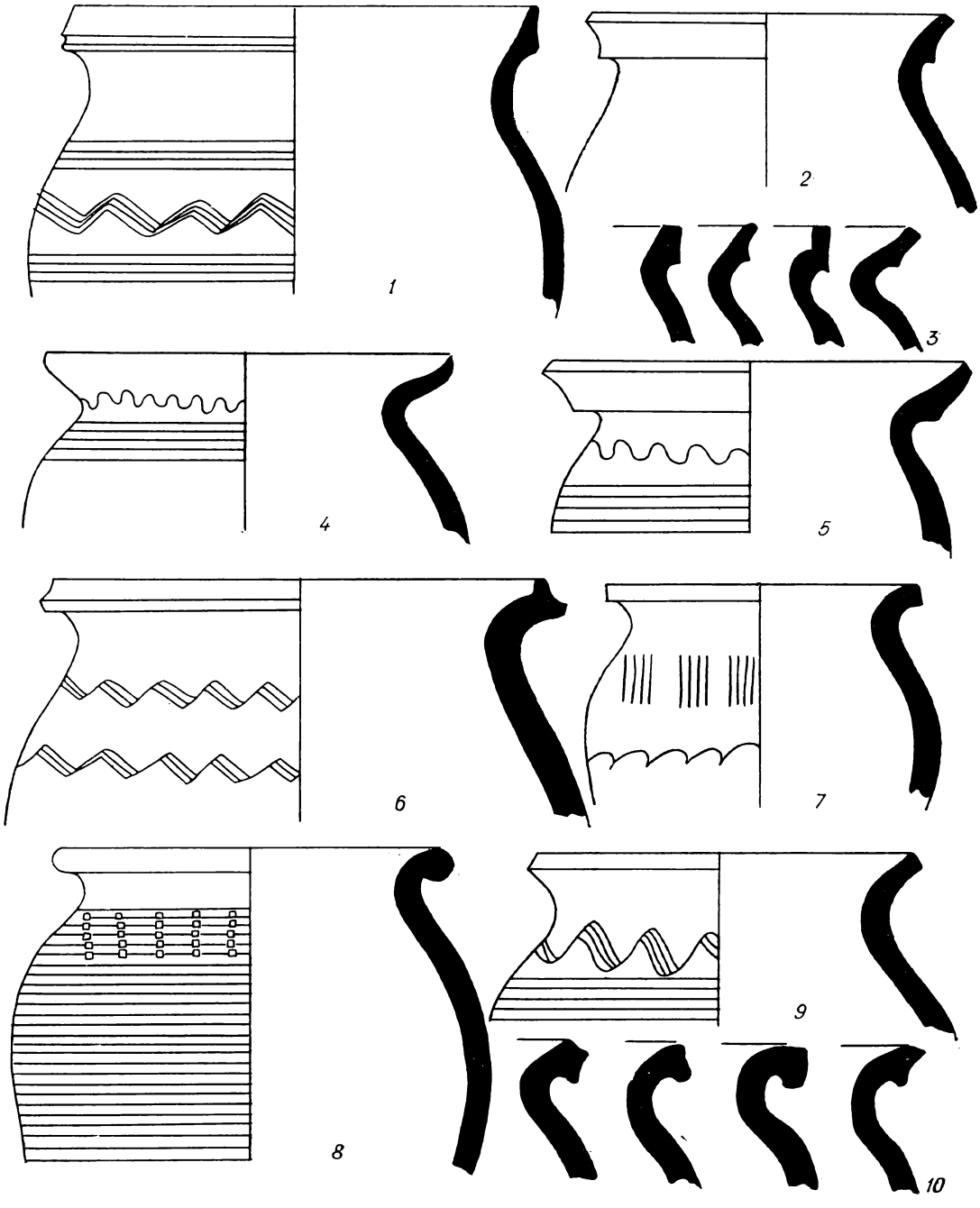

Рис. 5. Гончарні горщики пізньої *(1—5)* та ранньої *(6—10)* фаз кераміки X—XI ст.

IX ст. Датування кераміки ранньої фази першого періоду X ст. підтверджується також знахідками в закритих комплексах датуючих речей. Так, в котловані ремісничої майстерні № 3 на городищі Ревне II разом з керамікою ранньої фази знайдено уламки імпортних амфороподібних посудин жовтого кольору і покритих лощеним орнаментом (рис. 7, *5, 6)*. Посуд такого типу в пам'ятках балкано-дунайської культури датується в основному X ст.[39] На Добринівському городищі в ямі, викопаній на місці наземного будинку IX ст., разом з уламками кераміки ранньої фази першого періоду знайдено кам'яну форму для відливання трирогих лунниць (рис. 7, *11*), які за багатьма аналогіями датуються X ст.[40] У напівземлянці, розкопаній в Миткові на Дністрі, разом з керамікою ранньої фази знайдено фрагменти імпортної сіролощеної кераміки салтівського типу, що датуються часом не пізніше X ст.[41] Ще більше датуючих речей разом з керамікою ранньої фази знайдено на інших територіях[42]. Як бачимо, датування цих комплексів X ст. грунтується на надійних даних.

Враховуючи процентне співвідношення в комплексах гончарного і ліпного посуду, ранню фазу першого періоду можна умовно поділити на етапи, що дає можливість ту чи іншу пам'ятку датувати у вужчих хронологічних рамках. Так, до найраніших пам'яток цієї фази можна віднести такі, в керамічних комплексах яких дещо переважає гончарний посуд. Їх слід датувати кінцем IX — початком X ст. Керамічні комплекси, в яких гончарний посуд становить дві третини, датуємо серединою X ст. Але абсолютизувати статистичний метод датування керамічних комплексів не слід. Кількісне співвідношення ліпного і гончарного посуду залежить від різноманітних причин і часто буває випадковим[43]. Запропонований метод може дати позитивні на-

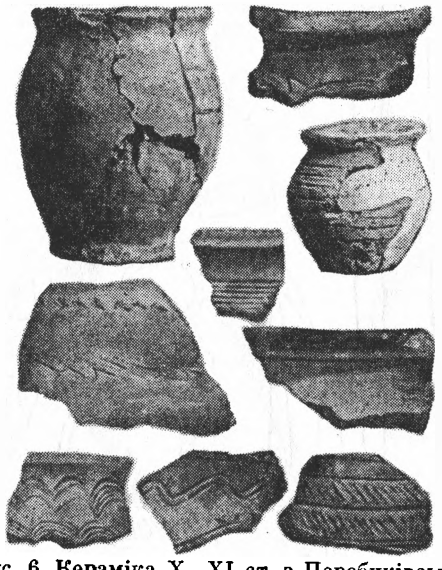

Рис. 6. Кераміка X—XI ст. з Перебиківського городища.

слідки лише в тому випадку, якщо в розпорядженні дослідника знаходяться масові матеріали, представлені закритими комплексами, що дозволяє простежити певні закономірності у спів-

[39] *Дончева-Петкова Л.* Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI — края на X в.). София, 1977, с. 77, рис. 21; с. 78, рис 28; *Comsa M.* La civilisation Balkan-Danubienne sur le territoire de la R. P. Roumaine.— Dacia, 1963, n. s. 7, tbl. II.

[40] *Москаленко А. Н.* Городище Титчиха. Воронеж, 1965, с. 120—122.

[41] *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. М., 1967, с. 114.

[42] Наприклад, під час розкопок городища Єкимауци в Молдавії разом з керамікою ранньої фази першого періоду знайдено срібні монети IX—X ст. (Древняя культура Молдавии. Кишинев, 1974, с. 111). Кераміку такого типу знайдено в язичницьких похованнях X ст. (*Каргер М. К.* Древний Киев, т. 1, с. 183—184).

[43] Наприклад, ліпний посуд в керамічних комплексах X ст. з ремісничих майстерень становить більший процент, ніж в таких самих комплексах синхронних жител.

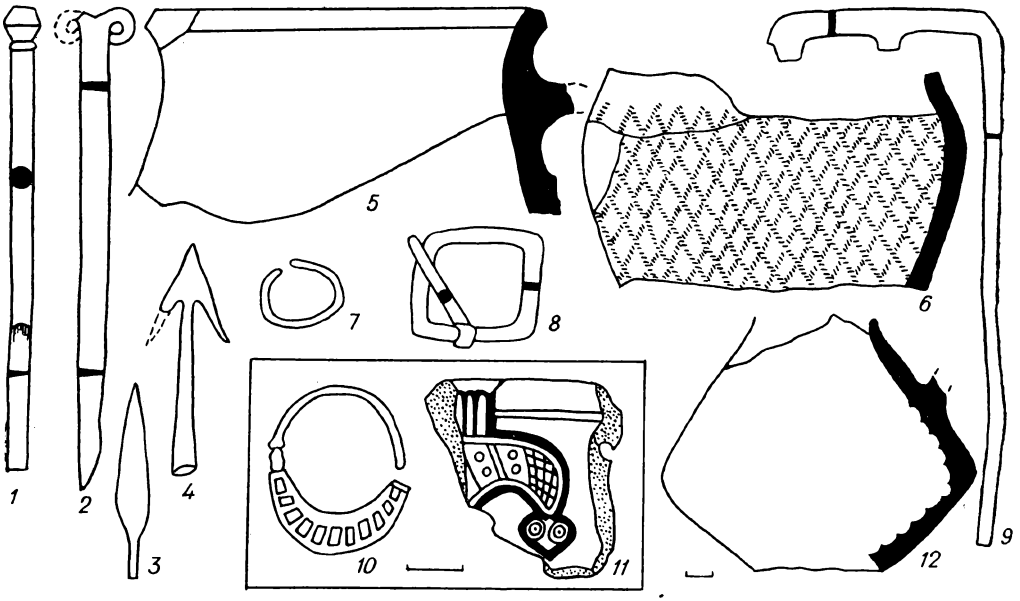

Рис. 7. Речі X ст.з поселень Ревне *(1—3, 5, 6, 8, 9, 12)*, Горішні Шерівці *(4)*, Добринівці *(7, 11)* та Митків *(10)*.

відношенні ліпного і гончарного посуду.

Необхідно звернути увагу й на те, що керамічні комплекси X ст. подібні до керамічних комплексів IX ст., які також складаються з ліпного та гончарного посуду. Змінювались ці комплекси поступово, і встановити між ними чітку межу неможливо. Але існують ознаки, які дозволяють розмежувати кераміку IX і X ст. Так гончарні горщики X ст. мають складніший профіль верхньої частини посудини, ніж гончарні горщики IX ст. В останніх вінця відігнуто назовні та косо або вертикально зрізано. У комплексах IX ст. відсутні гончарні горщики з вінцями складного профілю. До глиняного тіста гончарних горщиків IX ст. домішували, як правило, шамот, тоді як до глини гончарних горщиків X ст. домішували переважно жорству. До того ж процент гончарних горщиків в керамічних комплексах IX ст. незначний.

До складу кераміки XI ст. відносяться виключно гончарні горщики (рис. 5, *1—5)*, виготовлені з глини із значними домішками піску і добре випалені. Їх вінця із зовнішнього боку часто мають виступаючий валик (рис. 5, *1, 2, 5*). У ранніх комплексах XI ст., як уже зазначалось, іноді присутні ліпні миски та сковорідки, але з часом вони зникають.

Поселення, що датується XI ст., досліджувалось в околиці Чернівців, у Цецинському лісі (уроч. Графська Поляна). Тут, на виораному полі, нараховано понад 20 темних плям — розорених напівземлянок з печами-кам'янками. На долівці двох разкопаних напівземлянок виявлено керамічні комплекси, що складаються виключно з гончарних горщиків з манжетоподібними вінцями. Орнамент, що нанесено переважно у верхній частині посудини, має вигляд горизонтальних та хвилястих ліній (рис. 8, *1—8)*. Разом з гончарними гор-

щиками у напівземлянках знайдено уламки ліпних сковорідок та мисок.

Керамічні комплекси XI ст. на Північній Буковині виділено за стратиграфічними даними. Подібна кераміка у Галичі [44], Пліснеську [45]. Судовій Вишні [46], в Молдавській РСР [47] та інших давньоруських пам'ятках також датується XI ст.

Кераміка другого періоду (XII — перша половина XIII ст.) відома з 179 пунктів Північної Буковини (рис. 9). Розкопки залишок літописного Василева (згадується під 1230 р), городищ в Молодії, Чорнівці, Ленківцях (Чернівці) та інших пам'яток дозволяють більш-менш повно охарактеризувати керамічні комплекси цього часу, виділити ранні і пізні фази їх розвитку.

Кераміка XII — першої половини XIII ст. з усіх поселень Північної Буковини є типовою для Галицької Русі. Вона представлена багатим асортиментом форм: горщиками, мисками, кринками, кухликами, сільничками, накривками, корчажками тощо (рис. 10). Кераміку виготовлено на гончарному крузі. Основу керамічних комплексів цього часу становлять тонкостінні горщики, виготовлені з добре відмуленого тіста, до якого домішували дрібний просіяний пісок (рис. 11, *2—6)*. Вони добре випалені. Черепок в зламі червоний або сірий, іноді з темною серцевиною. Горщики мають високо підняті плічка і різко відігнуті до тулуба профільовані вінця. Орнамент нанесено лише на плічках та шийці у вигляді неглибоких врізаних горизонтальних ліній. Іноді на шийці нанесено хвилясту лінію. Зрідка трапляється орнамент у вигляді ямкоподібних заглиблень, нанесених зубчатим коліщатком або паличкою. Дно горщиків часто тонше стінок, і на багатьох з них є рельєфні клейма (рис. 12).

За характером оформлення верхньої частини горщики XII — першої половини XIII ст. поділяються на чотири основні види (рис. 13, *1—4)*. До першого з них належать горщики з відхиленими назовні вінцями, краї яких загнуто до середини у вигляді валика (рис. 13, *1)*. Це загальноруська форма горщиків цього часу. Але в керамічних комплексах Галицької Русі вони становлять незначний процент. До другого виду належать горщики з гранчасто сформованими вінцями (рис. 13, *2)*. По боковому зрі-

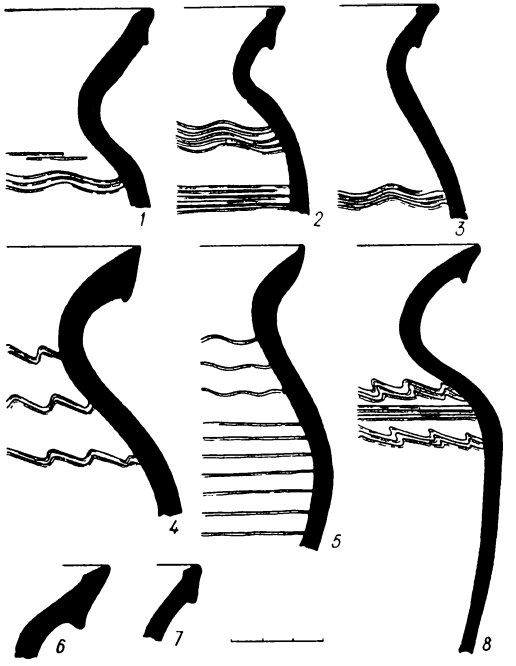

Рис. 8. Форми вінець гончарних горщиків XI ст. з житла № 1 селища Цецино (Чернівці).

[44] *Малевская М. В.* Гончарная мастерская первой половины XI ст. в древнем Галиче.— В кн.: Культура средневековой Руси. Л., 1974, с. 33—38.

[45] *Старчук І. Д.* Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр.— АП, 1952, т. 3, с. 384.

[46] *Ратич О. О.* Результати дослідження древньоруського городища — Замчиська в м. Судова Вишня.— МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 113—118.

[47] *Федоров Г. Б.* Городище Екимауцы.— КСИИМК, 1953, вып. 50, с. 110.

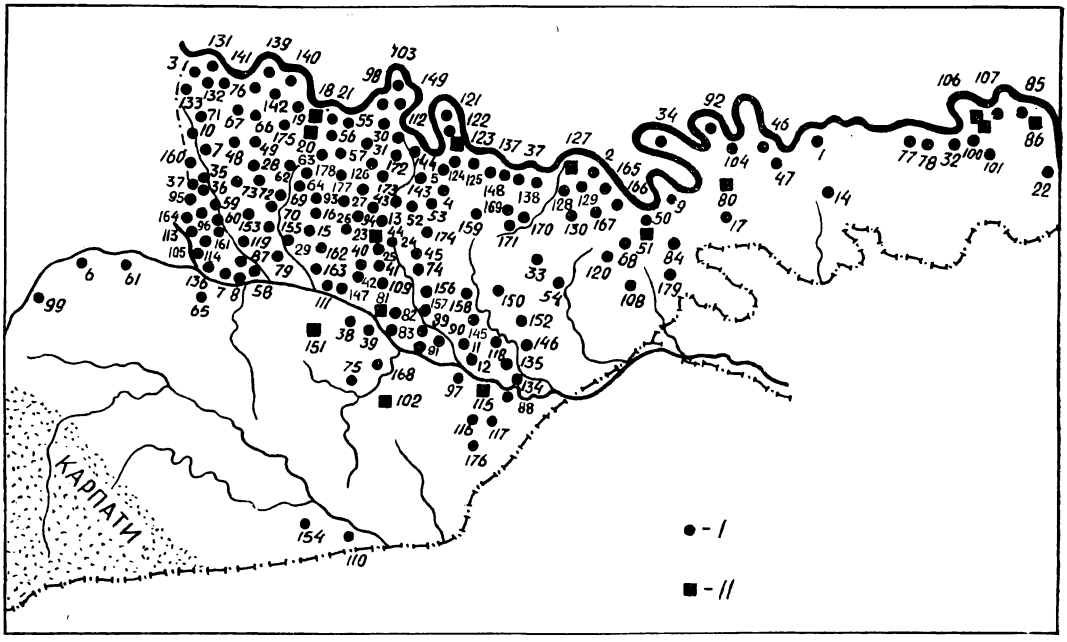

Рис. 9. Схема розміщення археологічних пам'яток XII — першої половини XIII ст.:
I — селища; *II* — городища; **1** — Атаки (Кельменецькі); *2* — Атаки (Хотинські); *3* — Бабин; *4, 5* — Баламутівка; *6* — Банилів; *7, 8* — Берегомет; *9* — Бернове; *10* — Борівці; *11, 12* — Бояни; *13* — Боянчук; *14* — Бузовиця; *15, 16* — Валява; *17* — Вартиківці; *18—21* — Василів; *22* — Василівка; *23—25* — Василовці; *26, 27* — Вербівці; *28* — Верещанка; *29* — Витилівка; *30, 31* — Вікно; *32* — Вітрянка; *33* — Владична; *34* — Вороновиця; *35, 37* — Гаврилівці; *38. 39* — Гореча (Чернівці); *40—42* — Горішні Шерівці; *43, 44* — Горошівці; *45* — Грозинці; *46, 47* — Грушівці; *48, 49* — Давидівці; *50, 51* — Дарабани; *52, 53* — Добринівці; *54* — Довжок; *55—57* — Дорошівці; *58* — Дубівці; *59, 60* — Іванківці; *61* — Замостя; *62—64* — Заставна; *65* — Зеленів; *66, 67* — Кадубівці; *68* — Каплівка; *69, 70* — Кіцмань; *71* — Кисилів; *72, 73* — Кліводин; *74* — Колінківці; *75* — Коровія; *76* — Кострижівка; *77, 78* — Кулішівка; *79* — Лашківка; *80* — Ленківці; *80—83* — Ленківці (Чернівці); *84* — Лівинці; *85, 86* — Ломачинці; *87* — Лужани; *88* — Луковиця; *89—91* — Магала; *92* — Макарівка; *93, 94* — Малий Кучурів; *95, 96* — Малятинці; *97* — Мамориця; *98* — Митків; *99* — Мілієве; *100, 101* — Михалкове; *102* — Молодія; *103* — Мусорівка; *104* — Нагоряни; *105* — Неполоківці; *106, 107* — Непоротове; *108* — Несвоя; *109* — Нова Жучка (Чернівці); *110* — Новий Вовчинець; *111* — Новосілка; *112* — Опут; *113, 114* — Оршівці; *115—117* — Остриця (Глибоцька); *118* — Остриця (Новоселицька); *119* — Опихліби; *120* — Пішківці; *121—125* — Перебиківці; *126* — Погорилівка; *127—130* — Пригородок; *131—133* — Прилипче; *134, 135* — Припуття; *136* — П'ядиківці; *137, 138* — Рашків; *139—142* — Репужинці; *143, 144* — Ржавинці; *145* — Рідківці; *146* — Рокитне; *147* — Рогізна (Чернівці); *148* — Рухотин; *149* — Самушин; *150* — Санківці; *151* — Спаська; *152* — Слобода; *153* — Ставчани; *154* — Старий Вовчинець; *155* — Суховерхів; *156—158* — Топорівці; *159* — Шилівці; *160* — Шишківці; *161* — Шипинці; *162, 163* — Шубранець; *164* — Хлівище; *165—167* — Хотин; *168* — Чагор; *169—171* — Чепоноси; *172, 173* — Чорний Потік; *174* — Чорнівка; *175* — Чуньків; *176* — Цурень; *177, 178* — Юрківці; *179* — Ярівка.

зу вінця зроблено жолобок-гніздо для накривки. На поселеннях Галицької Русі, включаючи і давньоруську Буковину, горщики другого виду становлять близько 80% комплексів[48]. На інших руських землях вони становлять незначний процент.

Як бачимо, своєю масовістю горщики цього варіанту надають специфічних рис керамічним комплексам Галицької Русі, завдяки чому є можливість виділити їх серед керамічних комплексів XII — першої половини XIII ст. на території Давньої Русі.

До третього виду належать горщики, верхній край вінець яких горизонтально зрізаний (рис. 13, *3*). Межі їх поширення, за рідким виключенням, та-

[48] *Малевская М. В.* К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. — КСИА АН СССР, 1969, вып. 120, с. 13.

кож вкладаються в основні кордони Галицького князівства [49].

[49] *Малевская М. В.* К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв.— КСИА АН СССР, 1969, вып. 120, с. 10. Кераміка «галицького» типу за межами Галицької Русі виступає в поодиноких випадках. Наприклад, на території Молдавської РСР, яка не була складовою частиною Галицького князівства, але перебувала з ним в тісних економічних, політичних і культурних зв'язках, кераміку «галицького» типу виявлено в 10 пунктах *(Бирня П. П.* К вопросу о керамике галицкого типа на территории Молдавии.— В кн.: Далекое прошлое Молдавии. Кишинев, 1969, с. 100; *Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф.* Памятник древних славян (VI—XIII вв.). Кишинев, 1974, с. 53—100). Це можна пояснити переселенням галичан (літописці звуть їх «витоицы галицкие») з основної території Галицької Русі на територію Прутсько-Дністровського межиріччя, де вони утворили окремі поселення з характерною для них матеріальною культурою.

Четвертий вид становлять гончарні горщики, вінця яких відігнуті і мають заокруглений або зрізаний край без додаткового оформлення (рис. 13, *4*). Вони мають архаїчніший, ніж перші три типи, вигляд і представлені, як правило, в більш ранніх керамічних комплексах другого хронологічного періоду.

Хронологічним показником початку другого періоду є масова поява накривок та горщиків, що мають на внутрішньому боці вінець жолобки-гніздо для накривок. Останні на поселеннях з вираженою стратиграфією (наприклад, в Перебиківціях) з'являються на заключному етапі розвитку кераміки першого періоду — наприкінці XI ст. Тому за умовну дату початку другого періоду приймаємо рубіж XI—XII ст. У другій половині XIII ст. характер керамічних комплексів різко змінюється. З'явля-

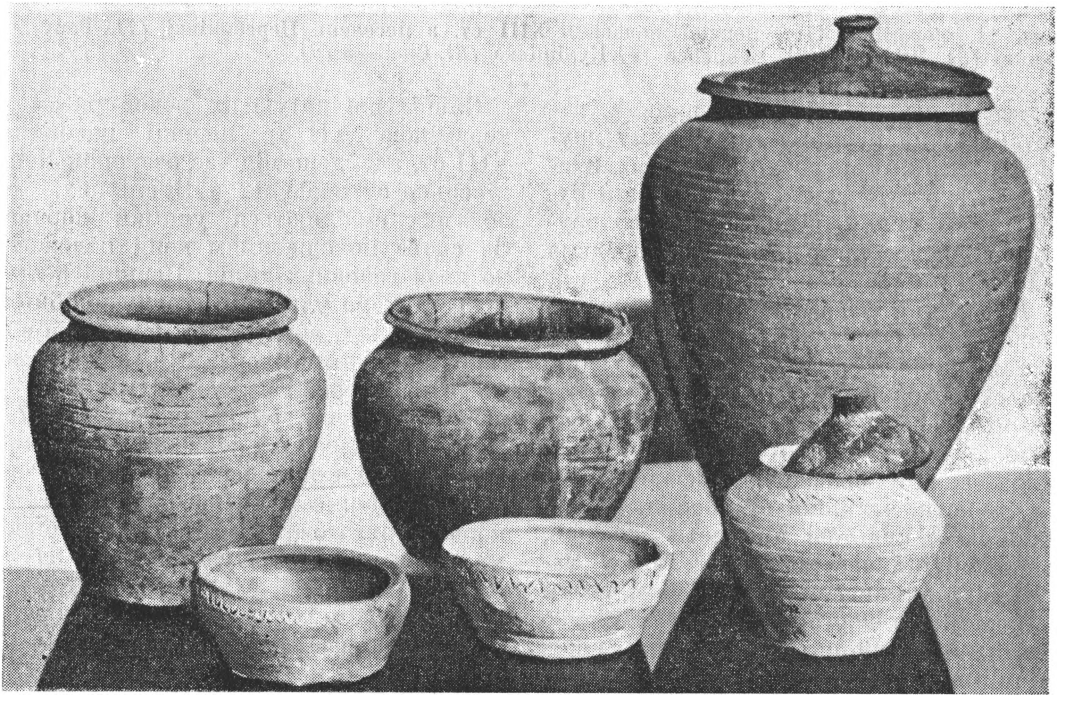

Рис. 10. Глиняний посуд XII — першої половини XIII ст. з Ленківецького городища (Чернівці).

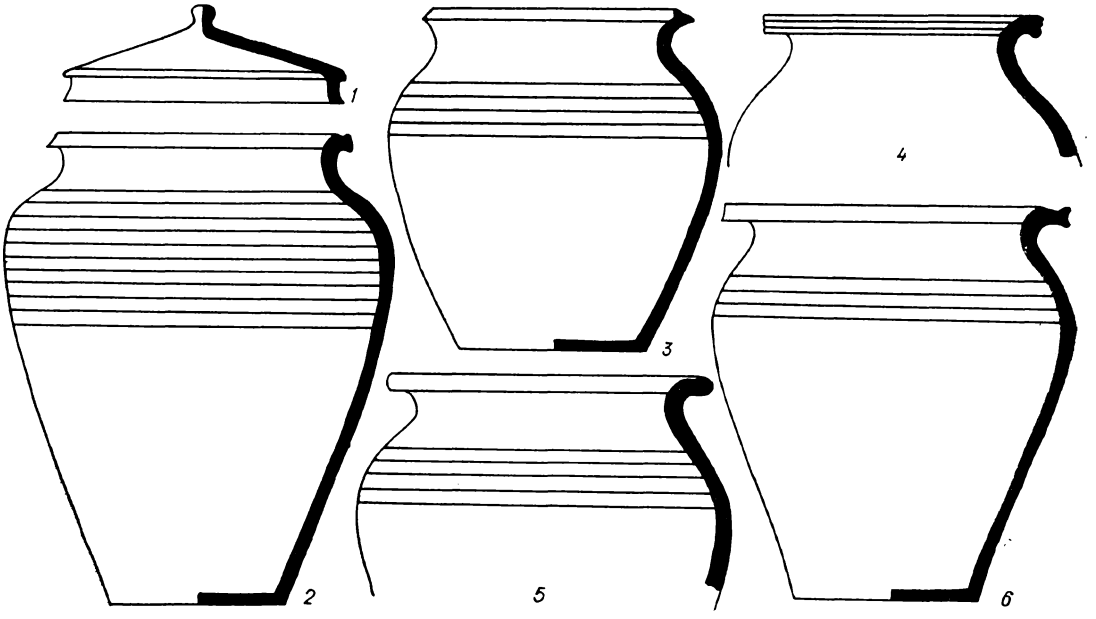

Рис. 11. Кераміка XII — першої половини XIII ст. з поселень Перебиківці *(1)*, Репужинці *(2)*, Ленківці *(3)*, Чепоноси *(4)*, Кулішівка *(5)*, Спаська *(6)*.

ються ліпна кераміка та горщики, виготовлені на ручному гончарному крузі. Ці зміни, безперечно, були викликані монголо-татарським завоюванням Русі. Таким чином, кінцевою датою другого хронологічного періоду є середина XIII ст.

Датування кераміки XII — першої половини XIII ст. підтверджується численними знахідками датуючих речей, що супроводжують керамічні комплекси цього часу і вкладаються в окреслені хронологічні рамки. До них належать скляні браслети, амфори-корчаги, монети, залишки озброєння, жіночі прикраси, культові предмети та ін., знайдені під час розкопок. Так, у Василеві, що згадується під 1230 р., разом з керамікою другого періоду знайдено хрести-енколпіони, декоративні керамічні плитки, кам'яні натільні хрестики, уламки хороса, бронзову й залізну булави та інші речі, що датуються XII—XIII ст. (рис. 14, *1—17*).

Найбільше датуючих речей разом з керамікою XII — першої половини XIII ст. знайдено під час розкопок Ленківецького городища в Чернівцях. Серед них виділяються уламки корчаг. За своїм походженням вони належать до двох головних типів. Перший з них представлено уламками грушеподібних, вузькогорлих, витягнутих посудин з високо піднятими масивними, заокругленими в перерізі, з різким перегином у верхній частині, ручками (рис. 15, *1*). Вони виготовлені з червоної або рожевої глини і прикрашені по тулубу частим рихленням. Такого самого типу корчаги виготовлялися в Криму, зокрема в Херсонесі[50]. Датуються вони XII—XIII ст. [51].

[50] *Якобсон А. Л.* Средневековые амфоры Северного Причерноморья.— СА, 1952, № 16, с. 340—341.

[51] Там же, с. 325; *Малевская М. В.* Амфоры Новогрудка XII—XIII вв.— Тез. докл. к конф. по археол. Белоруссии. Минск, 1969, с. 185—191.

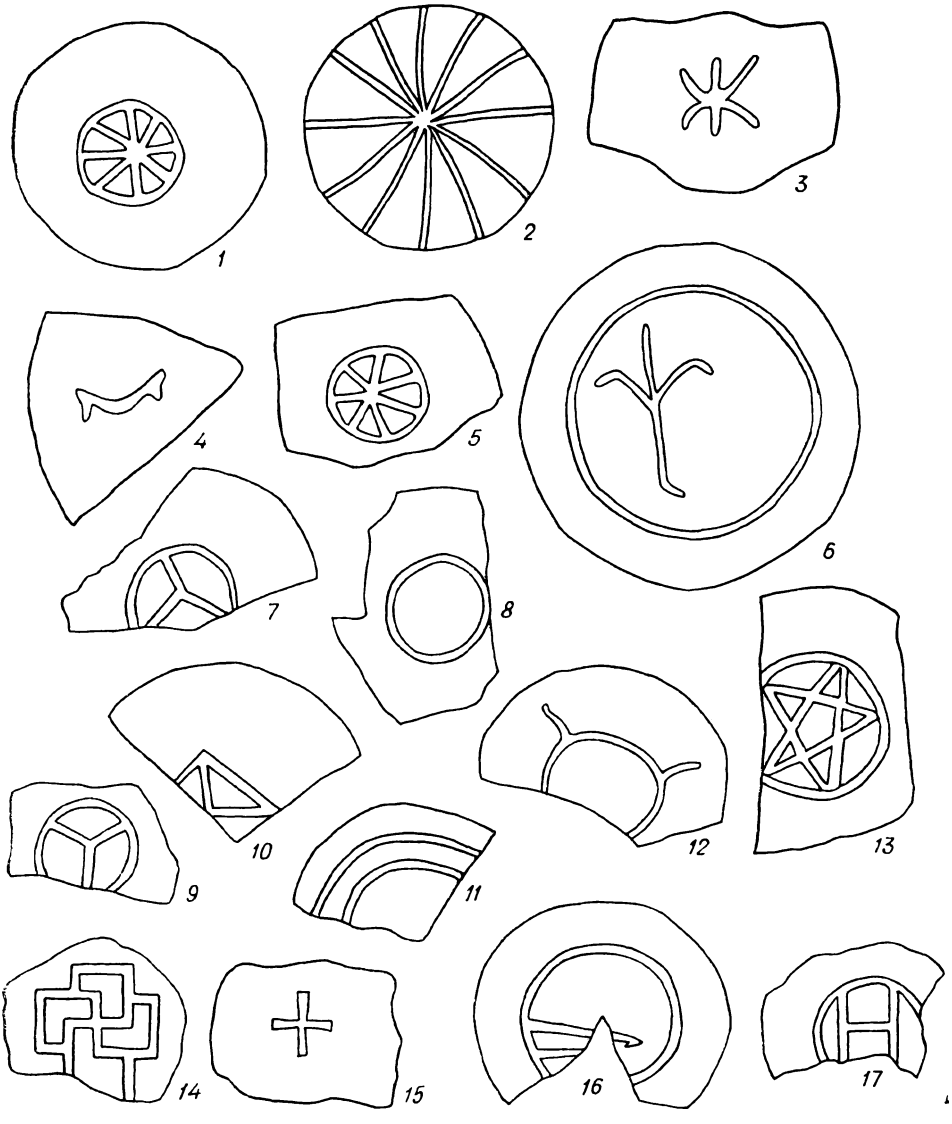

Рис. 12. Гончарні клейма XII—XIII ст. з поселень Василів *(1)*, Ленківці *(2—12, 17)*, Новосілка *(13)*, Горішні Шерівці *(14—16)*.

Другий тип амфор становлять посудини з круглим дном і невисокими плоскими ручками, що з'єднуються з горлом на рівні його верхнього краю. Вони виготовлені з світло-жовтої, ретельно відмуленої глини, а поверхня прикрашена горизонтальними канелюрами (рис. 15, *2*). Амфори цього типу візантійського походження. В Константинополі відкрито квартал, де вони виготовлялися починаючи з XI ст.[52]

[52] *Barnea J.* Amforele feodale de la Dinogetia.— SCIV, 1954, v. 1, 3, 4, p. 519—521.

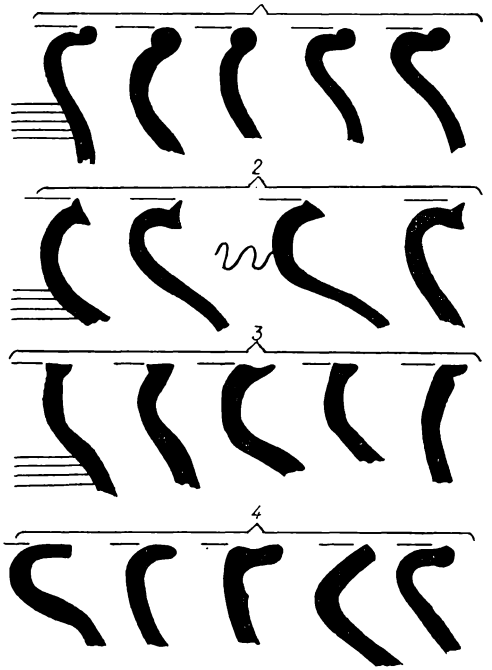

Рис. 13. Основні форми вінець гончарних горщиків XII — першої половини XIII ст.

До масових знахідок на Ленківецькому городищі належать скляні браслети руського походження. Вони, як правило, круглі в перерізі, кручені або гладенькі, зеленого, блакитного, жовтого, синього кольорів. Період їх побутування припадає на XII — першу половину XIII ст. Їх виробництво повністю припинилось під час монголо-татарської навали на Русь [53].

Значну колекцію з Ленківецького городища становлять шиферні пряслиця. Переважають екземпляри невеликих розмірів (діаметром 2—3 см), з малим діаметром каналу (7—8 мм). Побутування таких пряслиць припадає в основному на XII ст.[54] У Ленківцях разом з керамікою другого періоду знайдено мідну монету, карбовану в Угорщині у 60-х роках XII ст.[55] На городищі також знайдено залізні шпори з пірамідальними шипами (рис. 16, *1*), які за більшістю аналогій датуються XII—XIII ст.[56], залізні і бронзові писала (рис. 16, *13*), залізні циліндричні замки (рис. 14, *11*) і ключі до них (рис. 16, *16*), трапецієподібні двосторонні кістяні гребінці (рис. 16, *2*), бронзовий хрест-енколпіон (рис. 16, *7*) та інші речі (рис. 16, *3—6, 8—10, 12, 14, 15, 17—30*), що датуються XII—XIII ст.[58]

До останнього часу кераміку XII — першої половини XIII ст. ще не розчленовано на вужчі хронологічні відрізки часу. Але є дані, що дають можливість говорити про кераміку перехідного етапу від першого до другого періоду, що припадає на першу половину XII ст. Характерною рисою «перехідних» керамічних комплексів є те, що до їх складу крім типових для XII ст. форм входять горщики з манжетоподібними вінцями. Останні за формою близькі до посуду XI ст., а за складом тіста і технікою виготовлення не різняться від посуду XII ст. Такі «змішані» керамічні комплекси виділено за

[53] *Полубояринова М. Д.* Стеклянные браслеты древнего Новгорода.— МИА, 1963, № 117, с. 179; *Щапова Ю. Л.* Стеклянные браслеты и датирование городского культурного слоя.— СА, 1969, № 4, с. 102—107.

[54] *Колчин Б. А.* Хронология новгородских древностей.— СА. 1958, № 2, с. 109. Б. О. Рыбаков звернув увагу на те, що межі масового поширення шиферних пряслиць співпадають з політичними кордонами Давньої Русі (Торговля и торговые пути.— В кн.: История культуры Древней Руси. М.-Л., 1951, т. 1, с. 357).

[55] *Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимощук Б. А.* Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г.—СА, 1970, № 4, с. 123; *Потин В. М.* Венгерские подражания альморавидским динарам.— Тр. Гос. Эрмитажа, 1971, т. 12. Нумизматика, № 4, с. 120.

[56] *Медведев А. Ф.* Оружие Новгорода Великого.— МИА, 1959, № 65, с. 191.

[57] *Медведев А. Ф.* Древнерусские писала X—XV вв.— СА, 1960, № 2, с. 63—68.

[58] *Колчин Б. А.* Хронология новгородских древностей.— СА, 1958, № 2, с. 94—109.

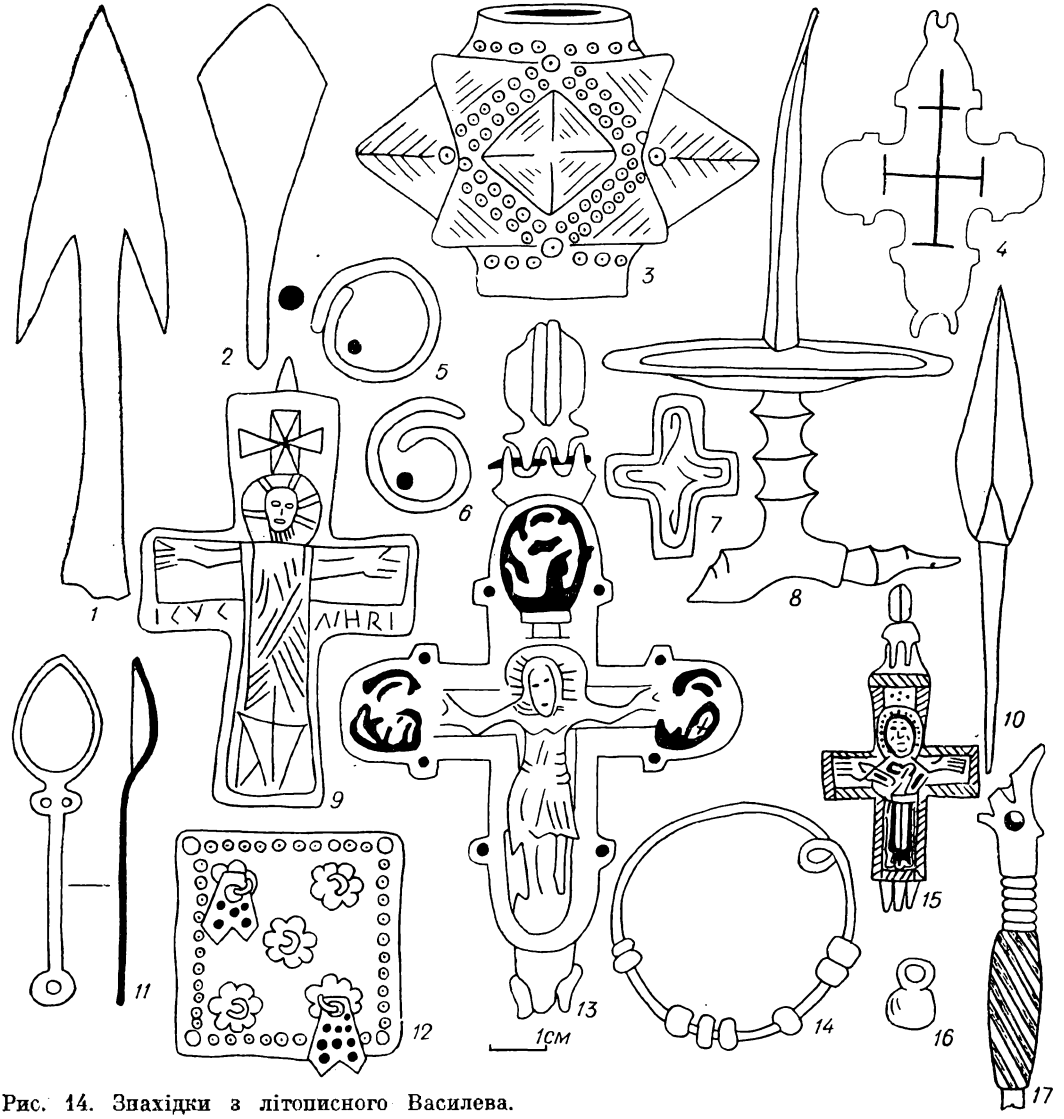

Рис. 14. Знахідки з літописного Василева.

стратиграфічними даними під час дослідження городища Горішні Шерівці II.

Кераміку третього періоду (друга половина XIII—XIV ст) виявлено в 128 пунктах Північної Буковини (рис. 17). Більшість з них відомі на підставі зібраного на поверхні матеріалу. Розкопки проведені на городищах в Перебиківцях, Чорнівці і Карапчеві та селищах Каплівка, Рашків і Гореча (Чернівці). Одержані матеріали дозволяють дати попередню характеристику кераміки другої половини XIII—XIV ст.

Основною формою кераміки другої

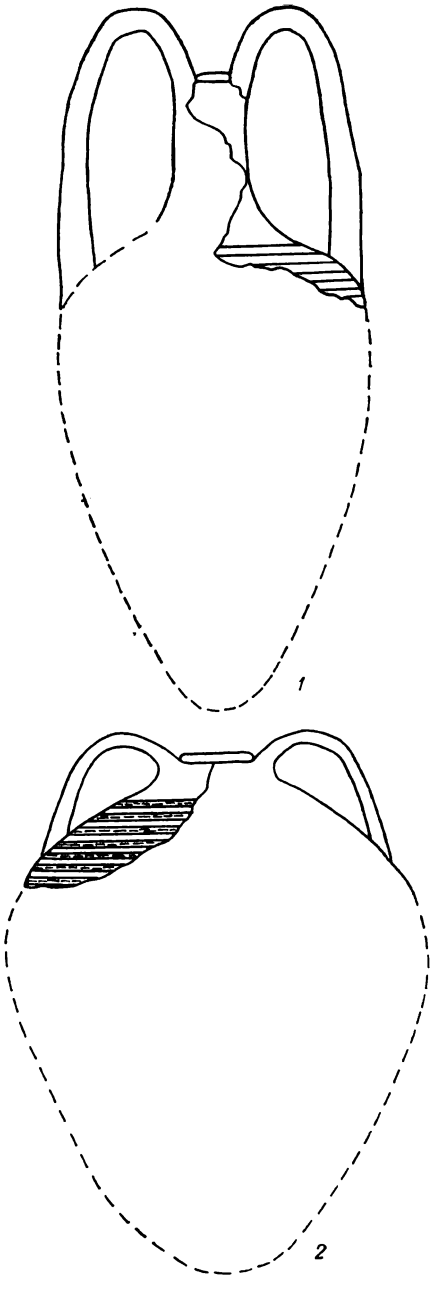

Рис. 15. Основні типи корчаг з Ленківецького городища (Чернівці).

половини XIII—XIV ст. є гончарні горщики сірого, темно-сірого та бурого кольорів, виготовлені з глини, до якої додавали просіяний або крупнозернистий пісок, рідше дрібнотовчений вапняк. Вони приземкуваті, з відігнутими вінцями, добре випалені, і їх черепок ламається важко. Більшість гончарних горщиків в середній та верхній частинах прикрашено врізаними хвилястими та горизонтальними лініями. Часто на плічках посудин та верхніх краях вінець є орнамент, нанесений гребінчастим штампом (рис. 18, *5*). Трапляються косі насічки по верхньому краї вінець, зроблені ножем (рис. 18, *1, 2*).

До керамічних комплексів третього хронологічного періоду крім гончарних відносяться ліпні горщики (див. рис. 61, *1*), а також глечики, виготовлені з добре відмуленого тіста без домішок (рис. 18, *6, 7*) та миски (рис. 18, *8, 9*).

В основу мікрохронології третього періоду також покладено типологічний аналіз гончарних горщиків. За характером оформлення їх верхньої частини виділено три найголовніші види гончарних горщиків, що несуть певне хронологічне навантаження. До першого з них відносимо гончарні горщики сірого кольору, виготовлені з глини, до якої додавали просіяний або крупнозернистий, іноді дрібнотовчений пісок. Типовою їх орнаментацією є горизонтальні та хвилясті лінії. Відігнуті вінця горщиків із зовнішнього боку прикрашено виступами-обідками (рис. 19, *1*).

До другого виду належать гончарні горщики, верхній край яких косо зрізано або заокруглено (рис. 19, *2*). Вони прикрашені по верхньому краю вінець косими насічками, а на плічках — однією або багаторядними хвилястими лініями. Рідше трапляється орнамент у вигляді горизонтальних ліній.

Третій вид становлять гончарні горщики з відхиленими або прямими вінцями, верхній край яких злегка загнутий до середини (рис. 19, *3*). Вони доб-

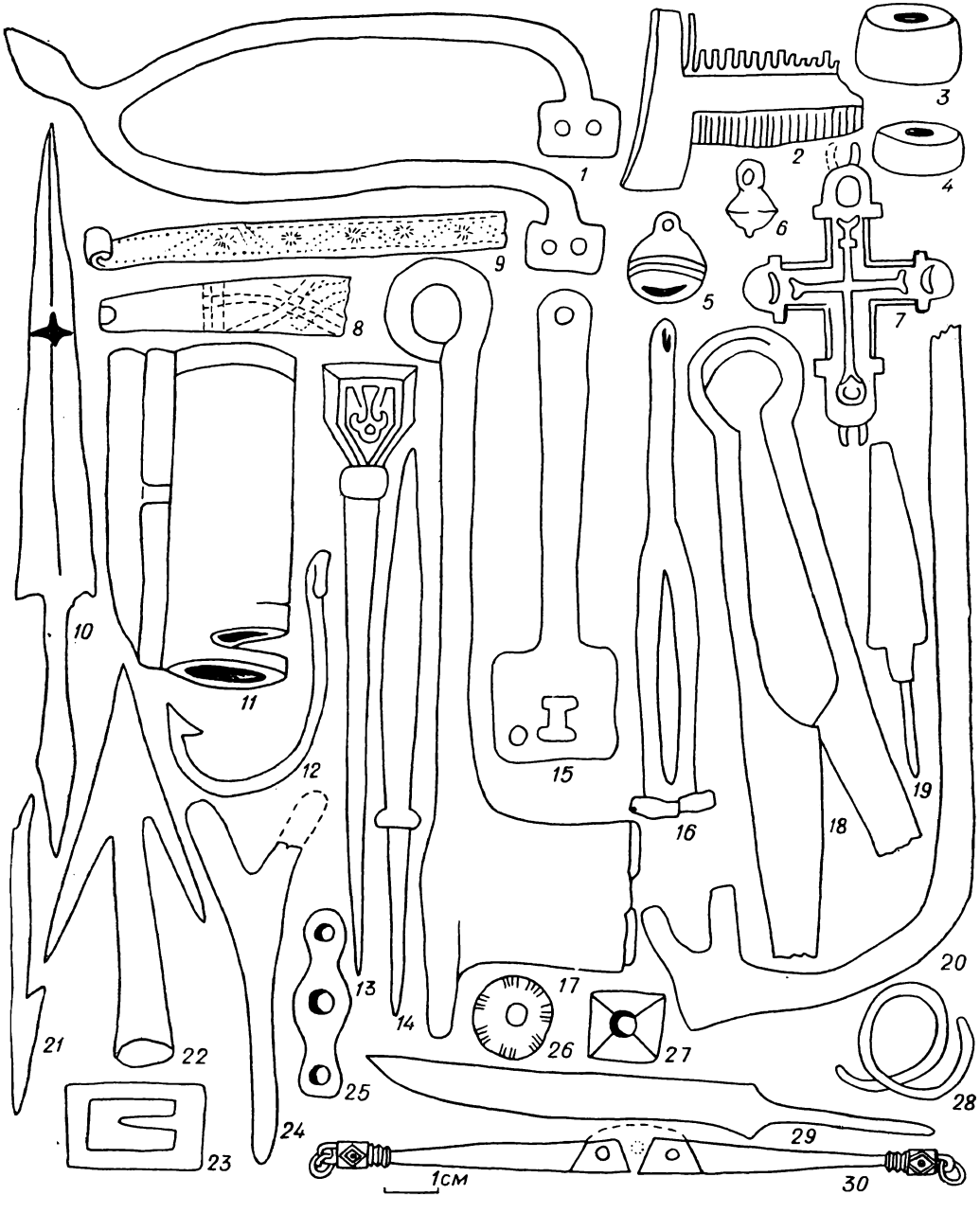

Рис. 16. Знахідки з Лепківецького городища (Чернівці).

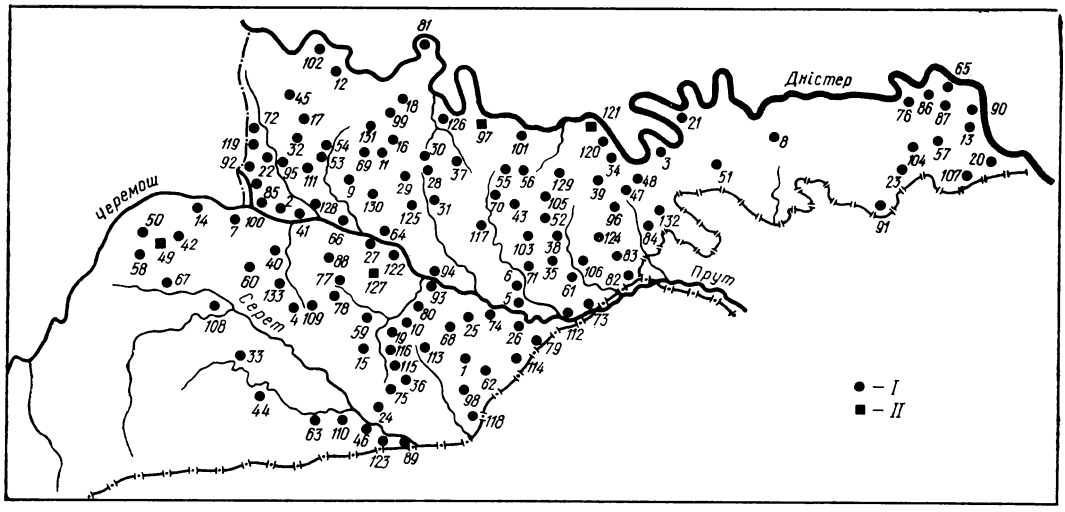

Рис. 17. Схема розміщення археологічних пам'яток другої половини XIII—XIV ст.:
I— селища; *II* — городища; *1* — Байраки; *2* — Берегомет; *3* — Бернове; *4* — Бобівці; *5, 6* — Боян; *7* — Брусниця; *8* — Бузовиця; *9* — Валява; *10* — Валя Кузьмина; *11* — Васловівці; *12* — Василів; *13* — Василівка; *14* — Вашківці; *15* — Великий Кучурів; *16* — Вербівці; *17* — Веренчанка; *18* — Вікно; *19* — Волока; *20* — Волошкове; *21* — Вороновиця; *22* — Гаврилівці; *23* — Гвоздівці; *24* —Глибока; *25* — Годинівка; *26* — Горбове; *27* — Гореча (Чернівці); *28, 29* — Горішні Шерівці; *30* — Горошівці; *31* — Грозинці; *32* — Давидівці; *33* — Давидівка; *34* — Дарабани; *35* — Динівці; *36* — Димка; *37* — Добринівці; *38* — Довжок; *39* — Данківці; *40* — Драчинці; *41* — Дубівці; *42* — Замостя; *43* — Зарожани; *44* — Іжівці; *45* — Кадубівці; *46* — Кам'янка; *47, 48* — Каплівка; *49, 50* — Карапчів; *51* — Кельменці; *52* — Керстенці; *53* — Кіцмань; *54* — Кліводин; *55, 56* — Клішківці; *57* — Коболчин; *58* — Коритне; *69* — Коровія; *60* — Костинці; *61* — Котелеве; *62* — Куликівка; *63* — Купка; *64* — Ленківці (Чернівці); *65* — Ломачинці; *66* — Лужани; *67* — Луківці; *68* — Луковиця; *69* — Малий Кучурів; *70* — Малинці; *71* — Малинівка; *72* — Малятинці; *73* — Маршинці; *74* — Маморниця; *75* — Михайлівка; *76* — Михалкове; *77, 78* — Михальча; *79* — Могилівка; *80* — Молодія; *81* — Мусорівка: *82, 83* — Негринці; *84* — Несвоя; *85* — Неполоківці; *86, 87* — Непоротове; *88* — Нові Драчинці; *89* — Новий Вовчинець; *90* — Ожеве; *91* — Олексіївка; *92* — Оршівці; *93* — Остриця (Глибоцька); *94* — Остриця (Новоселицька); *95* — Ошихліби; *96* — Пашківці; *97* — Перебиківці; *98* — Петрашівка; *99* — Погорилівка; *100* — П'ядиківці; *101* — Рашків; *102* — Репужинці; *103* — Рокитне; *104* — Романківці; *105* — Санківці; *106* — Слобода; *107* — Сокиряни; *108* — Стара Жадова: *109* — Старі Бросківці; *110* — Старий Вовчинець; *111* — Суховерхів; *112* — Тарасівці; *113* — Тарашани; *114* — Тарнавка; *115, 116* — Тисивці; *117* — Топорівці; *118* — Турятка; *119* — Хлівище; *120, 121* — Хотин; *122* — Чернівці; *123* — Черепківці; *124* — Черленівка; *125* — Чорнівка; *126* — Чорний Потік; *127* — Целино (Чернівці); *128* — Шипинці; *129* — Ширівці; *130* — Шубранець; *131* — Юрківці; *132* — Ярівка; *133* — Ясени.

ре випалені, і в їх тісті є значні домішки крупнозернистого піску. На плічках вони прикрашені горизонтальними та хвилястими лініями, іноді ямками, що утворюють суцільні смуги.

Типологічна класифікація гончарних горщиків та стратиграфічні дані дозволяють виділити ранню і пізню фази розвитку керамічних комплексів третього хронологічного періоду. Кераміку ранньої фази виділено за стратиграфічними даними, одержаними під час розкопок городищ в Чорнівці, Перебиківцях і Карапчеві. До її складу входять гончарний і ліпний посуд. У комплексах переважає гончарна кераміка, яка до кінця ранньої фази повністю змінює ліпну. Поява останньої явно була викликана монголо-татарською навалою, під час якої гончарні центри припинили своє функціонування. Ліпну кераміку виготовляли в домашніх умовах, застосовуючи при цьому примітивний гончарний круг (сліди його помітні на стінках посудин). Цей посуд представлено горщиками та мисками-сковорідками.

Ліпні горщики мають товсті стінки, відхилені вінця. Вони неорнаментовані, обпалені нерівномірно і виготовлені з глини, до якої додавали пісок і шамот.

Провідною формою керамічних комплексів ранньої фази є гончарні горщики першого виду (див. рис. 19, *1*), Вони побутують лише в цей час і є хронологічним показником ранньої фази. Але горщики цього виду за формою, орнаментацією і технікою виготовлення подібні до гончарних горщиків XI ст., варіанту Б—5 (рис. 4, *5*). Встановити час їх побутування можна на підставі інших форм посуду, що їх супроводжують. Так, горщики XI ст. варіанту Б—5 супроводжуються гончарними горщиками з манжетоподібними вінцями, а горщики другої половини XIII—XIV ст. виду 1 — формами, що належать до виду 2 третього хронологічного періоду. Провідною формою керамічних комплексів пізньої фази третього хронологічного періоду є гончарні горщики виду 3 (рис. 19, *3*) що супроводжуються деякими формами горщиків виду 2 та глечиками цього самого періоду.

Побудова мікрохронології кераміки третього періоду знаходиться на початковій стадії, і тому можна дійти лише попередніх висновків. Найімовірніше, кераміка ранньої фази припадає на другу половину XIII — першу половину XIV ст., що підтверджується насамперед стратиграфічними даними. Так, під час розкопок Чорнівського городища у двох житлово-господарських зрубах, збудованих на місці спаленої в середині XIII ст. укріпленої лінії, знайдено кераміку ранньої фази третього давньоруського періоду. Таким чином, середина XIII ст. є початком формування керамічних комплексів ранньої фази третього періоду. Не випадково тут знайдено уламки ліпного

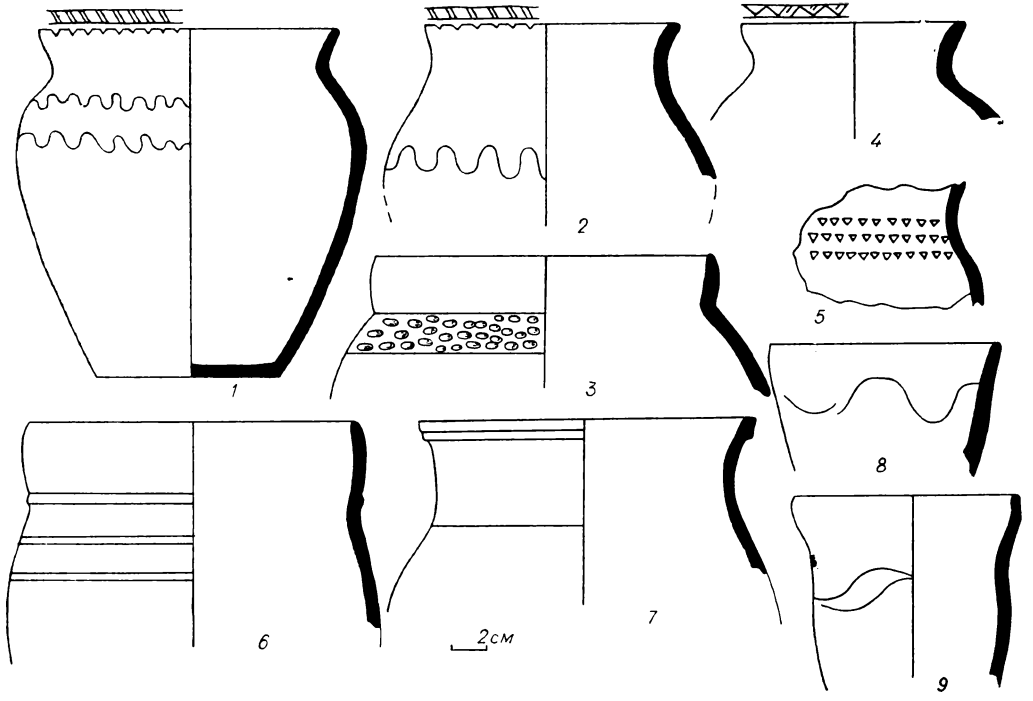

Рис. 18. Кераміка другої половини XIII—XIV ст. з поселень Рашків (*1*) та Гореча (Чернівці) *(2—9)*.

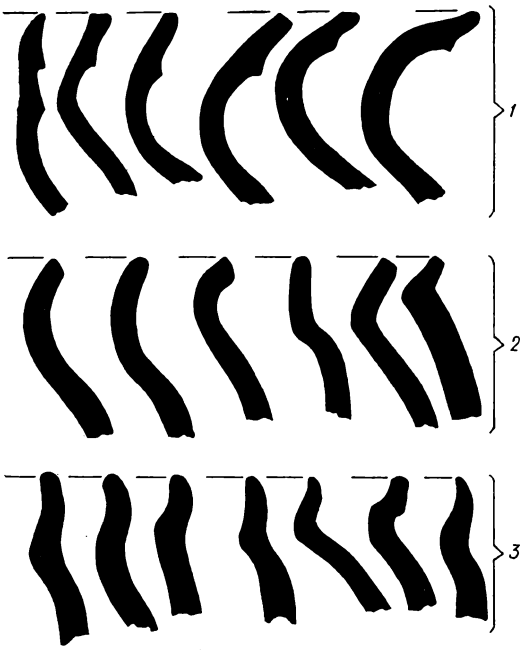

Рис. 19. Основні форми вінець гончарних горщиків другої половини XIII—XIV ст.

посуду, поява якого була викликана золотоординським завоюванням Русі.

Разом з керамікою ранньої фази знайдено багато речей, час побутування яких припадає на середину XIII ст. Так, під час розкопок Карапчівського городища разом з керамікою ранньої фази знайдено велику залізну ромбоподібну стрілу (див. рис. 52, *10*). Час побутування таких стріл починається з середини XIII ст.[59] У приміщеннях оборонних зрубів Перебиківського городища разом з керамікою ранньої фази знайдено залізні пластини від панцира (рис. 20, *1, 2*). Поширення панцирів такого типу починається з середини XIII ст.[60] У цих приміщеннях знайдено шпори з коліщатком (рис. 20, *3, 4*) (вони приходять на зміну шпорам з шипами після середини XIII ст.), скребниці для чищення коней, що датуються XIII—XIV ст., та арбалетні втульчасті стріли (рис. 20, *9, 10, 12, 14*), що з'явились у XIV ст.[61] До цього самого часу відносяться стріли інших типів (рис. 20, *5—8, 11, 15*). У Перебиківцях разом з керамікою ранньої фази також знайдено уламок чавунного казана. Подібні знахідки за матеріалами Середнього Подніпров'я датуються другою половиною XIII—XIV ст.[62]

Початок пізньої фази третього хронологічного періоду відносимо до середини XIV ст. на тій підставі, що в керамічних комплексах цього часу з'являються гончарні горщики, які виготовлено на швидкому, очевидно, ножному, гончарному крузі. За матеріалами розкопок на території сусідньої Південної Буковини (Соціалістична Республіка Румунія) кераміка, виготовлена на ножному гончарному крузі, з'являється в середині XIV ст.[63]

Датування кераміки пізньої фази другою половиною XIV ст. підтверджується матеріалами розкопок селища Гореча в Чернівцях. Тут в трьох розкопаних житлах знайдено комплекси, основу яких становлять гончарні горщики виду 3 третього хронологічного періоду. В одному з жител знайдено срібний чеський грош, карбований при Іоані I Люксембургському (1310—1346) [64]. Монета могла потрапити на

[59] *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие. Лук, стрелы самострел XIII—XIV вв. — САИ, 1966, Е-36, с. 69.

[60] *Кирпичников А. Н.* Военное дело Руси. Л., 1976, с. 33; *Арциховский А. В.* Археологическое изучение Новгорода.— МИА, 1956, № 55, с. 34.

[61] *Кирпичников А. Н.* Военное дело Руси, с. 48.

[62] *Беляєва С. О., Недопалко Д. И., Москаленко И. П.* Про середньовічне чавуноливарне виробництво.— Археологія, 1977, № 23. с. 78—87.

[63] *Busuioc E.* Ceramica de uz Comun Nesmăltuită din Moldova (Secolui al XIV— lea pina la mislocul secollului al XVI— lea). Bucuresti, 1975, p. 16, 26.

[64] Визначення Анохіна В. А.

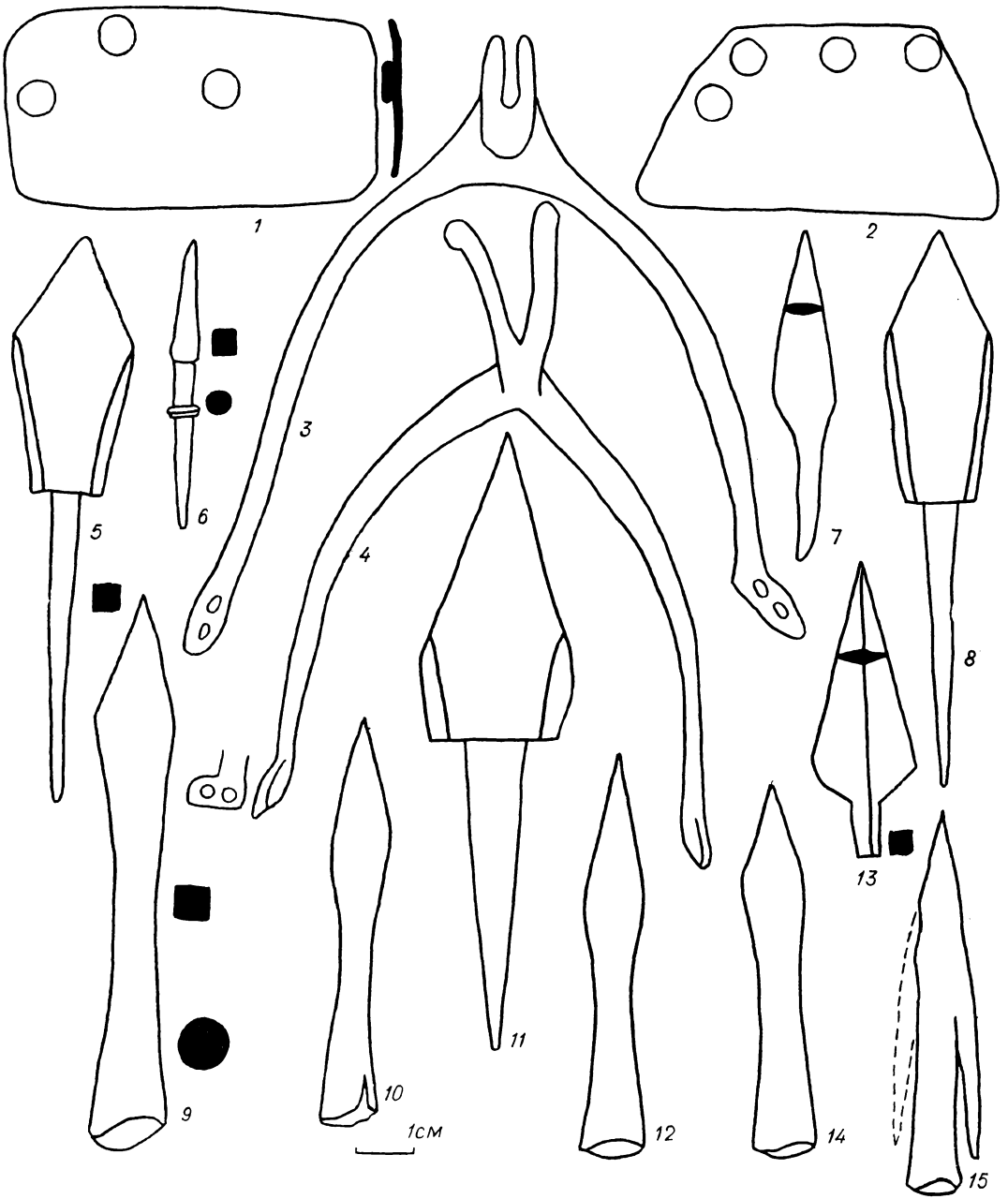

Рис. 20. Зразки зброї XIII—XIV ст. з Перебиківського городища.

Буковину не раніше другої половини XIV ст.

Аналіз давньоруської кераміки X—XIV ст. з поселень давньоруської Буковини свідчить про те, що за керамічними комплексами археологічні пам'ятки можна датувати в межах століття, а в деяких випадках — і в значно вужчих хронологічних рамках. Привертає увагу, що виділені хронологічні групи давньоруської кераміки відповідають основним періодам політичної історії населення давньоруської Буковини. Так, пам'ятки першого періоду (X—XI ст.) належать до часу, коли ця територія була складовою частиною Київської Русі; другого (XII — перша половина XIII ст.) — Галицького князівства (до золотоординського завоювання Русі); третього (друга половина XIII — перша половина XIV ст.) — Галицько-Волинського князівства. З середини XIV ст. Буковина підпадає під владу Молдавського князівства, і з цього часу починають змінюватися керамічні комплекси (пізня фаза третього хронологічного періоду).

Звичайно, при хронологічній класифікації давньоруських пам'яток крім керамічних комплексів та інших датуючих речей враховувались археологічні дані, що несуть на собі будь-яке хронологічне навантаження. До них, наприклад, можна віднести зміну поховального обряду. З'ясувалося, що у слов'янського населення давньоруської Буковини до X ст. включно панував обряд трупоспалення, що засвідчено матеріалами розкопок могильників X ст. у Чорнівцях та Ревному (див. розділ V). У XI — першій половині XII ст. відбувається процес зміни язичницького обряду поховань на християнський. Саме в цей час з'являються тілопокладення на давньому горизонті під курганами, а згодом і тілопокладення в неглибоких ямах під невисокими курганами (Горішні Шерівці). Від середини XII ст. функціонують християнські кладовища з похованнями в грунтових ямах, без курганів. Подібна зміна поховального обряду в тих самих хронологічних рамках відбувалася й на інших східнослов'янських землях [65].

Допоміжні дані для датування археологічних пам'яток знаходимо і серед матеріалів житлобудівництва. Так, масовим житлом давньоруського населення X—XI ст. була напівземлянка з стінами стовпової або зрубної конструкції, що обігрівалася піччю-кам'янкою. В першій половині XII ст. на зміну житлам цього типу прийшли наземні дерев'яні будівлі зрубної або каркасної конструкції з глинобитними печами [66].

Результати типологічної та хронологічної класифікації городищ давньоруської Буковини IX—XIV ст. зведено в табл. 2. Вона розкриває певні закономірності поселень цього типу. Так, найдавнішими укріпленими поселеннями були городища — общинні центри, масове функціонування яких припадає на IX ст. Близько рубежу IX—X ст. переважна більшість цих укріплень раптово припиняє своє існування. Лише деякі з них (Баламутівка, Грозинці) функціонували деякий час і в X ст.

Найдавнішими феодальними центрами виявилися городища — князівські (державні) фортеці, що з'явились не раніше рубежу IX—X ст. і функціонували до XIV ст. включно. До пізні-

[65] *Моця А. П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. по данным погребальных обрядов.— Автореф. канд. ист. дис. Киев, 1980, с. 6; *Моця А. П.* Трупосожжения и трупоположения у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда.— В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 118—120.

[66] Масовий перехід від напівземлянок з печами-кам'янками до наземних жител з глинобитними печами в першій половині XII ст. характерний для всієї території Галицької Русі (див.: Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с 147).

Таблиця 2

Типологічна та хронологічна класифікація городищ Північної Буковини

Городища	IX ст.	X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.	XIV ст.
Біла	———*—					
Горішні Шерівці I	———					
Карапчів	———				++	+++
Червона Діброва	———					
Баламутівка	———					
Грозинці	———					
Ревне I	———	++++**				
Ревне II	———	,,,,, ***				
Ломачинці	———	+++++	+++++	+++++	+++++	
Горішні Шерівці II		+++++	+++++	++		
Перебиківці		+++++	+++++	+++++	+++++	+++
Ленківці (Чернівці)				+++++		
Василів I				.....****		
Василів II						
Дарабани						
Ленківці (Кельменецькі)						
Молодія				———*****		
Недобоївці						
Чорнівка						
Спаська				———		

*——— — городища — общинні центри.
** ++++ — городища — князівські фортеці.
***,,,,,, — городища — міські посади.
****..... — городища — феодальні замки.
*****——— — городища — сторожові фортеці.

шого часу (XII ст.) належать приватновласницькі феодальні центри (феодальні замки). Під час золотоординської навали в середині XIII ст. феодальні замки припинили своє функціонування.

Розділ II

КНЯЗІВСЬКІ (ДЕРЖАВНІ) ФОРТЕЦІ

Дослідження феодальних центрів давньоруської Буковини розпочнемо з городищ — князівських фортець. Важливість їх вивчення полягає, по-перше, в тому, що серед матеріалів їх розкопок є наукові дані, які допомагають встановити політичну приналежність цієї території на тому чи іншому історичному етапі. Саме ця проблема є головною темою нашого дослідження. По-друге, князівські фортеці належали до числа найдавніших феодальних центрів, їх матеріали дають важливі наукові дані щодо появи і розвитку феодальних відносин. При сприятливих умовах князівські фортеці переростали в дитинці давньоруських міст, і, таким чином, на основі їх вивчень простежується один з шляхів формування поселень міського типу.

Князівські фортеці, що досліджувались, функціонували з X і до XIV ст. Однак їх основні функції протягом такого тривалого часу в залежності від розвитку слов'янського суспільства удосконалювались і змінювались. Наприклад, важливою функцією князівських фортець X—XI ст. було збирання князівської данини з підлеглого населення. В пізніший час, коли почали переважати приватновласницькі форми експлуатації населення, найважливішою функцією цих фортець стає охорона території. Соціальний зміст городищ — князівських фортець розкривається значно ширше, якщо їх вивчати по кожному періоду окремо.

Городища — князівські фортеці X — XI ст.

Залишками князівських фортець X—XI ст. є городища Ревне II, Горішні Шерівці II та Ломачинці. Але серед матеріалів Ломачинського городища, на території якого життя продовжувалося з IX і до середини XIII ст.,

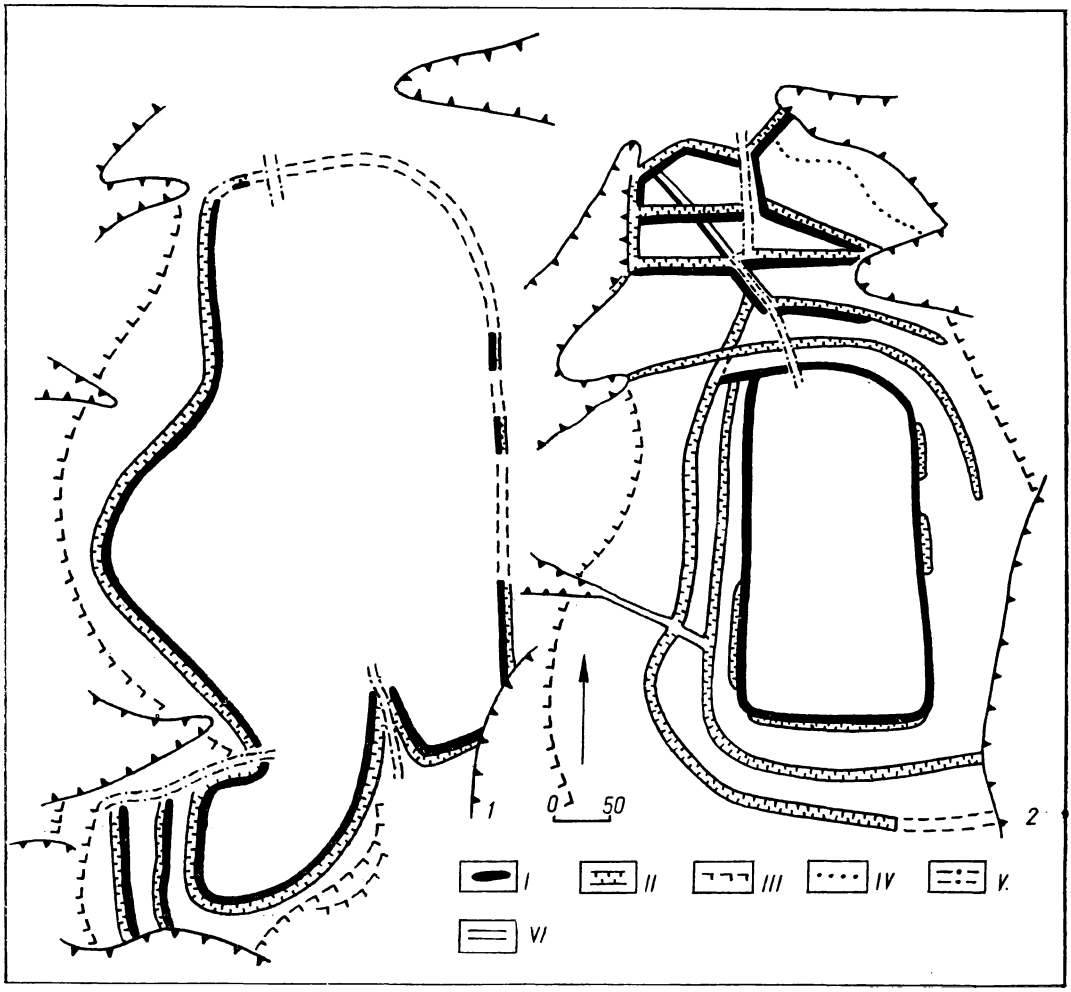

Рис. 21. Плани городищ Ревне ІА (*1*) та Ревне ІБ (*2*):
I — вал; *II* — рів; *III* — ескарп; *IV* — траншея частоколу; *V* — головний в'їзд; *VI* — дорога.

функції князівської фортеці X—XI ст. слабо виражені, і тому в цьому розділі розглядати їх недоцільно.

Найповніше функції князівської фортеці X ст. простежуються серед матеріалів городища Ревне ІБ (рис. 21, *2*) [1].

[1] Городище Ревне І є залишками двох фортець: фортеці — общинного центру IX ст. (Ревне ІА) та фортеці — феодального центру (Ревне ІБ). Літературу про досліджені городища див. у розділі V.

Система оборони цього городища виявилась досить складною. Його центральна площадка (300×160 м) з усіх боків обмежена земляним валом висотою до 1,5 м, який в плані утворює фігуру, близьку до прямокутника (рис. 22). Розкопками частини валу, що прикривала городище з напольного боку (з півдня), відкрито залишки оборонних зрубів, що свого часу стояли на глиняній платформі висотою 0,4—

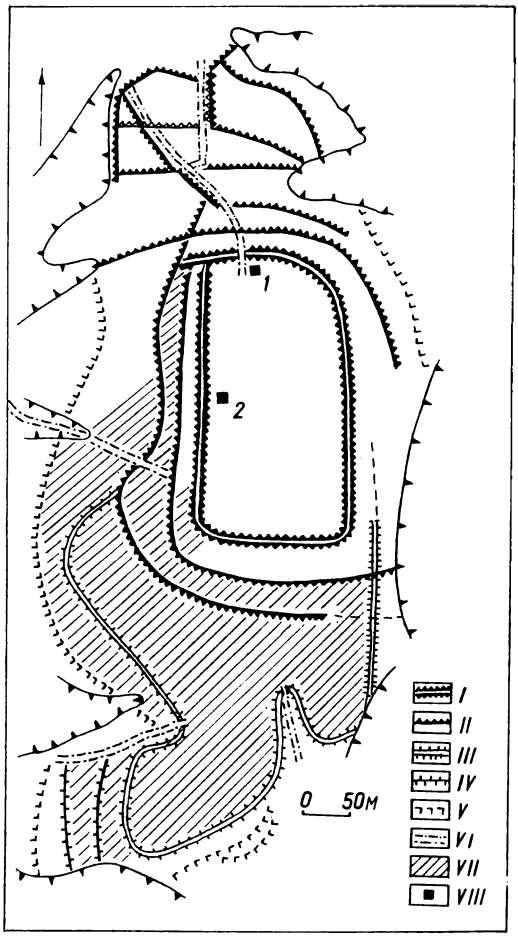

Рис. 22. План городища Ревне I:
I — головна оборонна лінія X ст.; *II* — додаткові оборонні лінії X ст.; *III* — головна оборонна лінія IX ст.; *IV* — додаткові оборонні лінії IX ст.; *V* — ескарпи; *VI* — дороги-в'їзди; VII — територія поселення-супутника городища X ст.; *VIII* — розкопані будинки з підвалами.

0,5 м. Від зрубів збереглись обгорілі деревини, жовта, іноді обпалена глина, змішана з вугіллям, шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, камені та інші знахідки, що утворювали шар товщиною 0,6—1,0 м і шириною понад 3 м (рис. 23). План зрубів встановлено шляхом зачистки давньої поверхні глиняної платформи, на якій простежено відбитки нижніх деревин. Добре збереглася канавка — відбиток поздовжньої зовнішньої стіни (її ширина 25—30 см, глибина 10—12 см), в якій лежали шматки обгорілих деревин (рис. 24).

Оборонні зруби складалися з двох поздовжніх паралельних дубових стін, що проходили на відстані 2,5—2,6 м одна від одної і були з'єднані між собою через кожні 1,5—2 м поперечними стінами. Утворені таким чином приміщення не засипались землею, а використовувались як бойові камери для воїнів. Знахідки уламків глиняної посуди та кісток тварин свідчать про тимчасове перебування в них людей (наприклад, вартових). Не виключено, що пустотілі кліті оборонних зрубів могли призначатися й для тих, хто в годину військової небезпеки переховувався у фортеці. Вони могли також використовуватись для зберігання продуктів, зброї, амуніції тощо. Але немає підстав говорити про їх використання під стаціонарні житла. В них не виявлено слідів печей або вогнищ.

Зверху оборонні зруби перекривалися дерев'яними накатниками і засипалися шаром глини товщиною близько 20 см. Залишки їх перекриття є обгорілі деревини та глина, змішана з вугіллям, що лежали на долівці клітей. Плоске перекриття оборонних зрубів могло використовуватись як бойовий хід для захисників фортеці, але, очевидно, він ще не мав регулярного характеру. Тут не виявлено будь-яких слідів кам'яних доріжок, що в давньоруський час влаштовувалися на тих дерев'яно-глиняних перекриттях зрубів, які служили бойовими площадками. Стрільбу під час ворожого нападу вели головним чином із «стрільниць» — бойових камер, влаштованих у пустотілих клітях оборонних зрубів.

Із зовнішнього боку оборонні зруби зміцнювались глиняними укосами з кам'яною серцевиною (рис. 23, *4;* 25). Останню складено з каменів пісковику без скріплюючого розчину на

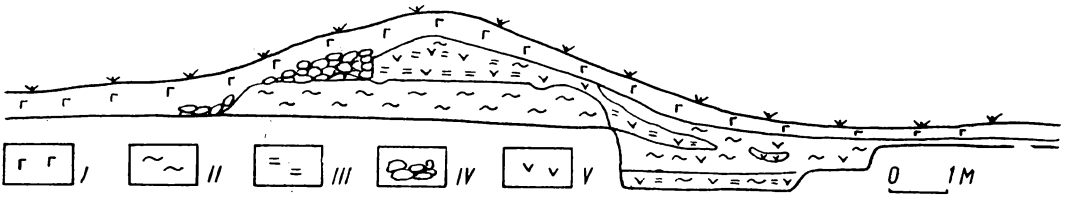

Рис. 23. Профіль головної оборонної лінії городища Ревне ІБ:
I — гумус ; *II* — глина; *III* — обпалена глина; *IV* — камені; *V* — вугілля.

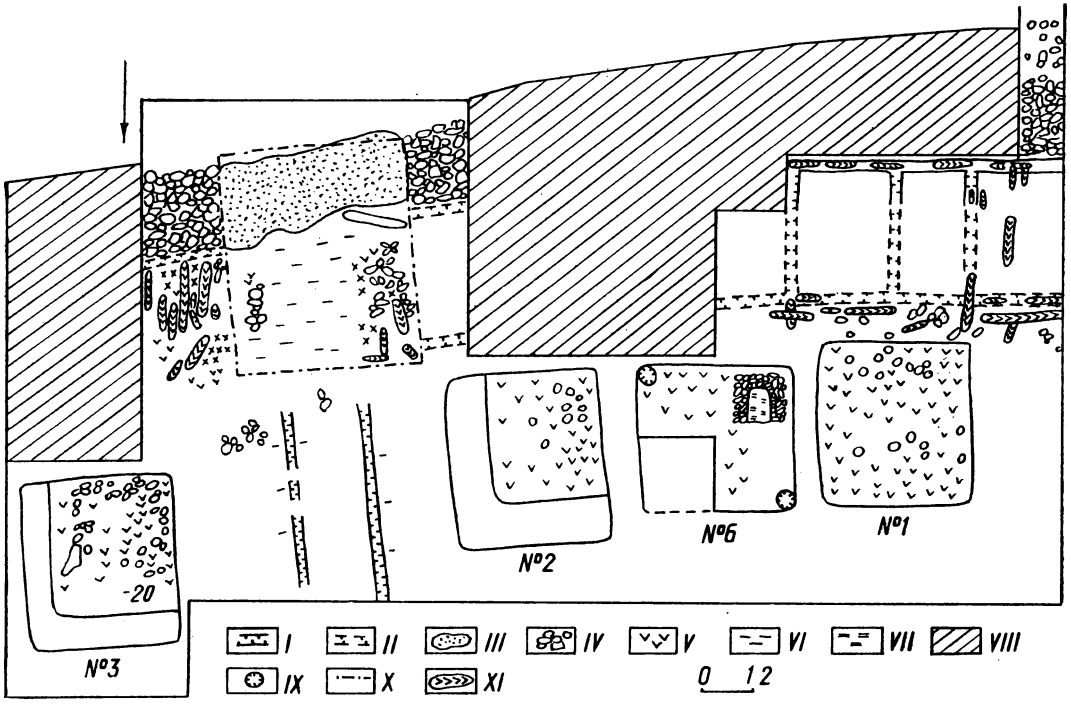

Рис 24. План розкопу № 1 на городищі Ревне ІБ:
I — канавка — відбитки деревин на давній поверхні землі; *II* — сліди канавок; *III* — кам'яна доріжка; *IV* — камені; *V* — вугілля; *VI* — порохно; *VII* — обпалена глина; *VIII* — нерозкопана частина валу; *IX* — стовпова яма; *X* — реконструкція плану в'їздної вежі; *XI* — обгоріле дерево. № 1, 2, 3, 6 — житлово-господарські будівлі.

висоту 0,4—0,6 м, шириною 1,3—1,6 м. Кам'яна крепіда зводилася, як і зруби, на глиняній платформі. Завдяки кам'яним крепідам передні глиняні укоси можна було збудувати достатньо стримкими. Досить було змочити їх водою, і вони становились майже недоступними для нападаючих [2]. Кам'яна крепіда захищала глиняний укіс від розповзання і забезпечувала незмінність його форми.

Передні стіни оборонних зрубів були обмащені (як протипожежний захід) товстим шаром глини. Про це свідчать шматки глиняної обмазки з відбитками кругляків, знайдені на місці знищених пожежею стін оборонних зрубів. Глиняна обмазка також захищала стіни від гниття.

У центральній частині валу, що прикривав городище з боку поля, розміщувався в'їзд, про що свідчить розрив валу шириною 4,5 м. Під час розкопок тут знайдено обгорілі деревини, порохно, обпалені камені, залишки кам'яної доріжки, що впала зверху, шматки глиняної обмазки з відбитками щілин між колодами тощо. Вивчення цих залишок показало, що на місці в'їзду стояла дерев'яна прямокутна вежа зрубної конструкції (її розміри —6×4 м). Нижні деревини цієї споруди лежали на каменях, які краще збереглись у західній частині зрубу. В'їздна вежа стояла так, що її зовнішня стіна виступала за передню лінію оборонних зрубів на 1,7 м (див. рис. 24).

В'їздна вежа також була перекрита зверху дерев'яним накатником, вкритим шаром глини. Тут розміщувалася бойова площадка, що мала регулярне використання. Від неї залишився суцільний шар дрібних плоских каменів, що лежав шириною 1,6 м, товщиною 10 см на місці зруйнованої вежі. З бойової площадки вежі було зручно вести фланговий обстріл стін, які в цій частині фортеці були прямолінійними.

Під час розкопок на давній поверхні, де стояла в'їздна вежа, виявлено суцільний шар порохна від згнившого дерева. Вважаємо, що це рештки дерев'яного настилу, по якому проходила дорога-в'їзд. Від нього на давній поверхні перед вежею-в'їздом на внутрішньому подвір'ї збереглися відбитки двох поздовжніх колод-лаг (шириною 20 см), що проходять паралельно одна одній на відстані 1,5 м (див. рис. 24). На лагах впоперек лежали дерев'яні плахи, утворюючи настил шириною 2,5 м.

Таким чином, основу головної оборонної лінії ревнянської фортеці X ст. з напільного боку становили дерев'яні пустотілі зруби шириною близько 3 м, поставлені, очевидно, з метою гідроізоляції на невисокій глиняній платформі. Із зовнішнього боку оборонні зруби були укріплені глиняним укосом з кам'яною серцевиною. Приблизно посередині прямолінійного відрізку цієї фортечної стіни знаходився в'їзд — прямокутна вежа зрубної конструкції. На дерев'яно-глиняному перекритті в'їздної вежі, в тій частині, що виступала за передню лінію оборонних зрубів, розміщувалась бойова площадка для фланкуючого обстрілу стін.

Крім головної ревнянську фортецю X ст. обгороджували додаткові оборонні лінії. Найскладніша їх система розміщувалася з напільного боку, де знаходився головний в'їзд до фортеці. Тут оборонна смуга шириною 200 м складалася, включаючи і головну, з шести укріплених ліній. Плани і конструкції цих ліній виявились неоднаковими. Одна з них була прямолінійною, дві — колінчастими (див. рис. 22).

Основу чотирьох укріплених ліній становили земляні вали, на вершині яких розміщувались дерев'яні оборонні стіни,

[2] *Рыбаков Б. А.* Раскопки в Звенигороде (1943—1945).— МИА, 1949, № 12, с. 131.

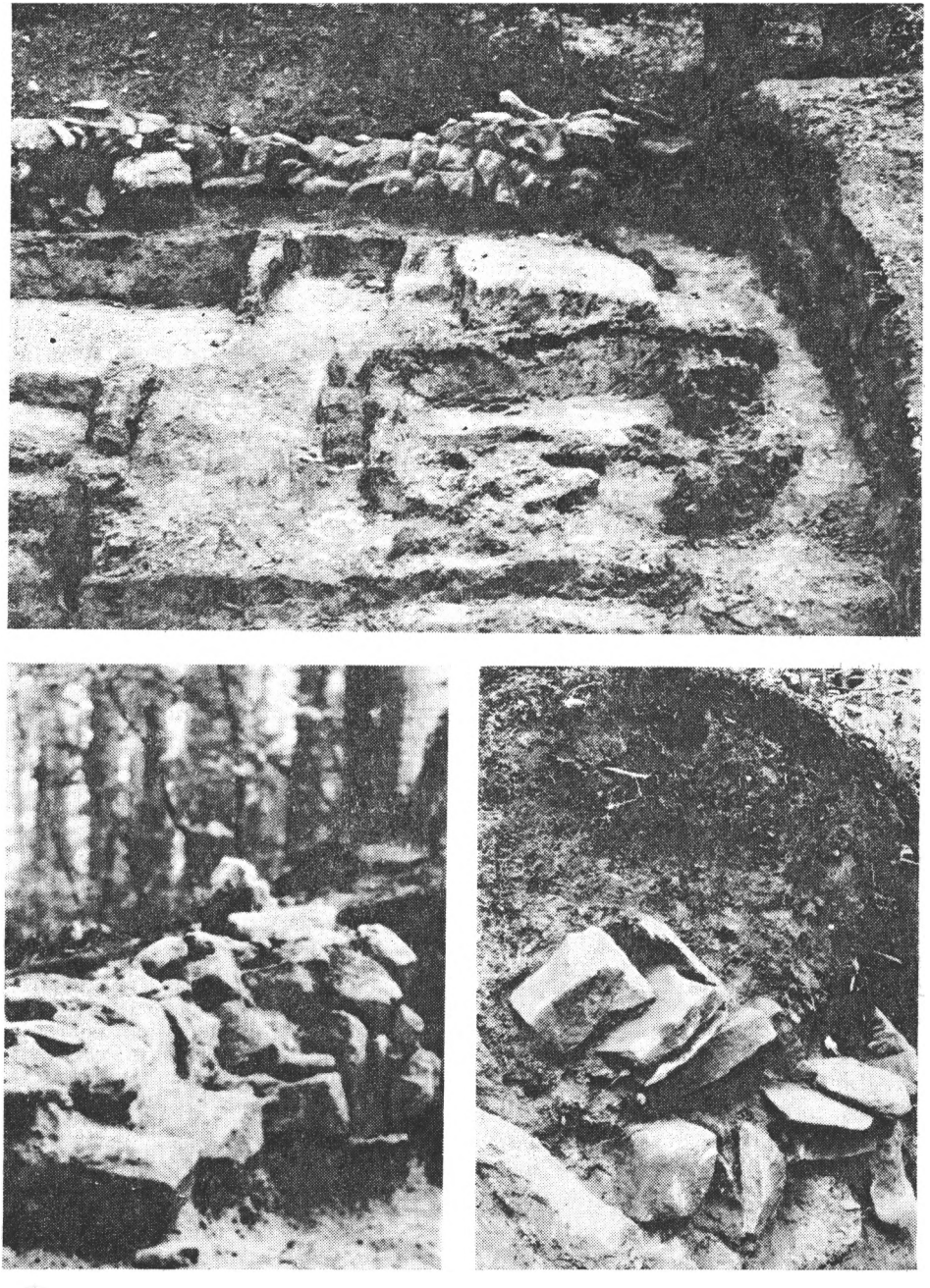

Рис. 25. Кам'яні стіни-кріпіди на городищі Ревне ІБ (X ст.).

а п'ята лінія складалася з рову, вздовж якого стояли дерев'яні оборонні стіни [3].

Територія, де розміщувались оборонні споруди в'їзду, з боку урвищ додатково укріплювалася поздовжніми оборонними лініями. Так, у східній її частині вздовж урвища проходив вал з ровом, а в західній — збереглися сліди траншеї (її первісна глибина 0,6 м, ширина 0,55 м) від частоколу (див. рис. 21). Крім того, дорогу-в'їзд на городище на окремих ділянках захищали поздовжні укріплені лінії (див. рис. 22), від яких збереглися невисокі вали та обгорілі деревини, знайдені під час розкопок.

Таким чином, система і конструкція укріплень головного в'їзду ревнянської фортеці X ст. були досить складними і фактично неприступними для ворога. Щоб потрапити у двір фортеці через головні ворота, ворогові необхідно було зломити опір багатьох укріплених ліній і просуватись під безперервним перехресним вогнем з поздовжніх та поперечних укріплених ліній.

Вивчення системи оборони в'їзду переконливо свідчить про те, що ревнянська фортеця X ст. була досить важливим оборонним пунктом, що підтверджується й іншими даними.

Городище Ревне ІБ і з інших боків було обгороджене широкою оборонною смугою. Із сходу, де мис, на якому розмішується городище, більш похилий, крім головної збереглися ще три додаткові укріплені лінії (див. рис. 22). Перша зовнішня — це ескарп, споруджений у IX ст., який функціонував і в X ст. Дві інші додаткові укріплені лінії мають приблизно однакову конструкцію. Вони належать до типу укріплених ліній, відомих за писемними джерелами, як уже зазначалося, під назвою «столпіє». Таку конструкцію мали головні оборонні лінії городищ — общинних центрів, а в оборонному зодчестві городищ — феодальних центрів конструкції типу «столпіє» застосовувалися під час спорудження додаткових укріплених ліній.

На городищі Ревне ІБ конструкція типу «столпіє» краще вивчена під час дослідження східної зовнішньої додаткової укріпленої лінії. Вона складалася з дерев'яної оборонної стіни, зміцненої із зовнішнього боку глиняним укосом, та оборонного рову, внутрішній схил якого разом з глиняним укосом утворював схил шириною 7—8 м, посередині якого проходила поздовжня лінія частоколу. Залишками останнього є траншея шириною 0,3—0,4 м, глибиною 0,4—0,5 м, куди свого часу було вкопано стовпи частоколу [4]. В траншеї знайдено спорохнявіле дерево.

Оборонну дерев'яну стіну цієї укріпленої лінії (її слідами є канавка — відбитки на давній поверхні землі нижньої деревини) на найважливіших ділянках було скріплено зрубами-опорами, нижню частину яких, як правило, опущено в материк. Від них добре збереглися прямокутні западини, розта-

[3] Детальніше про оборонні лінії в'їзду див.: *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 70, 71.

[4] Рештки спаленого частоколу, що проходив уздовж широкого укосу, на його середині, найкраще збереглися на городищі IX ст. в Карапчеві. Тут виявлено траншею шириною 0,5—0,6 м, глибиною 0,8 м від давньої поверхні, де знайдено залишки обвуглених стовпів та перепалену глину. Припускаємо, що частокол посередині широких укосів складався з коротких обрубків дерева. Це були надовби, які затримували ворога перед оборонною стіною, дозволяючи, таким чином, вести по ньому прямий прицільний обстріл. Очевидно, надовби широко застосовувались у військово-оборонному зодчестві східних слов'ян. Їх залишки виявлено на городищі Тітчиха (*Москаленко А. Н.* Городище Титчиха. Воронеж, 1965, с. 137), в давньому Києві (*Каргер М. К.* Древний Киев. М.—Л., 1958, т. 1, с. 100) та інших місцях.

шовані в одну лінію, але на значній відстані одна від одної. П'ять западин, розміщених уздовж східної зовнішньої укріпленої лінії, було розкопано. В їх котлованах виявлено залишки зрубів, деревини яких з'єднані були між собою «в обло», із залишками кінців деревин довжиною близько 10 см. Вивчення залишок укріпленої лінії показало, що кінці деревин оборонної стіни врубувались у зруби так, що останні майже не виступали за лінію оборонної стіни.

Приміщення зрубів-опор використовувалися для стаціонарних жител та ремісничих майстерень. Так, у двох розкопаних зрубах-опорах (розмірами 2,7×2,7 та 3,4×3,6 м) знайдено печі-кам'янки, що свідчить про їх використовування як стаціонарних жител. В двох інших розкопаних зрубах-опорах відкрито кам'яні робочі майданчики і вогнища, що характерно для ремісничих майстерень. У південно-східному куті, де східня додаткова оборонна лінія стикається з частиною головної оборонної лінії, розкопано залишки наземного зрубу розмірами 3,7×3,7 м. За характером обладнання приміщення (тут знайдено яму-погрібець і не виявлено печі) відносимо його до типу складських.

Слід зазначити, що оборонна лінія типу «столпіє» на городищі Ревне ІБ у загальних рисах подібна до конструкції такого самого типу на городищах — общинних центрах IX ст. Останні території Буковини досліджено в трьох пунктах. На Добринівському городищі вздовж оборонної лінії розкопано 16 зрубів-опор [5]. Їх приміщення також використовувались під стаціонарні житла та ремісничі майстерні. На городищі Грозинці розкопано зруб-опору, в приміщенні якого (розміри 3,2×3 м) знайдено піч-кам'янку [6]. На городищі Горішні Шерівці I виявлено три зруби-опори, розташовані на значній відстані один від одного. В центрі розкопаного зрубу, в неглибокій ямі, знаходилося вогнище.

З внутрішнього боку до оборонної стіни типу «столпіє» в Ревному, на її центральних ділянках, примикали довгі наземні будівлі. Від них збереглися горизонтальні площадки довжиною близько 100 та шириною близько 5 м. Розкопки довгого будинку № 1 (він розміщувався вздовж східної зовнішньої додаткової укріпленої лінії) та розвідкові розкопки на території довгого будинку № 2 (розташовувався вздовж північної внутрішньої додаткової укріпленої лінії) довели, що будівлі мали стіни легкої конструкції, основу яких становило дерев'яне сплетіння, обмащене з обох боків глиною. Довгі будівлі, подібно до таких самих будівель на городищах — общинних центрах, не заселювалися стаціонарно, а мали, як уже зазначалося, громадське призначення.

Вивчення системи і конструкції укріплених ліній городища Ревне ІБ дозволяє дійти таких висновків. Систему укріплених ліній городища збудовано одночасово, за єдиним планом, яким було враховано і вміло використано природні перешкоди та земляні укріплення городища — общинного центру IX ст. Система оборони городища є оригінальною; повних аналогій їй в давньоруському військово-оборонному зодчестві не знаходимо. Конструкція укріплених ліній городища виявилась неоднаковою. Найдосконалішою з них була конструкція головної оборонної лінії, основними елементами якої були невисокий вал-платформа та пустотілі зруби, що утворювали суцільну лінію. Такого типу конструкції характерні для давньоруського оборонного

[5] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини, с. 74—78.

[6] Там же, с. 78—80.

зодчества. Найближчі аналогії їм маємо серед матеріалів городища Судова Вишня [7]. Крім того, додаткові укріплені лінії городища збудовано в традиціях військово-оборонного зодчества східних слов'ян VIII—IX ст. Наявність укріплених ліній різноманітної конструкції на городищі, яке функціонувало менше одного століття, можна пояснити тим, що захисниками фортеці були різні категорії населення. Основною військовою силою, що охороняла головну укріплену лінію ревнянської фортеці, були воїни-дружинники. Але крім них захищати додаткові укріплені лінії фортеці мали, очевидно, мешканці поселення-супутника. Система оборони городища (широка оборонна смуга, що складалася з кількох укріплених ліній) та конструкція його головної укріпленої лінії є типовими для городищ — князівських фортець.

Розглянемо характер забудови внутрішнього подвір'я ревнянської фортеці X ст. Більша його частина, як показали розвідкові розкопки, була вільною від забудови. Житлово-господарські будівлі розміщувались по периметру головної укріпленої лінії. Деякі з них безпосередньо примикали до оборонної лінії, а інші розташовувались на певній відстані від неї. Крім того, в самому центрі площадки городища виявлено залишки великої наземної будівлі: шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, вугілля та уламки кераміки.

Житлово-господарські будівлі, що безпосередньо примикали до головної оборонної лінії городища, досліджено у південно-східній частині розкопом № 1. Тут на ділянці довжиною 50 м крім в'їздної вежі розкопано вісім будівель, що примикали до оборонних зрубів. За своєю конструкцією вони належали до двох типів: напівземлянкових жител із стінами стовпової конструкції та печами-кам'янками та зрубних будівель з підкліттями та вогнищами.

У південно-східному куті городища розкопано напівземлянку розмірами 3,3×2,8 м, глибиною 0,6 м. У її північно-східному куті розташовувалась прямокутна піч-кам'янка, глиняний черінь якої знаходився на рівні долівки житла. У кутах та посередині материкових стін виявлено обгорілі стовпчики, що були вкопані в долівку і щільно притиснуті до материкових стін котловану. Між стовпами вздовж стін лежали поставлені на ребро обвуглені плахи — рештки дерев'яних стін житла. На долівці знайдено уламки кераміки X ст., кістки тварин та залізну ромбоподібну стрілу.

Друга напівземлянка знаходилась на захід від в'їзду, між двома зрубними будівлями. Її розміри 3,3×3,1 м. Вона опущена у материк на 0,8 м. У південно-західному куті розміщувалась прямокутна піч-кам'янка, а в кутках житла виявлено стовпові ями діаметром 20 см, глибиною 40 см. На долівці знайдено шматки глиняної обмазки стін та уламки кераміки X ст.

Житлово-господарські зруби поблизу валу збереглися погано. Лише зруби, що розміщувались по обох боках в'їздної вежі, дають певну уяву про характер цих будівель. Так, зрубна будівля № 2, що знаходилась на захід від в'їзду, мала вигляд прямокутного котловану розмірами 3,6×3,2 м, опущеного в материк на 0,8 м (див. рис. 24). Біля його східної та північної стін розміщувались глиняні лави (материкові останці) висотою 20, шириною 90 см. У заповненні котловану відкрито два горизонтальні прошарки спалинини. Один з них лежав на глиняній долівці котловану (товщина 3—5 см), вище якого містився шар глини товщиною

[7] *Ратич О. О.* До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі.— МДАПВ, 1964, вип. 5, с. 123; *Ратич О. О.* Результати дослідження давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня — МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 106.

15—20 см, змішаної з вугіллям (це рештки перекриття котловану). В свою чергу на шарі глини лежав другий прошарок спалинини (вугілля та перепалена глина) товщиною 3—5 см. Таке нашарування могло утворитися в результаті того, що будівлю було розчленовано по вертикалі на дві частини: верхню і нижню. Це підтверджується й тим, що залишки зруйнованого вогнища (невелика кількість перепалених каменів та вугілля) знайдено в нижній частині заповнення котловану, але на різних його рівнях. Котлован, очевидно, зверху був перекритий дерев'яним накатником, на якому знаходилось кам'яне вогнище. Під час пожежі перекриття і рештки вогнища впали донизу.

Материкові стіни котловану не були обшиті деревом, а верхня частина цієї будівлі була зрубом, про що свідчать знайдені тут разом із вугіллям шматки глиняної обмазки з відбитками щілин між кругляками.

Приблизно таку саму конструкцію мав зрубний будинок, розташований з другого боку в'їздної вежі (№ 3). Від нього також зберігся котлован розмірами 3,6×3,2, опущений в материк на 0,4 м. Уздовж східної та північної стін котловану розміщувалися глиняні (материкові) лави висотою 0,2 м, шириною 0,7 м (східна) та 1,1 м (північна). Долівка котловану була підмащена жовтою глиною і густо вкрита вугіллям та шматками глиняної обмазки. На ній лежав шар глини товщиною близько 0,2 м, змішаної з вугіллям. Перепалені камені від зруйнованого вогнища, що впали зверху, були розкидані по долівці. Вони знайдені у шарі глини, скупчуючись головним чином у південно-західному куті. У заповненні котловану знайдено шматки глиняної обмазки з відбитками щілин між колодами та уламки глиняного посуду X ст.

За даними вивчення цих двох будівель, житлово-господарські зруби, що примикали до оборонних зрубів, були розчленовані по вертикалі на дві частини: верхню, що служила житлом, і нижню, що використовувалась для господарських потреб. В котлованах будівель знайдено залізні шлаки і уламок глиняного тигля, що свідчать про заняття їх мешканців ремеслом. У той же час серед залишок, що пов'язуються з житловою частиною будівлі № 2, разом з керамікою X ст. знайдено уламок залізної шпори, яка може свідчити про те, що в будинку мешкав дружинник. З наведених даних випливає, що в житлово-господарських зрубах ревнянської фортеці мешкали дружинники, які у вільний від військових занять час займалися ремеслом.

Виникає питання, для кого ж призначалися напівземлянкові житла поблизу валу? Відомо, що забудова князівських фортець здійснювалась за раніше наміченим планом, з врахуванням потреб її мешканців. Якщо це так, тоді чому житлово-господарські будівлі, що примикали до оборонних зрубів ревнянської фортеці, мали різну (напівземлянки та зруби з підкліттями), а неоднакову конструкцію, як це простежується на інших городищах — князівських фортецях (наприклад, на Ленківецькому [8], Райковецькому [9] та інших городищах)? З цього приводу можна зробити таке припущення.

Наявність двох типів житлово-господарських будівель поблизу валу можна пояснити тим, що вони призначалися для різних категорій мешканців фортеці. В напівземлянках з печами-кам'янками могли мешкати представники родоплемінної знаті, які в літописах згадуються як «старцы градские» [10]. Проаналізувавши літописні тексти, В. В. Мавродін і І. Я. Фроянов дійшли висновку, що «старцы градские» дожи-

[8] Археологія Української РСР. К., 1975, т. 3, с. 288.
[9] Там же, с. 271—272.
[10] ПВЛ, ч. 1, с. 16, 58, 75, 87.

вають до другої половини X ст., а пізніше сходять з політичної арени [11]. Проживали вони у X ст., безперечно, на території городищ — феодальних центрів, а до цього часу — на території городищ — общинних центрів. Як відомо, основним типом житла на городищах VIII—IX ст. були напівземлянки з печами-кам'янками. За традицією для «старцев градских» могли будувати житла напівземлянкового типу і на городищах — князівських фортецях.

Якщо припущення щодо призначення різнотипових житлово-господарських будівель вздовж валу Ревнянського городища є правильним, то в такому випадку ми маємо свідчення того, що у X ст. на одному й тому ж укріпленому поселенні спільно мешкали дружинники (прийшлі воїни) і представники родоплемінної знаті — «старцы градские». Останні у X ст. ще відігравали певну роль у політичному житті. Князь Володимир, наприклад, радився не лише з своїми боярами, а й з «старцами градскими», які допомагали йому спілкуватися з місцевим населенням [12]. Таким чином, процес злиття родоплемінної знаті з служилою знаттю, що виростала з дружинного люду, завершується у X ст., і на його основі формується новий, феодальний клас.

На укріпленій площадці городища Ревне ІБ виявлено ще один тип житлово-господарських будівель — зрубні споруди з підвалами. Вони також розташовувались по периметру валу, але на певній відстані, на 6—15 м від нього, утворюючи окремий ряд забудови внутрішнього подвір'я фортеці. Сліди цих будинків простежуються у вигляді западин розмірами 6×6 та 7×7 м, глибиною близько 0,5 м. На площадці городища нараховано понад 10 таких западин. Дві з них було розкопано. Перша западина розміщувалась недалеко від в'їзду, за 11 м від валу (рис. 26, *2*). На її місці досліджено прямокутний котлован розмірами 3,1×2,6 м, опущений в материк на 1,8 м. Він орієнтований стінами за сторонами світу. Вхід до підвалу знаходився з південного боку у вигляді похилого спуску шириною 2,1, довжиною 2 м. Материкові стіни підвалу не були обшиті деревом.

Заповнення котловану свідчить, що зверху він був перекритий дерев'яним накатником. Залишками останнього є обгорілі деревини та вугілля, які суцільним шаром вкривали долівку. Вони впали донизу під час пожежі. На всій площі долівки підвалу, а найбільше у її північно-західному кутку, поверх вугілля лежала велика кількість перепалених каменів, серед яких були й шматки від глиняного череня. Це, очевидно, рештки печі-кам'янки або вогнища, що впали зверху.

Підвал був складовою частиною зрубного будинку, від якого залишились культурний шар товщиною близько 20 см, простежений на давній поверхні навколо підвалу, та відбитки нижніх деревин зрубу, виявлені на місці цього культурного шару. Ці рештки показали, що прямокутний зруб мав розміри 5×4 м і перекривав повністю підвал, а також вхід до нього.

Конструкція другого зрубного будинку з підвалом (його розкопано в східній частині городища, за 6 м від валу) виявилась такою самою. Тут також розкопано підвал розмірами 3,8×3,6 м, опущений в материк на 1,5 м (рис. 26, *1*). На дні підвалу знайдено перепалені камені (залишки вогнища), що впали зверху. Навколо підвалу на давній поверхні виявлено культурний шар та відбитки нижніх деревин зрубу розмірами 5,4×5,4 м.

Зрубні будинки з підвалами на площадці городища розміщуються на знач-

[11] *Мавродин В. В., Фроянов И. Я.* «Старцы градские» на Руси X в.— В кн.: Культура феодальной Руси. Л., 1974, с. 30—33.
[12] Там же.

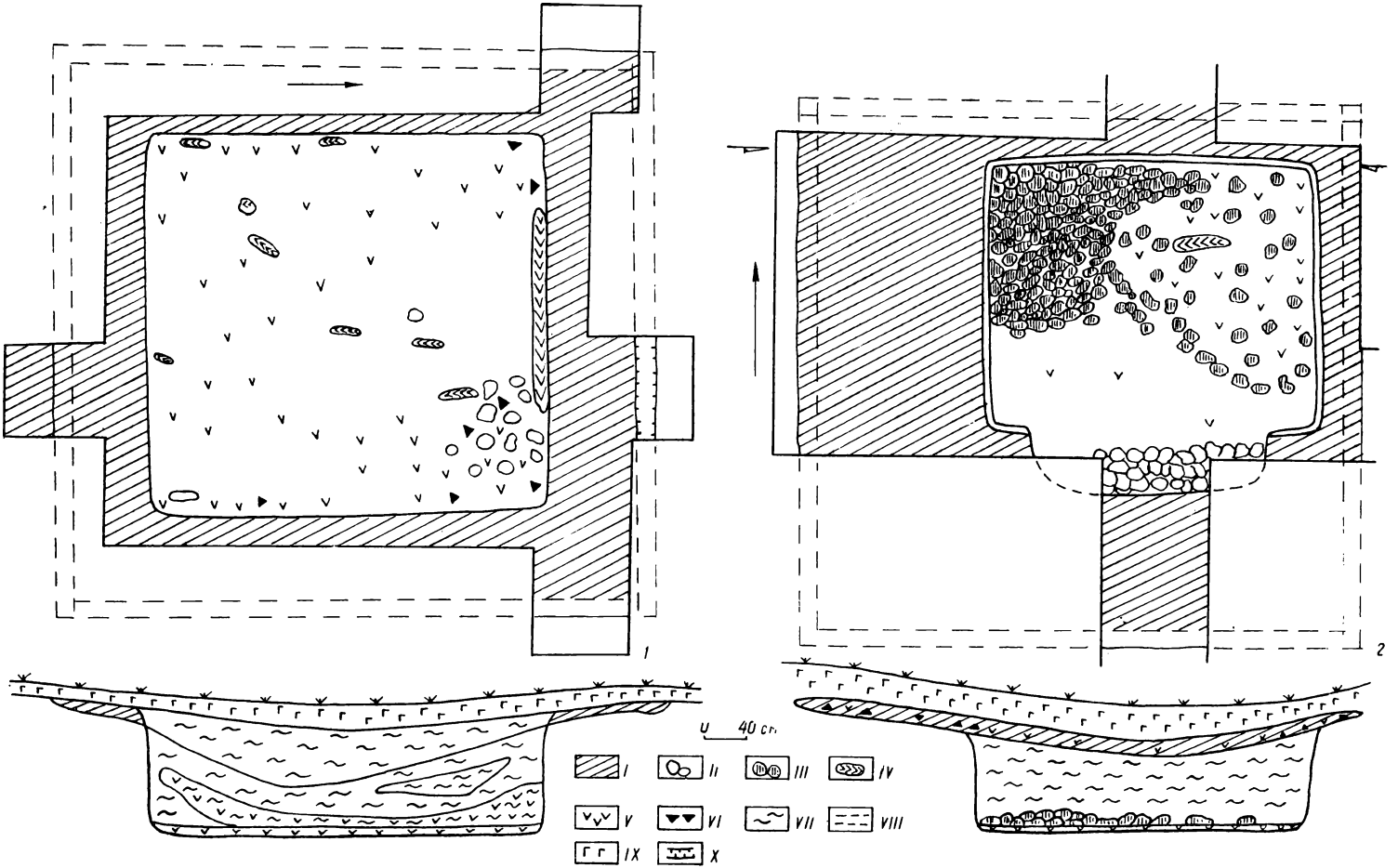

Рис. 26. Городище Ревне ІБ. Плани та профілі будинку з підвалами *(1, 2)*:
I — культурний шар — залишки будівлі; *II* — необпалені камені; *III* — обпалені камені; *IV* — обгоріле дерево; *V* — вугілля; *VI* — шматки обпаленої глини; *VII* — глина; *VIII* — реконструкція зрубів; *IX* — гумус; *X* — канавка — відбитки нижньої деревини зрубу.

ній відстані один від одного. Їх конструкція та розміри дозволяють прийняти їх за житла князівської адміністрації, що брала участь у збиранні князівської данини з підлеглого населення. Не випадково, до конструкції цих будинків входили підвали, придатні для зберігання значної кількості продуктів.

У X ст., як відомо, данину збирали переважно медом і хутром. Мед, за свідченням літописів, зберігали в підвалах — «медушах». Так, під 997 р. літописець вказує, що в Білгороді мед зберігався в княжих медушах: «...взяша меду лукно, бѣ бо погребено в княжи медуши» [13]. Таким чином, є підстави вважати підвали на городищі Ревне ІБ місцями тимчасового зберігання князівської данини. Звичайно, у фортеці могли існувати й інші приміщення (без підвалів) для зберігання сільськогосподарської продукції. Такого типу будівлі відкриті, наприклад, на городищі у Воїнській Греблі [14].

Житлово-господарські будівлі зрубної конструкції з підвалами відкрито й на інших городищах — князівських фортецях давньоруської Буковини (в Горішніх Шерівцях, Ленківцях), а також у Києві, Москві, Старій Рязані та Турові [15].

Як бачимо, характер забудови внутрішнього подвір'я ревнянської фортеці дозволяє вважати її укріпленим пунктом, де тимчасово зберігалася князівська данина. Звичайно, крім данини сюди поступали військова здобич та інші продукти, які в пам'ятках того часу звалися «товаром» [16].

Не менш важливими для характеристики городища Ревне ІБ є матеріали, що стосуються його взаємозв'язків з навколишніми синхронними селищами. Останні в околицях Ревне ІБ городища виявлені в багатьох місцях (рис. 27). Але в аспекті нашого дослідження найбільший інтерес становлять селища-супутники, тобто ті, що розміщуються поруч з городищем, в однакових топографічних умовах (на високому мису), час функціонування яких співпадає з часом існування городища — князівської фортеці.

Селище-супутник городища Ревне ІБ розміщується на тому самому мису, що й городище,— з північного, східного і західного боків (див. рис. 22) і займає площу понад 6 га. Житла цього селища у вигляді квадратних западин розмірами 3×3 та 4×4 м виявлено в 150 пунктах. Контрольні розкопки на місці 20 западин показали, що вони є залишками напівземлянкових жител з печами-кам'янками, стіни яких мали стовпову або зрубну конструкцію (рис. 28, *1, 2*).

Синхронність селища і городища Ревне ІБ підтверджується насамперед даними стратиграфії. Так, житла X ст. розміщуються саме там, де у IX ст. проходила оборонна лінія. Таким чином, житла селища-супутника городища Ревне ІБ будувалися в той час, коли городище — общинний центр IX ст. вже не функціонувало. У житлах знайдено кераміку X ст., і тут немає жодної речі, яку можна було б віднести до пізнішого, ніж X ст., часу. Селище-супутник городища Ревне ІБ виникло одночасно з фортецею X ст. і припинило своє існування одночасно з нею. Функціонування цього селища

[13] ПВЛ, ч. 1, с. 87.

[14] *Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О.* Древньоруське місто Воїнь. К., 1966, с. 36—56.

[15] *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище.— САИ, 1975, вып. Е1-32, с. 130; *Харламов В. О.* Київська садиба X ст. (за матеріалами розкопок Подолу).— Археологія, 1977, 24, с. 43, 44.

[16] *Юшков С. В.* Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.— Л., 1939, с. 136.

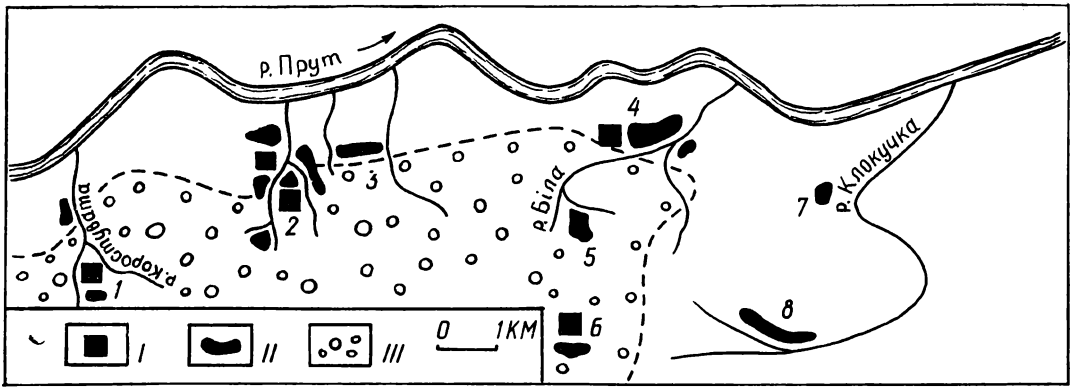

Рис. 27. Схема розміщення слов'янських поселень VIII—XI ст. на правому березі Пруту: *I* — городище; *II* — селище; *III* — ліс; *1* — Коростувата; *2* — Ревне; *3* — Стрілецький Кут; *4* — Біла; *5* — Цецино-Графська поляна; *6* — Цецино; *7* — Клокучка (Чернівці); *8* — Чернівці (Роша).

знаходилось у прямій залежності від фортеці.

Під час дослідження селища-супутника X ст. одержано дані, завдяки яким з'ясовуються стосунки між мешканцями фортеці та селища-супутника. Тут насамперед привертає увагу те, що додаткові укріплені лінії фортеці X ст. проходять на території селища-супутника. Житла останнього розміщуються як із зовнішнього, так і з внутрішнього боків додаткових укріплених ліній. Таке їх розміщення стає зрозумілим, якщо припустити, що мешканці селища-супутника виконували поряд з іншими й військові повинності. Їх силами збудовувалися додаткові укріплення. Адже не випадково ці укріплення зводились в традиціях оборонного зодчества общинних центрів, хоча вони й входили до єдиної системи оборони князівської фортеці. Обов'язок ремонтувати і охороняти ці укріплення, очевидно, також лежав на мешканцях селища-супутника. За інших обставин їх житла не могли б розміщуватись у межах додаткових укріплень.

Археологічні дані дозволяють поставити питання й про інші форми залежності мешканців селища-супутника від військово-феодальної знаті, що зосереджувалась у фортеці. В цьому аспекті цікаві матеріали розкопок довгих наземних будівель. Останні, як відомо, характерні для городищ — общинних центрів. Вони призначалися для виконання обрядово-святкових та інших громадських функцій. З появою класового суспільства вони поступово зникають.

На городищі Ревне ІБ довгі наземні будівлі розміщуються не на центральному майдані, як це було на городищах — общинних центрах, а на території селища-супутника, під захистом додаткових укріплених ліній городища X ст. Крім того, обладнання довгих наземних будівель X ст. виявилось дещо іншим, ніж обладнання таких самих будівель на городищах — общинних центрах. Наприклад, на території великих наземних будинків Добриніського городища — общинного центру IX ст. виявлено вогнища в ямах, ями-погреби та культове захоронення чоловіка в круглій ямі [17]. А під час дослідження довгого наземного будинку X ст. № 1 на городищі Ревне ІБ виявлено

[17] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст., с. 121—128.

лише одне вогнище в ямі, що розташовувалося в південній частині цього будинку, та дев'ять нішеподібних печей виробничого призначення (рис. 29, *1—4*). Тут лише частина довгого будинку, а саме та, де розташовувалося вогнище у ямі (в ній знайдено кальциновані кістки), могла призначатися для виконання святково-релігійних обрядів. Більша ж частина цього будинку, де розміщувались нішеподібні печі, використовувалась для виробничо-господарських потреб общини.

Нішеподібні печі довгого будинку мали добре випалені черені овальної форми діаметром 1,2—1,4 м. Їх склепіння висотою 0,4—0,5 м також було сильно обпалене. В печі № 4 знайдено велику кількість побитих глиняних пательень, горщиків і сковорідок. Вона вийшла з ладу раніше інших, і в її нішу скидали уламки побитого глиняного посуду. Найбільше знайдено уламків глиняних пательень. Вони порівняно тонкостінні (товщина їх стінок не перевищує 3 см), з високими (до 18 см) бортиками, прикрашеними іззовні пальцьовими вдавленнями. Виготовлені пательні з глини, до якої додавали дрібно посічену солому. Їх внутрішні стінки вдруге обпалені до червоного кольору.

Знахідки великої кількості уламків глиняних пательень, що служили не лише для сушіння зерна, а й випікання

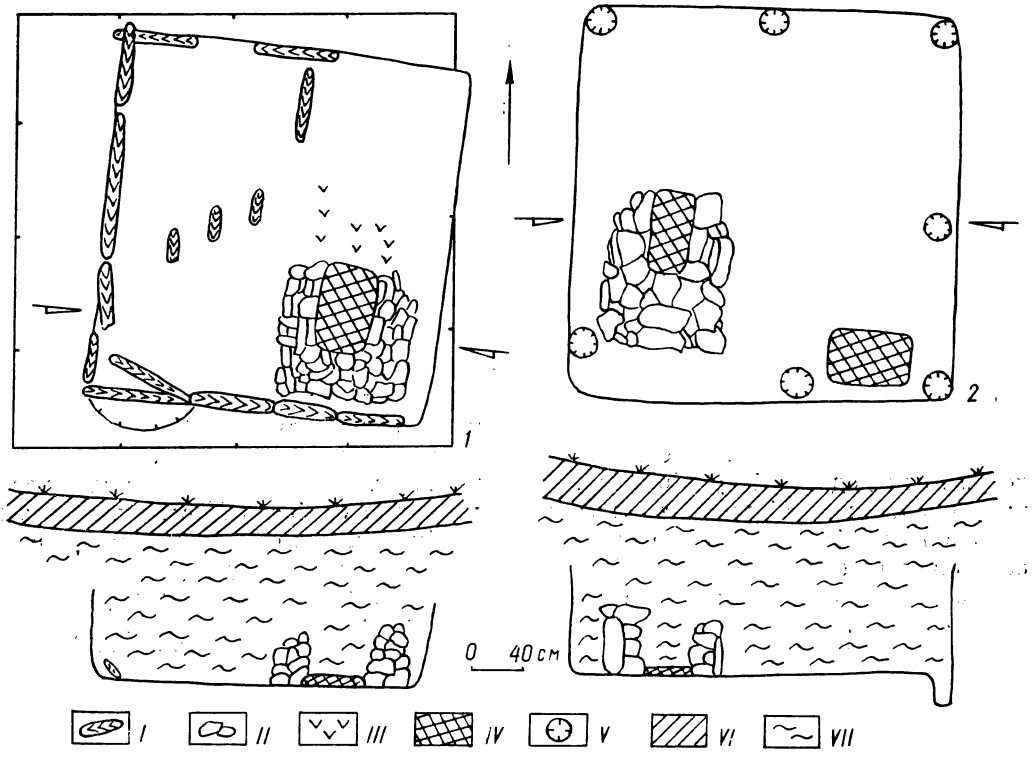

Рис. 28. Плани та профілі жител № 3 (*1*) та 4 (*2*) з поселення-супутника городища Ревне ІБ:

I — обгоріле дерево; *II* — камені; *III* — вугілля; *IV* — глиняний черінь; *V* — стовпова яма; *VI* — гумус; VII — глина.

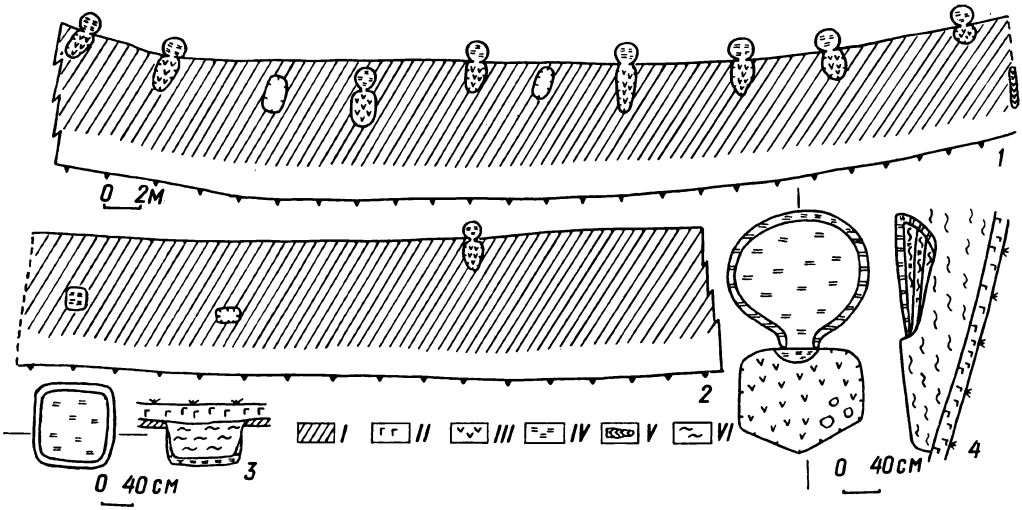

Рис. 29. Довгий будинок № 1 з поселення-супутника городища Ревне IE:
1 — план північної частини будинку; *2* — план південної частини будинку; *3* — культова яма; *4* — виробнича піч № 8; *I* — територія будинку; *II* — гумус; *III* — вугілля; *IV* — обпалена глина; *V* — обгоріле дерево; *VI* — глина.

хліба [18], дають можливість твердити, що нішеподібні печі довгого будинку використовувались головним чином для випікання хліба.

Очевидно, тут розміщувалась громадська пекарня. Висловлене припущення підтверджується й іншими археологічними та етнографічними даними.

Привертає увагу й те, що дно всіх передпічних ям (їх глибина 0,4—0,7 м), а найбільше біля челюстей печей, сильно обпалене. До ям вигрібали розжарене вугілля, після того як піч нагрівалась до температури, необхідної для випікання хліба. Наведена деталь не заперечує, а навпаки, підтверджує припущення про використання печей для випікання хліба. Крім того, використання нішеподібних виробничих печей для випікання підтверджується етнографічними матеріалами [19] та матеріалами розкопок подібних печей на інших поселеннях [20].

Якщо на селищі-супутнику городища Ревне IБ функціонувала постійнодіюча пекарня, то мусимо допустити, що тут мешкали ремісники, які спеціалізувалися на виготовлені їжі, і їх продукція йшла не тільки на задоволення потреб общини (наприклад, для громадських бенкетів), а й головним чином на задоволення потреб гарнізону фортеці за рахунок виконання феодальних повинностей. Зауважимо, що нішеподібні печі подібного типу відкриті і в західній частині цього самого поселення (три з них розкопано), але вони розміщені окремо одна від одної і, очевидно, знаходились в індивідуальному користуванні.

Припущення про сплату повинностей хлібом підтверджується й тим, що го-

[18] *Третьякое П. Н.* Восточнославянские черты в быту Придунайской Болгарии.—СЭ, 1948, № 2, с. 182.

[19] Энциклопедический словарь. Под ред. Брокгауза Ф. А., Ефрона И. А., Спб., 1903, т. 37, с. 437.

[20] *Teodor D.* Teritoriul Est-Carpatic in veacurila V—IX e. n. Jaşi, 1978, p. 17.

ловним заняттям мешканців селища-супутника городища Ревне ІБ було землеробство. Про це свідчать: розкопана на території селища поряд з напівземлянкою № 1 зернова яма з обпаленими стінками; знахідки в глиняному тісті обгорілих зерен та полови; наявність землеробських угідь, розташованих на південь від городища. Крім землеробства населення селища-супутника займалося й скотарством (знайдено кістки свійських тварин, уламки глиняних мисок-цідилок, що пов'язуються з молочним господарством) та полюванням (знайдено кістки оленя та інших диких тварин).

Необхідно відмітити, що в той час хліб був основним продуктом харчування європейського населення [21]. Переважна більшість населення Русі сама себе забезпечувала хлібом. Випікати хліб у громадських пекарнях в X ст. могли лише для військових гарнізонів за рахунок виконання повинностей.

Очевидно, мешканці селища-супутника городища Ревне ІБ забезпечували військово-феодальну верхівку фортеці також необхідними ремісничими виробами. Тільки цим пояснюється той факт, що, незважаючи на наявність поруч з князівською фортецею ремісничого поселення (городища Ревне ІІБ), на селищі-супутнику функціонували свої ремісничі майстерні (про них йшлося вище). За своїм обладнанням — кам'яними робочими майданчиками — вони не відрізнялися від подібних ремісничих майстерень, розкопаних на городищі Ревне ІІБ. Таким чином, військовий гарнізон князівської фортеці мав у своєму розпорядженні залежних ремісників і не залежав від ринку.

Як бачимо, археологічні джерела підтверджують скупі повідомлення писемних джерел, де відмічається, що населення, яке зосереджувалося під стінами фортець, зобов'язане було «годувати, взувати, одягати, а на випадок необхідності й захищати» [22] тих, хто жив у фортеці. Так, після підкорення Древлянської землі у 946 р. Ольга наказала одних захоплених в полон вбити, «а другия работъ предасть мужемъ своимъ» [23]. «Работа» — це примусова праця на землі, якою в цей час володіли «мужи» — князівські дружинники [24].

Напевно, мешканцями селища-супутника князівської фортеці в Ревному також були люди, які з якихось причин потрапили у залежність і примушені були виконувати «роботу» на користь військово-феодальної верхівки.

Населення селища-супутника, хоч і було підпорядковане владі військово-феодальної знаті, очевидно, зберігало власну общинну організацію. Тільки цим можна пояснити ту обставину, що на території селища-супутника розміщувались довгі наземні будинки громадського призначення.

Таким чином, на території селища-супутника князівської фортеці мешкало феодально залежне населення. Більша його частина була наділена землею, володіла певним майном, виконувала необхідні роботи на користь військового гарнізону. Ця категорія мешканців селища, яка на відміну від інших холопів працювала на землі, в писемних джерелах, очевидно, згадується під назвою «смерди». Дане припущення підтверджується тим, що форми залежності землеробського населення селищ-супутників князівських фортець, які стали нам відомі на підставі археологічних джерел, співпадають з форма-

[21] *Ястребицкая А. Л.* Западная Европа XI—XIII вв. М., 1978, с. 67.

[22] *Греков Б. Д.* Киевская Русь. М., 1949, с. 90.

[23] ПВЛ, ч. 1, с. 43.

[24] *Щапов Я. Н.* О функциях общины в Древней Руси.— В кн.: Общество и государство феодальной России. М., 1975, с. 16; *Зимин А. А.* Холопы на Руси. М., 1973, с. 83.

ми залежності смердів, відомими з писемних джерел. Смерди князівських селищ виконували повинності на користь військово-феодальної знаті і кожної хвилини могли поповнити як рядові воїни князівське військо [25]. Свідченням того, що смерди — це феодально залежне населення, яке мешкало переважно в селищах-супутниках князівських фортець, може бути й те, що в писемних джерелах згадуються лише «князівські смерди» і не згадуються смерди, що могли належати іншим категоріям феодалів (наприклад, боярам).

Коли ж виникла князівська фортеця в Ревному? Її хронологія базується на стратиграфічних даних, типології керамічних комплексів та знахідок датуючих речей. Насамперед привертає увагу той факт, що князівську фортецю в Ревному збудували на місці розвалин фортеці — общинного центру. Про це переконливо свідчать матеріали розкопу № 1, де виявлено залишки оборонної лінії IX ст., перекритої зверху земляним валом X ст. Керамічні комплекси з приміщень фортеці — общинного центру належать до пізньої фази культури типу Луки-Райковецької (рис. 30, *9—12*). До їх складу входять поодинокі уламки гончарних горщиків з манжетоподібними вінцями (рис. 30, *7, 8*), що набули масового поширення у X ст. Такого типу керамічні комплекси припадають на заключний етап розвитку пізньої фази культури типу Луки-Райковецької. Сказане свідчить про те, що городище — общинний центр припинило своє існування не раніше кінця IX ст. і, таким чином, князівську фортецю в Ревному могли збудувати не раніше цього часу.

Найдавніші керамічні комплекси з приміщень князівської фортеці належать до ранньої фази першого давньоруського періоду (рис. 30, *1—6*). Майже половину цих комплексів становлять уламки ліпних горщиків, що відносяться до першої половини X ст. Таким чином, найімовірніша дата побудови князівської фортеці в Ревному — перша половина X ст. Скоріше за все, її збудували відразу після пожежі общинного центру IX ст. Не виключено, що общинний центр зруйновано силою тих, що збудували на цьому місці феодальний центр. Цікаво, що й інші общинні центри, досліджені на території давньоруської Буковини (Горішні Шерівці I, Карапчів та ін.), припинили своє існування в результаті пожежі саме в цей час. Очевидно, встановлення нової феодальної влади на цих землях супроводжувалося знищенням старих общинних центрів і будівництвом нових феодальних центрів.

Припускаємо, що населення, яке чинило опір під час знищення общинних центрів, захоплювали в полон, використовували для будівництва нових укріплень, а після садовили їх під стінами фортець як залежне населення. Аналогічна історія згадується в літописі під 1116 р.: «Ярополкъ же сруби городъ Желъди дрьючаномъ, их же бъ полонилъ» [26].

Князівська фортеця в Ревному припинила своє існування наприкінці X ст. Про це свідчать найпізніші керамічні комплекси з її спалених приміщень. До їх складу входить невелика кількість (близько 20%) уламків ліпного посуду, присутні також поодинокі уламки гончарних горщиків з відігнутими вінцями, край яких злегка загнуто до середини. Такого типу горщики характерні для XI ст. Наявність їх в кера-

[25] *Черепнин Л. В.* Из истории формирования феодально зависимого крестьянства на Руси — ИЗ, 1956, № 56, с. 248; *Горемыкина И. В.* К проблеме истории докапиталистических обществ (на материалах древней Руси). Минск, 1970, с. 49—51; *Зимин А. А.* Холопы на Руси, с. 85—115; *Рыбаков Б. А.* Смерды.— История СССР, 1979, № 1, с. 41—58; № 2, с. 50—55.

[26] ПВЛ, ч. 1, с. 201.

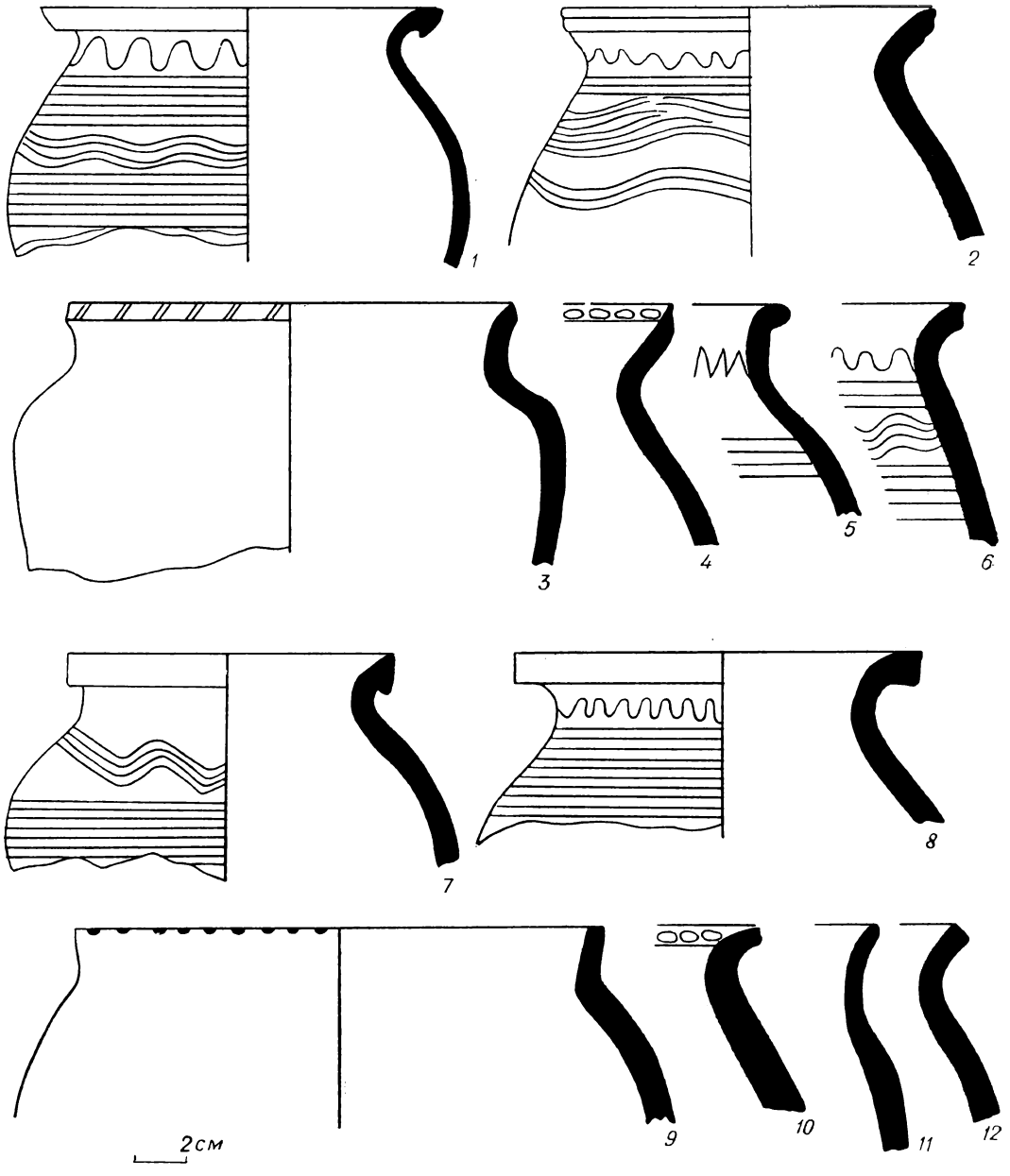

Рис. 30. Кераміка IX ст. *(7—12)* та X ст. *(1—6)* з городища Ревне I:
1, 2, 5—8 — гончарна; *3, 4, 9, 10—12* — ліпна.

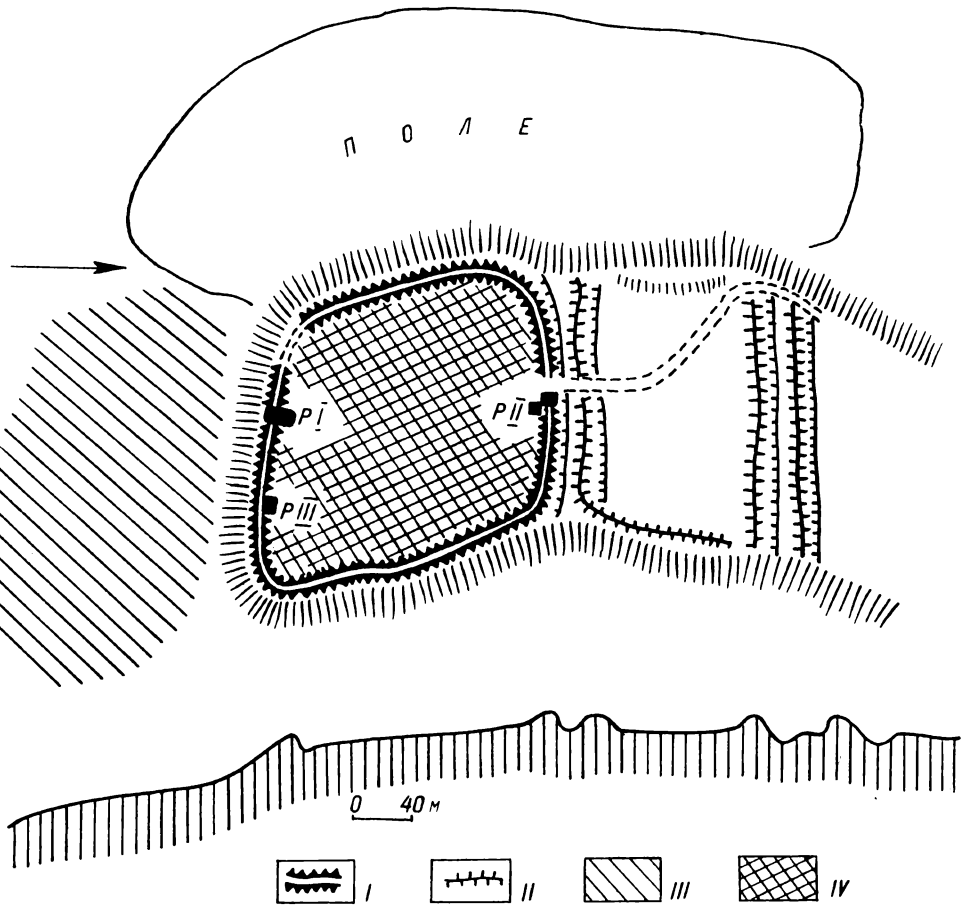

Рис. 31. Городище Горішні Шерівці II:
I — укріплення X—XII ст.; *II* — земляні вали II—I ст. до н. е.; *III* — селище-супутник городища X—XII ст.; *IV* — укріплена частина давньоруського поселення.

мічних комплексах ранньої фази першого хронологічного періоду дозволяє датувати ці комплекси кінцем X ст.

Залишається з'ясувати політичну приналежність ревнянської князівської фортеці X ст. Але це питання розглянемо після результатів дослідження ще однієї князівської фортеці в цьому самому регіоні, яку також було збудовано не пізніше першої половини X ст. Це городище Горішні Шерівці II, розташоване за 15 км від Ревної, на протилежному боці Пруту.

У Горішніх Шерівцях відкрито два слов'янські городища. Перше з них — Горішні Шерівці I — є залишками общинного центру IX ст. За 2 км на північний схід від нього, на вершині гори, що підноситься на 483 м і є однією з найвищих в системі Хотинської височини, знаходиться городище Горішні Шерівці II — залишки князівської фортеці X — першої половини XII ст. Від неї збереглися масивні земляні вали та глибокі рови (рис. 31). Вони були споруджені, як показали розкопки, ще племенами лукашівської куль-

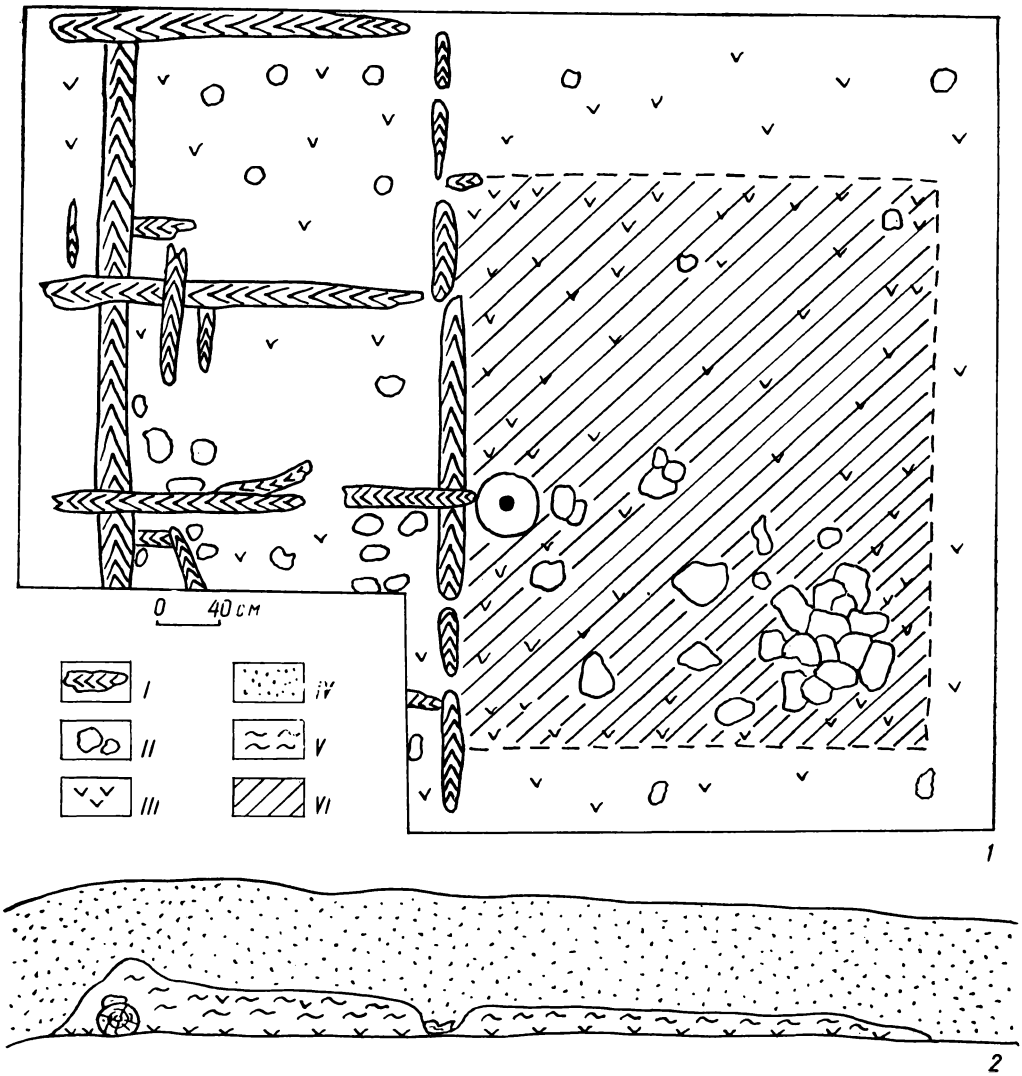

Рис. 32. План (*1*) і профіль (*2*) розкопу № 1 з городища Горішні Шерівці II:
I — обгоріле дерево; *II* — камені; *III* вугілля; *IV* — пісок; *V* — глина; *VI* — культурний шар — залишки наземного житлово-господарського зрубу.

тури (II—I ст. до н. е.) і використовувані слов'янами для побудови князівської фортеці. Так, головний вал ранньозалізного віку (висота 1,2—2 м), що оточує овальну площадку розмірами 180×170 м, використовували як платформу для зведення на ній оборонних зрубів. Залишки останніх виявлено в південній (розкоп № 1) та північній (розкоп № 2) частинах городища (див. розділ V).

У розкопі № 1 оборонні зруби збереглись у вигляді двох поздовжніх згорілих деревин, розташованих одна від одної на відстані 2 м. Тут розчищено перехрестя поздовжніх та поперечних обгорілих деревин (рис. 32). Вони показали, що оборонні зруби

складалися з двох паралельних дубових стін, з'єднаних між собою поперечними стінами шляхом врубування. Утворені цими стінами клiті були пустотілими і невеликими за розмірами (2×1; 2×2 м). В них, як і в оборонних клітях ревнянської князівської фортеці, знайдено уламки глиняного посуду, кістки тварин, але не виявлено печей або вогнищ — основного атрибуту стаціонарних давньоруських жител. Пустотілі клiті оборонних зрубів у Горішніх Шерівцях II також використовувались як бойові камери для воїнів.

Конструкція оборонних зрубів, очевидно, була однаковою по всьому периметру валу. Так, у північній частині городища, де знаходився в'їзд, в розкопі № 2 також виявлено залишки оборонних зрубів. Від них на вершині валу (тут його висота сягала 2 м) зберігся культурний шар товщиною 10 см, шириною 3 м, де знайдено велику кількість деревного вугілля, перемішаного з глиною. На давній поверхні вершини валу простежено відбитки деревин, що розташовувались одна від одної на відстані 2,5 м.

Центральну площадку городища з напільного боку крім головної прикривають ще три лінії валів і ровів. Вони, як вже зазначалося, були насипані в ранньозалізному віці і добре збереглися (на висоту 3 м). Безсумнівно, вони відігравали певну роль в обороні князівської фортеці. Можливо, на їх широких вершинах в давньоруський час стояли дерев'яні оборонні стіни, але під час обстеження валів їх решток не виявлено.

Отже, конструкція оборонних споруд Горішньошерівецького городища II виявилась типово давньоруською. Основні елементи головної укріпленої лінії становили земляні вали-платформи і кріпосна стіна зрубної конструкції. Застосувавши найдоскопаліші на той час оборонні конструкції, уміло використавши природні перешкоди та давні земляні укріплення, будівельники звели на високій горі міцну і неприступну фортецю.

Про інші функції фортеці свідчить характер забудови її головного подвір'я. Тут збереглися сліди давніх будівель у вигляді коритоподібних западин. Понад 20 таких западин відкрито вздовж валу, головним чином у південній та східній його частинах. Вони розміщуються в один ряд, але на певній відстані один від одного.

На місці западини у південно-східній частині площадки городища розкопано підвал розмірами 5,0×4,5 м, глибиною 1,8 м (рис. 33). Його материкові стіни були обшиті деревом (виявлено рештки спорохнявілого і обгорілого дерева). На долівці підвалу знайдено гончарний горщик із фігурним вінцем, прикрашеним по тулубу горизонтальними врізними лініями (див. рис. 2,*3*). Такого типу горщики датуються X ст. Знахідка свідчить про те, що підвал функціонував уже в X ст. Але, як показує вивчення стратиграфії цього котловану, підвал припинив своє існування раніше, ніж фортеця.

Нижню частину котловану було заповнено чорним грунтом (товщиною 0,5 м), що наплив сюди після припинення використання підвалу. Тут знайдено уламки гончарних горщиків, що датуються XI ст. Вище шару напливу лежав шар спалинини товщиною 10 см, де знайдено обгорілі деревини, шматки обпаленої глини, кістки тварин, цілий та уламки гончарних горщиків першої половини XII ст. (рис. 34, *23—25*). Це залишки знищеного пожежею зрубного будинку, до конструкції якого входив розкопаний підвал. Шар спалинини в свою чергу був перекритий шаром жовтої глини, змішаної з вугіллям,— рештками дерев'яно-глиняного перекриття житлово-господарського зрубу. Тут же, в західній частині розкопу, знайдено перепалені камені та шматки глиняного череня — залишки печі

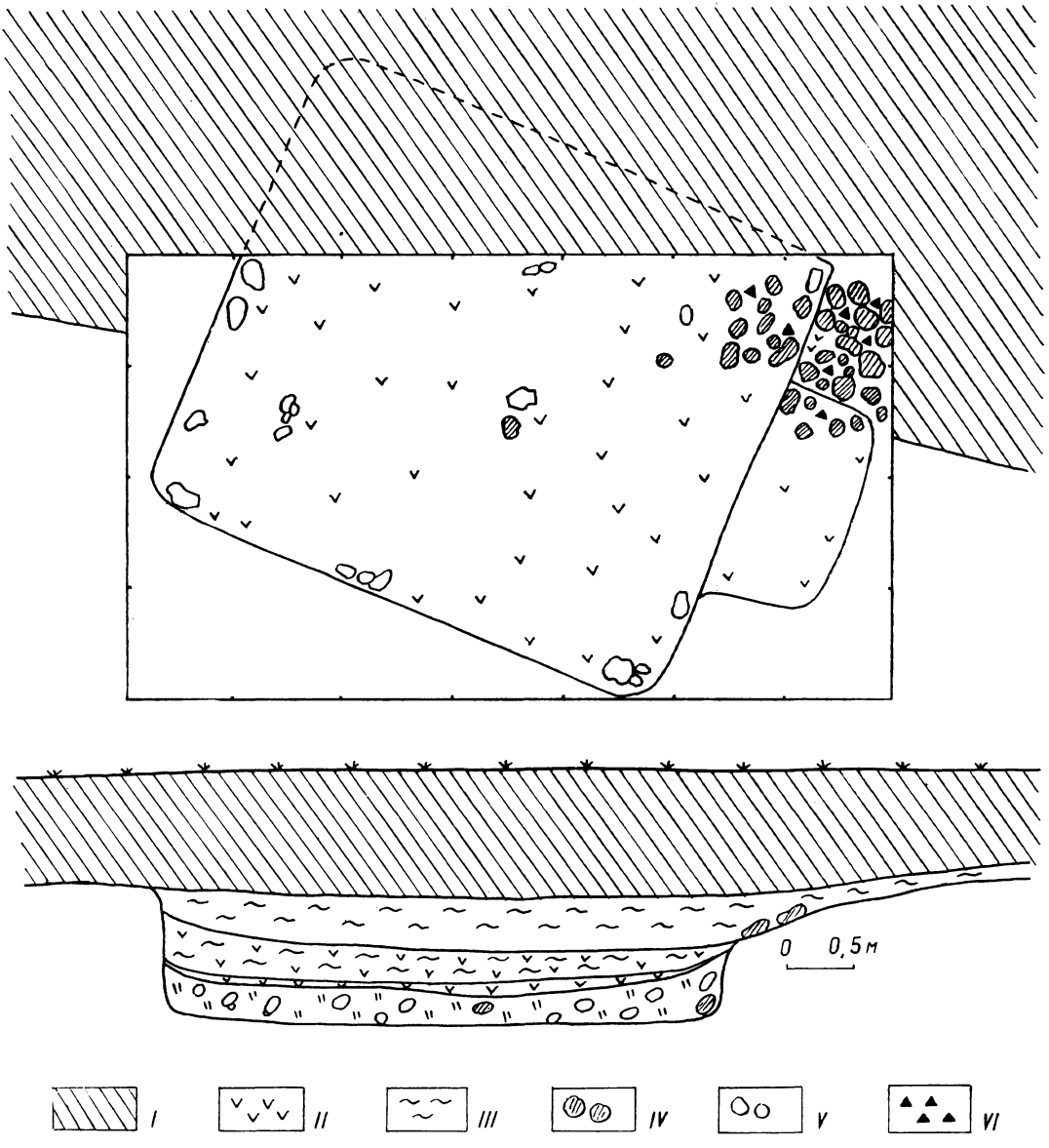

Рис. 33. **План і профіль підвалу № 1 з городища Горішні Шерівці II:**
I — **насип валу;** *II* — вугілля; *III* — **глина;** *IV*— **обпалені камені;** *V* — **необпалені камені;** *VI* — **шматки глиняної обмазки.**

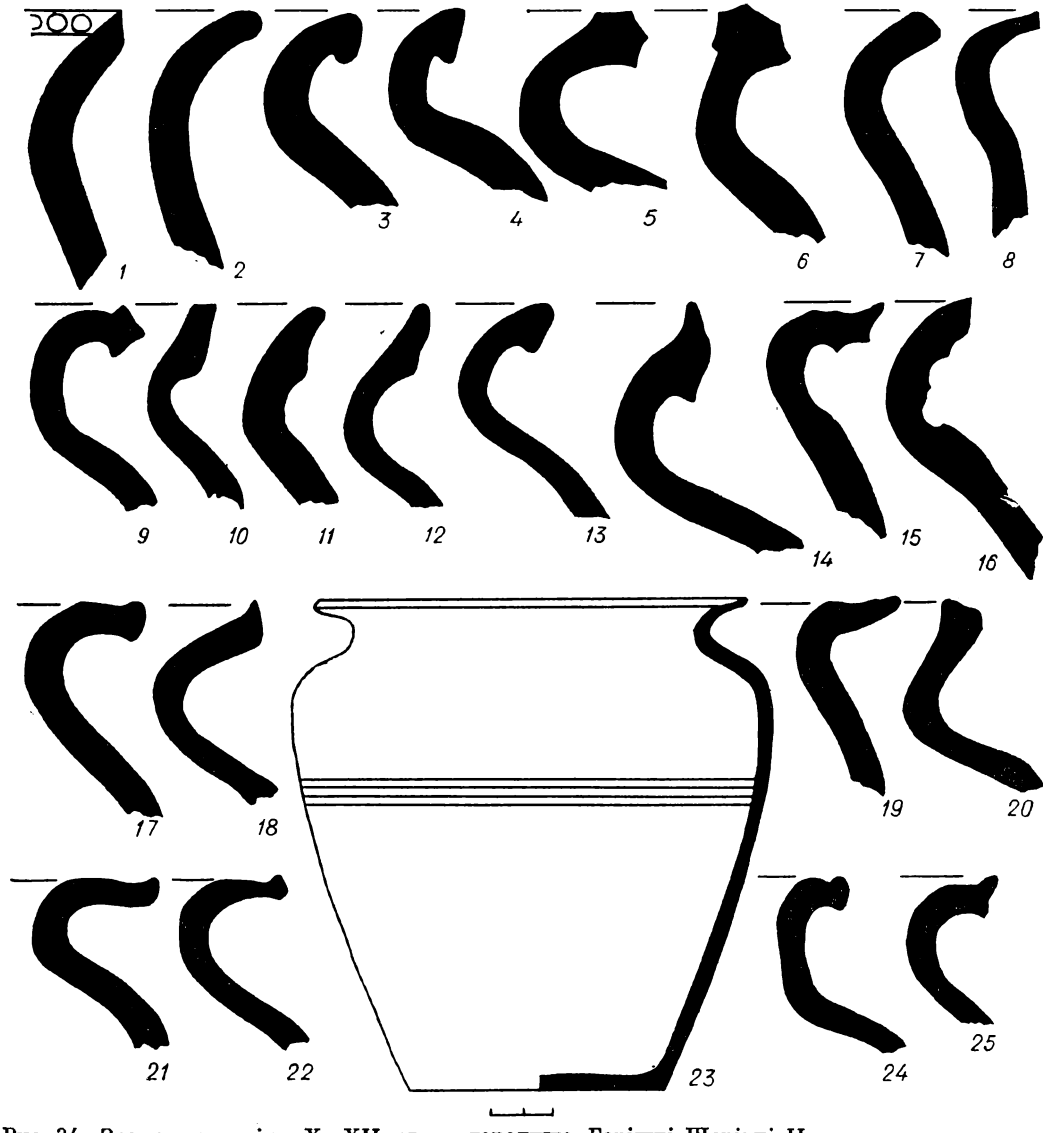

Рис. 34. Зразки кераміки X—XII ст. з городища Горішні Шерівці II.

або вогнища. Вони впали до підвалу під час пожежі на городищі. Частину руїн печі знайдено і за межами котловану, на давній поверхні цієї будівлі. Як бачимо, розміри зрубної будівлі (вони не встановлені) були значно більшими, ніж розміри підвалу, що входив до його конструкції.

Поблизу валу розкопано житлово-господарські зруби без підвалів. Один з них досліджувався розкопом № 1 (див. рис. 32). Від нього на глибині 0,6—1,0 м зберігся культурний шар, де знайдено велику кількість вугілля та уламків кераміки першої половини XII ст. (рис. 34, *17 18, 21, 22)*. У пів-

нічно-східному куті цієї будівлі (розміри 3×4 м) лежали перепалені камені, очевидно, від печі, залишки якої впали зверху. Не виключено, що цей житлово-господарський зруб, подібно до таких самих будівель городища Ревне ІБ, було розчленовано по вертикалі і його верхня частина правила за житло, а нижня—використовувалась для господарських потреб. На долівці нижнього приміщення, якою служила природна скеля, знайдено залізні шлаки, точильні бруски, жорновий камінь діаметром 40 см, товщиною 8 см, з квадратною діркою посередині, залізна дужка від дерев'яного відра та уламки ручок від амфор.

Ще один житлово-господарський зруб без підвалу досліджено розкопом № 2 у північній частині городища. Він примикав безпосередньо до земляного валу з його внутрішнього боку. Нижня долівка будівлі містилася на 2 м нижче долівки приміщення оборонних зрубів на валу. І тут обпалені камені від печі лежали на різних рівнях культурного шару. Це могло статись лише в тому випадку, якщо вони впали зверху. Не виключено, що й ця будівля була розчленована по вертикалі і її підкліть використовувалась для господарських потреб. На земляній долівці останньої знайдено залізні шлаки, жорновий камінь, кістки тварин та уламки кераміки першої половини XII ст.

Уздовж оборонної лінії горішньошерівецької фортеці житлово-господарські зруби стояли в один ряд, але на певній відстані один від одного. Деякі з них мали підвали для зберігання продуктів, а інші були, очевидно, з підкліттями. Останні могли використовуватися для заняття ремеслом та іншою господарською діяльністю.

Характер забудови центральної частини внутрішнього подвір'я фортеці встановлено на підставі таких даних. Зачистка стінок ям, що утворилися на місці кар'єрів для добування каменю, показала, що значна частина фортечного подвір'я була вільною від забудови. Лише у північно-східній частині майдану виступають прямокутні западини — залишки зрубних будинків з підвалами. Тут їх нараховано шість. Контрольні розкопки двох западин показали, що підвали були опущені в материк не менше як на 1,8 м. Розкопано прямокутний підвал розмірами 5×4 м. На його дні лежав шар глини товщиною 20 см, змішаної з вугіллям. Вище шару розміщувались обгорілі деревини — залишки зрубного будинку. У південно-західному куті котловану на різній глибині його заповнення знайдено багато перепалених каменів від зруйнованої печі. Конструкція будівлі подібна до конструкції житлово-господарського зрубу з підвалом з розкопу № 3. В ній знайдені уламки кераміки X—XI ст. (рис. 34, *10—16)*.

Таким чином, характер забудови внутрішнього подвір'я Горішньошерівецького городища є типовим для князівських фортець. Більша його частина була вільною від забудови. Досить характерним елементом забудови фортечного подвір'я є житлово-господарські зруби з підвалами, де зберігалися продукти. Це дає підставу вважати цю фортецю місцем тимчасового зберігання князівської данини.

Селище-супутник князівської фортеці в Горішніх Шерівцях розміщується на тій самій горі, що й городище, на горизонтальних площадках південного схилу гори, що знаходяться на 10—15 м нижче від центральної площадки городища (див. рис. 31). Тут на площі розмірами 250×150 м, вкритій лісом, виступають сліди давніх будівель у вигляді западин. Значну частину селища зруйновано старими кам'яними кар'єрами. У центрі селища розкопано напівземлянку розмірами 3,8×3,6 м, опущену в материк на 1 м. У її північно-східному куті стояла зруйнована пічкам'янка. На долівці житла знайдено

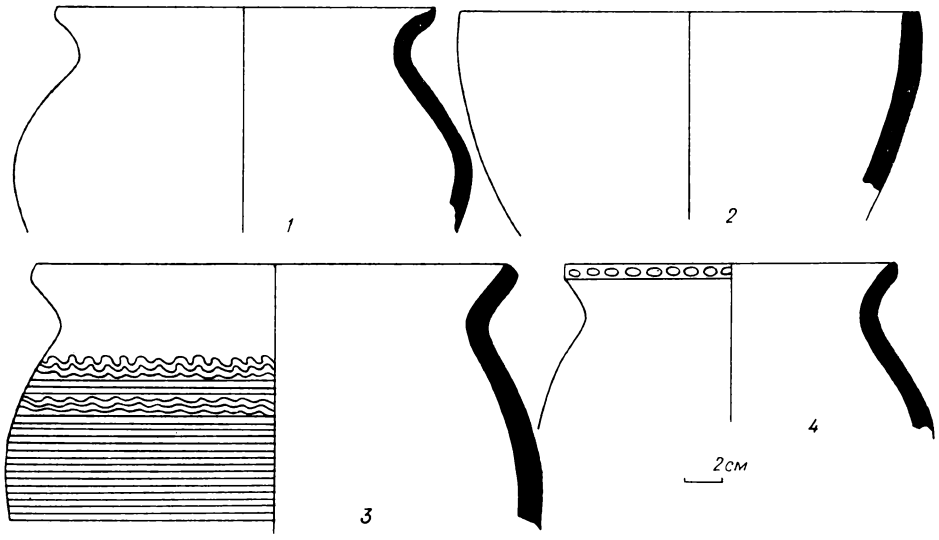

Рис. 35. Кераміка з житла № 1 поселення-супутника городища Горішні Шерівці II: *1, 2, 4* — ліпна; *3* — гончарна.

уламки ліпного і гончарного посуду ранньої фази першого хронологічного періоду (рис. 35, *1—4)*. Гончарні горщики цього комплексу мають архаїчні форми (рис. 35, *3*). Вони виготовлені з глини, до якої додавали шамот. Типологічний аналіз комплексу дозволяє віднести його до першої половини X ст. Він є найдавнішим з виявлених на території Горішньошерівецького поселення і свідчить про його існування уже в першій половині X ст.

На території селища також знайдено уламки кераміки, що датуються першою половиною XII ст. (рис. 34, *19, 20)*. Хронологічні рамки існування селища-супутника повністю співпадають з часом функціонування самої фортеці. Селище почало свій розвиток одночасно з фортецею і припинило його одночасно з нею.

Незважаючи на те, що селище-супутник розміщується на високій горі, основним заняттям його мешканців, очевидно, було сільське господарство. Поряд з селищем, на захід від нього, на терасі нижче 20 м площадки городища є ділянка чорнозему розмірами 400×150 м (у II—I ст. до н. е. тут знаходилося селище типу Лукашівки). Ця ділянка більш придатна для розміщення на ній селища-супутника. Залишилась вона незабудованою лише тому, що на ній в давньоруський час могли розміщуватися поля.

Характеристика Горішньошерівецького поселення не буде повною, якщо не згадати ще однієї його складової частини — курганного могильника, розташованого на північ від городища на хребтоподібному підвищенні, вкритому лісом. Тут збереглося 15 курганів висотою 0,3—0,5 м, діаметром 5—6 м. Вони розміщуються по підвищенню вузькою смугою групами по два — чотири кургани в кожній. Розкопано п'ять курганів, що належали до різних груп. У трьох з них в центрі курганів на давньому горизонті виявлено залишки кістяків, що лежали у випростаному стані, головами на захід (рис. 36, *1, 2, 4)*. В четвертому кургані на давньому горизонті виявлено рештки спаленого на місці кістяка, а в п'ятому — кістяк лежав у пря-

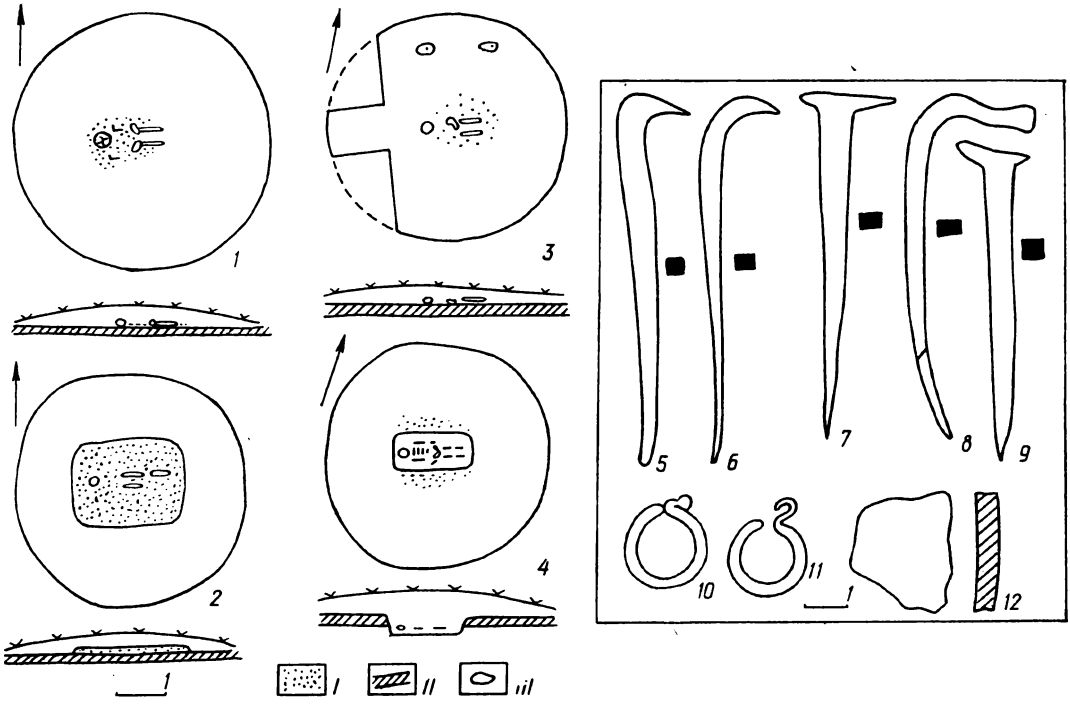

Рис. 36. Давньоруський могильник поблизу городища Горішні Шерівці II:
1—4 — плани і профілі курганів; *5—12* — знахідки в курганах; *I* — вугілля; *II* — викопаний грунт; *III* — камені.

мокутній ямі розмірами 1,8×0,7 м, глибиною 0,4 м (рис. 36, *4*).

На увагу заслуговує курган № 2, що розміщувався в центрі могильника (рис. 36, *2*). Тут на давньому горизонті знайдено залишки спаленої дерев'яної прямокутної камери (можливо, зрубу) розмірами 2,8×2,2 м. Від неї зберігся шар спалинини товщиною до 20 см, який складався з обгорілих деревин, вугілля та перепаленого грунту. Всередині спаленої будівлі лежали залишки спаленого кістяка, орієнтованого головою на захід. Біля нього знайдено три залізні костилі (рис. 36, *5—7*) та срібне S-подібне скроневе кільце (рис. 36, *11*).

Поховання на горизонті під курганом, посипання його місця вугіллям і золою, покладення небіжчиків у випростаному стані, головами на захід, нарешті, поховання у дерев'яній камері з послідуючим її спаленням є рисами поховального обряду східних слов'ян[27]. Знайдені в двох курганах срібні S-подібні кільця є також загальнослов'янською прикрасою[28].

Матеріали розкопаних в Горішніх Шерівцях курганів розкривають посту-

[27] *Русанова И. П.* Курганы полян X—XII вв.— САИ, 1966, Е1-24, с. 9—16; *Тимофеев Е. И.* Расселение юго-западной группы восточных славян.— СА, 1961, № 3, с. 64; *Вивзжев Р. І.* Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р.— Археологія, 1954, т. 9, с. 145—152; *Харитонов Г. В.* Дуденевский курганный могильник.— КСИА АН СССР, 1976, вып. 146, с. 101—104; *Моруженко А. А., Косиков В. А.* Курганы у с. Городное.— СА, 1977, № 1, с. 281—288.

[28] *Нидерле Л.* Славянские древности. М., 1956, с. 242. *Русанова И. П.* Курганы полян..., с. 17.

пову зміну язичницького обряду трупоспалення на обряд трупопокладення на горизонті під курганом, який змінюється християнським обрядом поховань у могильних ямах. У найпізнішому кургані з залишками поховання в неглибокій могильній ямі знайдено уламки тонкостінних гончарних горщиків, що належать до такого самого типу горщиків, що й в спалених приміщеннях фортеці, і, таким чином, датуються першою половиною XII ст.

Можливо, на дослідженому могильнику ховали дружинників і членів їх родини. Дружинні кургани з похованням такого типу відомі за матеріалами розкопок курганів Середнього Подніпров'я [29].

Важливим елементом дослідження городища — князівської фортеці у Горішніх Шерівцях є його хронологія. Під час розкопок тут знайдено багато уламків кераміки ранньої фази першого хронологічного періоду (рис. 34, *1—9*), що свідчить про те, що фортеця існувала в X ст. Але на городищі не одержано закритих керамічних комплексів, що належали б до початкових етапів функціонування фортеці. Такий закритий комплекс маємо з житла № 1, розкопаного на селищі-супутнику. Як зазначалося, цей комплекс датується першою половиною X ст., що підтверджує функціонування фортеці у цей час. Разом з тим немає підстав відносити час спорудження князівської фортеці в Горішніх Шерівцях до давнішого часу, ніж X ст. На городищі і в селищі-супутнику не знайдено жодної речі, яку б достовірно можна було б віднести до IX ст. Необхідно мати на увазі й те, що фортеця не могла бути збудована раніше, ніж був спалений общинний центр. Залишками останнього є городище Горішні Шерівці I. За матеріалами розкопок, воно припинило своє існування не раніше кінця IX ст. Таким чином, перша половина X ст. — найімовірніша дата спорудження князівської фортеці в Горішніх Шерівцях II.

Фортеця припинила своє існування не раніше середини XII ст. Про це свідчать знайдені в приміщеннях оборонних і житлово-господарських зрубів керамічні комплекси другого періоду, до складу яких входять тонкостінні гончарні горщики з манжетоподібними вінцями. Комплекси такого типу датуються першою половиною XII ст.

Як бачимо, приблизно в один і той самий час, в першій половині X ст., на протилежних берегах Пруту на відстані лише 15 км одна від одної східними слов'янами були збудовані дві князівські фортеці: ревнянська і горішньошерівецька. За основними археологічними ознаками вони є однотиповими, так як виконували однакові функції. Але в конструкції їх оборонних ліній і характері матеріальної культури є елементи, які дозволяють поставити питання про їх належність до різних політичних об'єднань.

Так, загальна схема конструкції головних оборонних ліній обох фортець приблизно однакова: на валах-платформах стояли в одну лінію оборонні зруби, пустотілі кліті яких використовувались як бойові камери. Разом з тим в деталях конструкції цієї лінії обох фортець є ряд відмін. Оборонні зруби ревнянської фортеці, наприклад, іззовні були зміцнені глиняними укосами з кам'яними серцевинами. Оборонні зруби горішньошерівецької фортеці взагалі не мали глиняних укосів. Стіни оборонних зрубів ревнянської фортеці були обмащені товстим шаром глини, чого не виявлено в Горішніх Шерівцях.

Матеріальна культура X ст. обох фортець також досить близька між со-

[29] *Моця О. П.* Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів.— Археологія, 1979, 30, с. 29—30.

бою. Найкраще це помітно в характері керамічних комплексів. Але є й певні відміни. Наприклад, гончарні горщики з горішньошерівецької фортеці виготовлені, як правило, з глини, до якої додавали просіяний пісок. Більшість гончарних горщиків ревнянського городища в глині мають значні домішки жорстви, зерна якої виступають на поверхні, створюючи враження, що посудини посипані дрібними камінчиками. «Посипана» кераміка в Ревному зберігається і в керамічних комплексах XI ст., тоді як гончарні горщики XI ст. з Горішніх Шерівців виготовлено з глини, до якої додавали лише просіяний пісок.

Деякі відміни обох фортець спостерігаються і в житлобудівництві. Наприклад, напівземлянкові житла ревнянського поселення мали дерев'яні стіни з колод, щілини між якими замащувались глиною. Цього не простежено під час дослідження напівземлянкових жител в Горішніх Шерівцях. Необхідно зауважити, що названі відміни в матеріальній культурі стосуються не лише фортець, а й інших поселень, розміщених на протилежних берегах Пруту.

Нарешті, привертає увагу й неоднакове розміщення обох фортець щодо синхронних гнізд слов'янських поселень. Ревнянська фортеця, збудована на місці городища — общинного центру, а горішньошерівецька фортеця розміщувалась за 2 км від городища — общинного центру IX ст., на високій горі, осторонь від слов'янських поселень VIII—IX ст. Вивчення меж території гнізд давньоруських поселень в цьому районі показало, що горішньошерівецьку фортецю збудували на стику трьох територіально-родових союзів, очевидно, на землях, які були вільними, нічийними. Це припущення може бути підтверджене літописом, де говориться, що київські князі (Кий, Щек, Хорив) «мали опять свои княжата, которым роздавали краинъ пустыи ку будованию замков» [30].

Хоч обидві фортеці збудовано одночасово, хронологічні рамки їх існування різні. Ревнянська князівська фортеця припинила функціонування наприкінці X ст., в період активного процесу об'єднання східнослов'янських земель під владою київських князів, а горішньошерівецька — у середині XII ст., в період завершення процесу роздріблення земель Київської Русі.

Як бачимо, в світлі аналізу археологічних джерел правомірно поставити питання щодо належності фортець до різних політичних східнослов'янських об'єднань, які в цьому районі розмежовував Прут. У першій половині X ст. (час спорудження фортець), як відомо, у східних слов'ян існували «Руська земля» — об'єднання державного типу — і так звані племенні князівства (древляни, хорвати і т. п.) з власними князівськими династіями. Останні користувалися певною самостійністю, але зобов'язані були сплачувати данину київським князям і брати участь в їх військових походах [31].

Ревнянське городище — князівська фортеця розміщується в Прикарпатті, давніми жителями якого були східні хорвати [32]. Ця група східних слов'ян, що проживала далеко на заході, зберігала власну автономію відносно київських князів аж до відомого походу Володимира на хорватів у 992 р. При-

[30] *Щапов Я. Н., Лимонов Ю. А.* История Руси в западноукраинской хронографической компеляции XVI в.— В кн.: Древнейшие государства на территории СССР. М., 1976, с. 203.

[31] *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971, с. 13, 14, 99, 110; *Пашуто В. Т.* Летописная традиция о «племенных княжениях» и варяжский вопрос.— В кн.: Летописи и хроники. М., 1974, с. 103—110.

[32] *Тимощук Б. О.* Давні слов'яни на території Північної Буковини.— УІЖ, 1979, № 6, с. 95—96.

близно в цей самий час припинила своє існування ревнянська князівська фортеця. Тому є підстава вважати, що її збудовано за ініціативою хорватських князів з метою «окняжіння» земель Верхнього Попруття.

Східні хорвати брали участь у політичному житті Русі ще до того, як вони стали складовою частиною Давньоруської держави. Коли у 907 р. київський князь Олег організував похід на Візантію, в ньому взяли участь і хорвати [33]. Це свідчення того, що на початку X ст. східні хорвати перебували у певній залежності від київського князя, виділяли воїнів для його війська під час війни і, очевидно, подібно до древлян, сплачували данину руським князям.

З розвитком феодальних відносин військово-феодальна верхівка Хорватського князівства зростала і міцніла. Вона прагнула звільнитись від влади київських князів, що примусило Володимира організувати військовий похід на хорватів у 992 р. У літописі є коротка згадка: «Иде Володимиръ на Хорваты. Пришедшю бо ему с войны хорватьскыя, и се печенѣзи придоша по оной сторонѣ от Сулы» [34]. З цього короткого тексту неважко переконатися в тому, що, по-перше, похід Володимира на хорватів був недовгим. Це, власне, була військова експедиція, спрямована проти сепаратизму хорватської знаті. По-друге, похід закінчився успішно для київського князя, що дало йому змогу негайно відправитись на війну з печенігами. Пізніше хорвати в літописі не згадуються. Їх землі стали складовою частиною Київської Русі.

Спалення укріплень ревнянської князівської фортеці припадає на час ліквідації автономії Хорватського князівства. Але, як засвідчили розкопки, ревнянська фортеця не зазнала військового штурму. Перед тим, як спалити укріплення, з приміщень були винесені всі коштовності і побутові речі. Очевидно, фортецю зруйновано на вимогу київського князя після успішного закінчення військової експедиції проти хорватів. Підкреслимо, що наприкінці X ст. припинила існування лише князівська фортеця з селищем-супутником. Поселення ж в уроч. Царина (Ревне II) продовжувало існувати. Життя на його території, за археологічними даними, продовжувалось до XV ст.

Важливим аргументом для встановлення політичної приналежності князівської фортеці в Горішніх Щерівцях є те, що хронологічні рамки функціонування цієї фортеці співпадають з часом існування Київської Русі. Після феодального роздрібнення Русі на ряд князівств землі давньоруської Буковини увійшли до складу Галицького князівства, і в Попрутті, за 10 км від Горішніх Шерівців, споруджується нова князівська фортеця — Ленківецьке городище в Чернівцях. Саме в цей час припиняє своє існування горішньошерівецька фортеця. Цей факт можна пояснити тільки тим, що вона була опорним пунктом влади київських князів, і в період феодальної роздрібненості Русі втратила свої функції.

Горішньошерівецька фортеця знаходилась за 30 км від Дністра, і її спорудження необхідно розглядати як результат «окняжіння» київськими князями земель Середнього Подністров'я. Відомо, що у IX—X ст. Середнє Подністров'я населяла група східних слов'ян, яка в літописах згадується як тиверці [35]. У 885 р. київський князь Олег здійснив військовий похід проти них [36]. З цього часу тиверці як окрема політична сила не згадується. Разом з

[33] ПВЛ, ч. 1, с. 23.
[34] Там же, с. 84.
[35] Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 130.
[36] ПВЛ, ч. 1, с. 21.

тим літописці відмічають, що тиверці брали активну участь у військових походах київських князів на Візантію у 907 та 944 рр.[37] Напевно, Середнє Подністров'я увійшло до складу Київської Русі наприкінці IX ст., коли кордони Русі на заході простяглися до Пруту, на лівобережжі якого за ініціативою київських князів збудовано горішньошерівецьку фортецю.

Таким чином, за писемними та археологічними джерелами, включення земель Північної Буковини до складу Київської держави було поступовим. Хорвати і тиверці мали політичні та економічні зв'язки з Києвом ще в додержавний період. Наприкінці IX ст. до складу Русі були включені землі Середнього Подністров'я, а наприкінці X ст.— землі Прикарпаття. Цей процес супроводжувався спорудженням князівських фортець — опорних пунктів влади київських князів [38].

Князівські фортеці X—XI ст. були не лише опорними пунктами князівської влади, а й основними центрами феодальної експлуатації населення. Саме в князівських фортецях найраніше склались організаційні принципи феодальних форм експлуатації феодально залежного населення, посадженого на землях, колективним власником яких була військово-феодальна верхівка. Експлуатація холопів у князівських фортецях була першою феодальною експлуатацією на Русі у X—XI ст. і стала зразком для інших феодальних центрів.

[37] ПВЛ, ч. 1, с. 23, 33, 34.

[38] На землях правобережжя Пруту, які до 992 р. входили до складу Хорватського князівства, одна з фортець київських князів XI ст., очевидно, розміщувалась в Коростоватій. Але на городищі проведено лише розвідкові розкопки, яких недостатньо для його загальної характеристики. Культурний шар XI ст. виявлено також на вершині гори Цецин, але його майже повністю знищено під час побудови пізніших укріплень (див. розділ V).

Городища — князівські фортеці XII — першої половини XIII ст.

Процес відокремлення земель Верхнього і Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття з-під влади київських князів, що почався наприкінці XI ст., завершився в середині XII ст. утворенням Галицького князівства. До його складу відійшла й територія давньоруської Буковини. Галицькі князі з метою зміцнення своєї влади на місцях провадили, як і їх попередники, політику будівництва фортець, заселяючи їх своїми вірними військовими слугами.

На території давньоруської Буковини городища — князівські фортеці XII — першої половини XIII ст. виявлено в кількох пунктах. На найбільшу увагу заслуговують Ленківецьке городище на Пруті (Чернівці) та Ломачинське на Дністрі. Матеріали їх дослідження становлять окремий інтерес, оскільки дозволяють визначити конкретні південні кордони Галицького князівства і підтвердити приналежність до нього земель Північної Буковини.

Ленківецьке городище розміщується в долині Пруту, на його лівому березі (рис. 37). Система його оборони була досить складною. Крім головної лінії, що оточувала овальний майдан діаметром 80 м, фортецю прикривала система ровів, наповнених водою, а на підступах до неї, на високих пагорбах правого берега Пруту, розміщувались сторожові пункти, які сповіщали фортецю про наближення ворога (рис. 38).

Основою головної оборонної лінії городища був вал шириною 5 м, насипаний з утрамбованої глини та піску і скріплений з обох боків дерев'яними конструкціями. Насип валу іззовні стримувала від розповзання дерев'яна

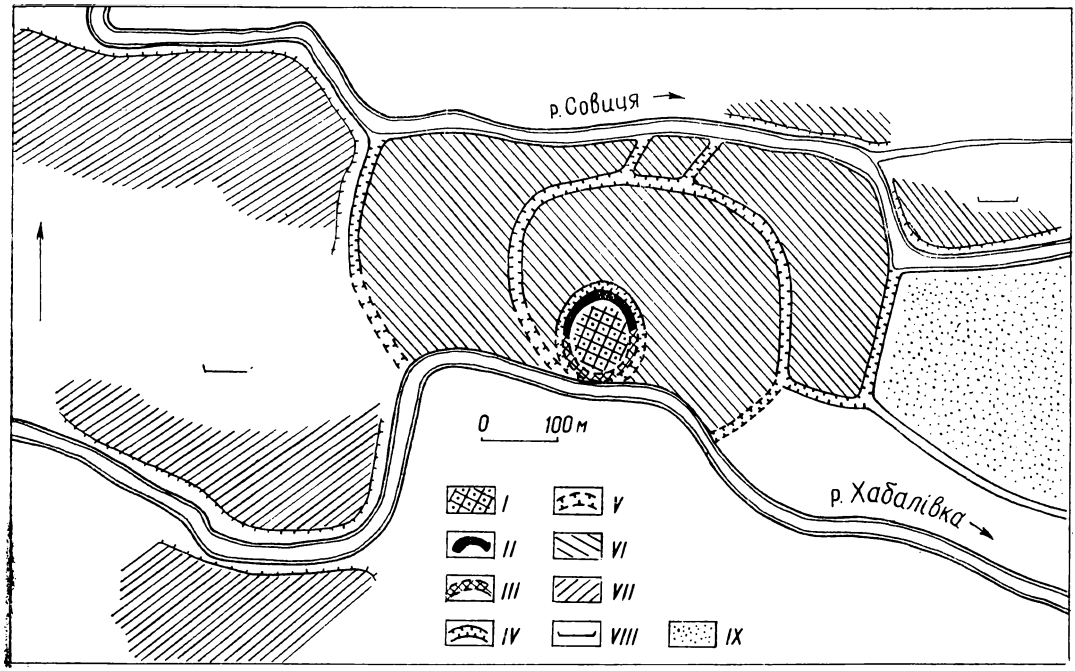

Рис. 37. План Ленківецького поселення XII—XIII ст. (Чернівці):
I — дитинець; *II* — вал; *III* — реконструкція валу; *IV* — рів; *V* — реконструкція рову; *VI* — посад; *VII* — селище; *VIII* — кладовище; *IX* — територія ставу.

огорожа висотою близько 1 м, складена з горизонтально покладених деревин, закріплених стояками. З внутрішнього боку вал підтримували пустотілі житлово-господарські зруби шириною 4,4 м (рис. 39; 40; 41).

На широкій вершині валу розміщувались дерев'яні оборонні стіни. Від них збереглися дві стовпові ями та культурний шар товщиною 10 см, який сповз з вершини валу на його схили, що недостатньо для повної реконструкції цих споруд. У перших публікаціях про Ленківецьке городище нами було запропоновано найпростішу реконструкцію кріпосної стіни у вигляді тину, складеного з горизонтальних деревин [39]. Підставою для неї послужили дві стовпові ями, виявлені в насипу валу, розміщення яких дозволяло запропонувати саме таку конструкцію. Однак не виключено, що на вершині валу стояли оборонні зруби. У траншеї № 2, якою перерізано вал у його північній частині, простежено сліди зотлілих деревин, що лежали вздовж валу, паралельно одна з одною на відстані 2 м. Ймовірно, що вони є залишками оборонних зрубів. У такому випадку роль стовпів, ями яких виявлено в насипу валу, зводиться до додаткового зміцнення оборонних зрубів. У такий спосіб, наприклад, кріпились оборонні зруби на городищі в Судовій Вишні [40].

[39] *Тимощук Б. А.* Оборонительный вал XII—XIII вв. Ленковецкого городища. — КСИА АН СССР, 1967, вып. 110, с. 98—101.

[40] *Ратич О. О.* До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі, с. 125.

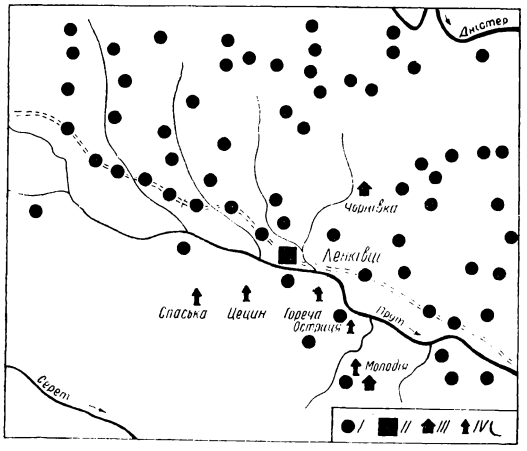

Рис. 38. Попрутська оборонна смуга XII—XIII ст.:

I — поселення; *II* — князівська фортеця; *III* — феодальний замок; *IV* — сторожова фортеця; *V* — Берладська дорога.

Зрубна конструкція оборонних стін ленківецького валу підтверджується ще й тим, що бойовий хід тут влаштовано не на вершині насипу валу, а на перекритті житлово-господарських зрубів, що підпирали вал з тилу. Про це свідчать залишки кам'яних доріжок, що свого часу знаходились на дерев'яно-глиняному перекритті житлово-господарських зрубів, а під час розкопок виявлені на долівці цих зрубів [41]. Влаштування бойового ходу на перекритті житлово-господарських зрубів, що входили до конструкції оборонної лінії, можна пояснити лише тим, що вершина валу була повністю зайнята оборонними дерев'яними стінами. Останні, зважаючи на значну ширину вершини валу, напевно, мали зрубну конструкцію.

Перед головним оборонним валом проходив рів шириною 14 м, глибиною 3,5 м. Під час функціонування фортеці він постійно був наповнений водою на висоту 3 м. Про це свідчать річкові наноси гальки і піску, що відклалися на стінках рову (див. рис. 39).

За 200—300 м на північ від головної укріпленої лінії городища проходила додаткова оборонна лінія, що складалася з дугоподібного рову шириною 8—10 м, наповненого водою, та частоколу (простежено залишки траншеї від частоколу). Своїми кінцями рів виходить до стариці Хабалівка, утворюючи замкнуту лінію оборони. Третю (зовнішню) лінію оборони становили річки Совиця і Хабалівка, з'єднані між собою штучними дугоподібними ровами, наповненими водою (див. рис. 37). На схід від укріплень в уроч. Стависько знаходився став розмірами 500××400 м, завдяки якому рівень води в оборонних ровах міг бути сталим.

Таким чином, оборонна смуга ленківецької фортеці з доступніших боків сягала 350 м ширини і складалася з трьох укріплених ліній. Перш ніж наблизитись до головних оборонних стін фортеці, ворог мусив подолати опір двох укріплених ліній. Це давало можливість гарнізону фортеці уникнути раптового нападу і привести основні сили оборони в повну бойову готовність.

Ленківецька фортеця розміщувалась у південному пограниччі Галицького князівства, і Прут був важливим оборонним рубежем. Саме цим і пояснюється той факт, що фортецю як найважливіший оборонний пункт в цьому районі розмістили на лівому, «внутрішньому» відносно Галицької Русі, березі Пруту.

У XII—XIII ст. долиною Пруту проходив сухопутний торговий шлях з Га-

[41] Відомо, що кількість воїнів, які охороняли ту чи іншу давньоруську фортецю, була невеликою. За цих обставин важливо було мати такий бойовий хід, який би дозволяв швидко переміщатися з одного пункту оборонної лінії до іншого. Саме цим можна пояснити те, що ширину бойових площадок збільшували за рахунок перекриття житлово-господарських зрубів. Останні майже завжди були вкриті шаром глини, що примушувало влаштовувати на них кам'яні доріжки для зручності пересування воїнів за любої погоди.

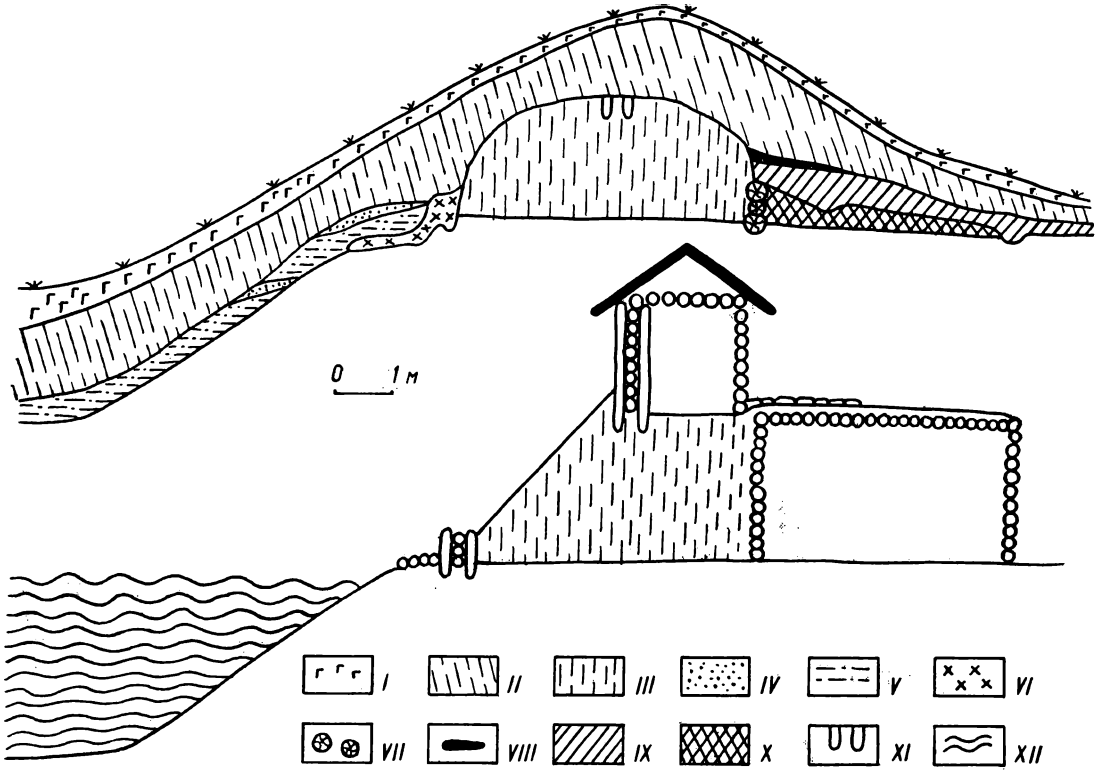

Рис. 39. Профіль і реконструкція головного оборонного валу Ленківецького городища XII—XIII ст. (Чернівці):

I — гумус; *II* — насип валу XVII ст.; *III* — насип валу XII ст.; *IV* — річковий пісок; *V* — намулений грунт; *VI* — спорохнявіле дерево; *VII* — обгоріле дерево; *VIII* — культурний шар XII—XIII ст.— залишки оборонних зрубів; *IX* — культурний шар XII—XIII ст.— залишки житлово-господарських зрубів; *X* — спалинина; *XI* — стовпові ями; *XII* — вода.

лича до міст Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я. Вивчення топоніміки та картографування поселень XII—XIII ст. переконує в тому, що цей шлях, який йшов у напрямку до Берладського князівства, звали Берладським [42] (див. рис. 38). Від неї в районі ленківецької фортеці відгалужувався шлях у бік Дністра до літописного Василева. Ленківецьку фортецю розмістили на перехресті цих торгових шляхів, і її укріплення повністю контролювали сухопутний шлях уздовж лівого заболоченого берега Пруту.

Міркування стратегічного порядку примусили будівельників розмістити ленківецьку фортецю в низовині, тому можливості спостереження за навколишньою місцевістю були обмеженими. Фортеця могла виконувати роль важливого прикордонного пункту лише за умов наявності на підступах до неї сторожових постів, які сповіщали про військову небезпеку і не давали можливості ворогові завдати раптового удару по головних військових силах.

[42] Уздовж лівого берега Пруту (в селах Шипинці, Берегомет та ін.) збереглася давня назва — Берладська дорога. Тут же виявлені давньоруські поселення XII — першої половини XIII ст., що розміщуються ланцюжком уздовж стародавнього шляху.

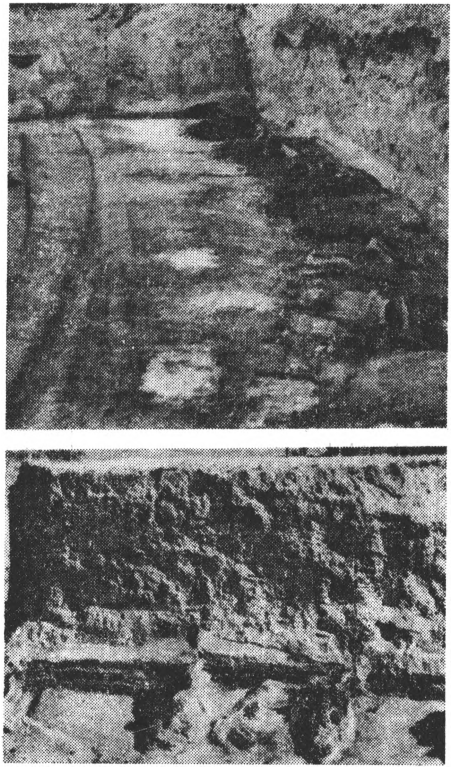

Рис. 40. Залишки житлово-господарських зрубів на Ленківецькому городищі XII—XIII ст. (Чернівці).

Залишками сторожових фортець на підступах до ленківецької фортеці є невеликі городища XII — першої половини XIII ст., розміщені на високих пагорбах правого берега Пруту (див. рис. 38). Їх сторожова роль підтверджується тим, що вони по відношенню до Ленківецького городища розташовуються за певною системою (на найвищих у даному районі пунктах), прикриваючи головне городище з півдня, тобто з того боку, з якого найбільше чекали раптового удару, і нарешті, хронологічні рамки існування сторожових пунктів співпадають з часом існування ленківецької фортеці.

Уздовж правого берега Пруту поблизу Ленківецькго городища на ділянці довжиною 25 км виявлено чотири городища (Спаська, Цецин, Гореча і Острица), що датуються XII — першою половиною XIII ст.[43] Від них збереглися запливші рови і тонкий культурний шар. Городища не розкопувались, тому дані для їх ширшої характеристики відсутні[44]. Можна лише зазначити, що поблизу них не виявлено синхронних селищ. Очевидно, мешканці сторожових фортець — це військові люди, які утримувалися князівською владою. Літописець відзначив, що «великии князи держать сию Коломыю на роздавание оружьником»[45], тобто галицькі князі прибутки від монополії на карпатську сіль використовували на утримання своїх прикордонних «засад»[46].

Таким чином, система оборони ленківецької фортеці, як і інших прикордонних князівських фортець, була багатоступінчастою. Її необхідно розглядати як частину Попрутської оборонної смуги, створеної галицькими князями в середині XII ст. для захисту власних володінь від зовнішніх вторгнень[47].

Характер забудови внутрішнього подвір'я ленківецької фортеці також виявився типовим для князівських фортець. Тут на площі близько 0,5 га розміщувались за певною системою житлово-господарські зруби двох типів: пус-

[43] *Тимощук Б. О.* Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців. Ужгород, 1978, с. 13—18.

[44] Ще одне городище — сторожову фортецю виявлено на р. Дереглуй, у Молодії, за 15 км від давніх Чернівців. Його характеристика подається в розділі «Феодальні замки».

[45] ПСРЛ, т. 2, стб. 765.

[46] *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950, с. 156; *Рыбаков Б. А.* Военное искусство.— В кн.: Очерки русской культуры XIII—XV вв. М., 1970, ч. 1, с. 351.

[47] У систему Попрутської оборонної смуги входили укріплення Снятина, Коломиї та ін., що розміщувались на лівому березі Пруту.

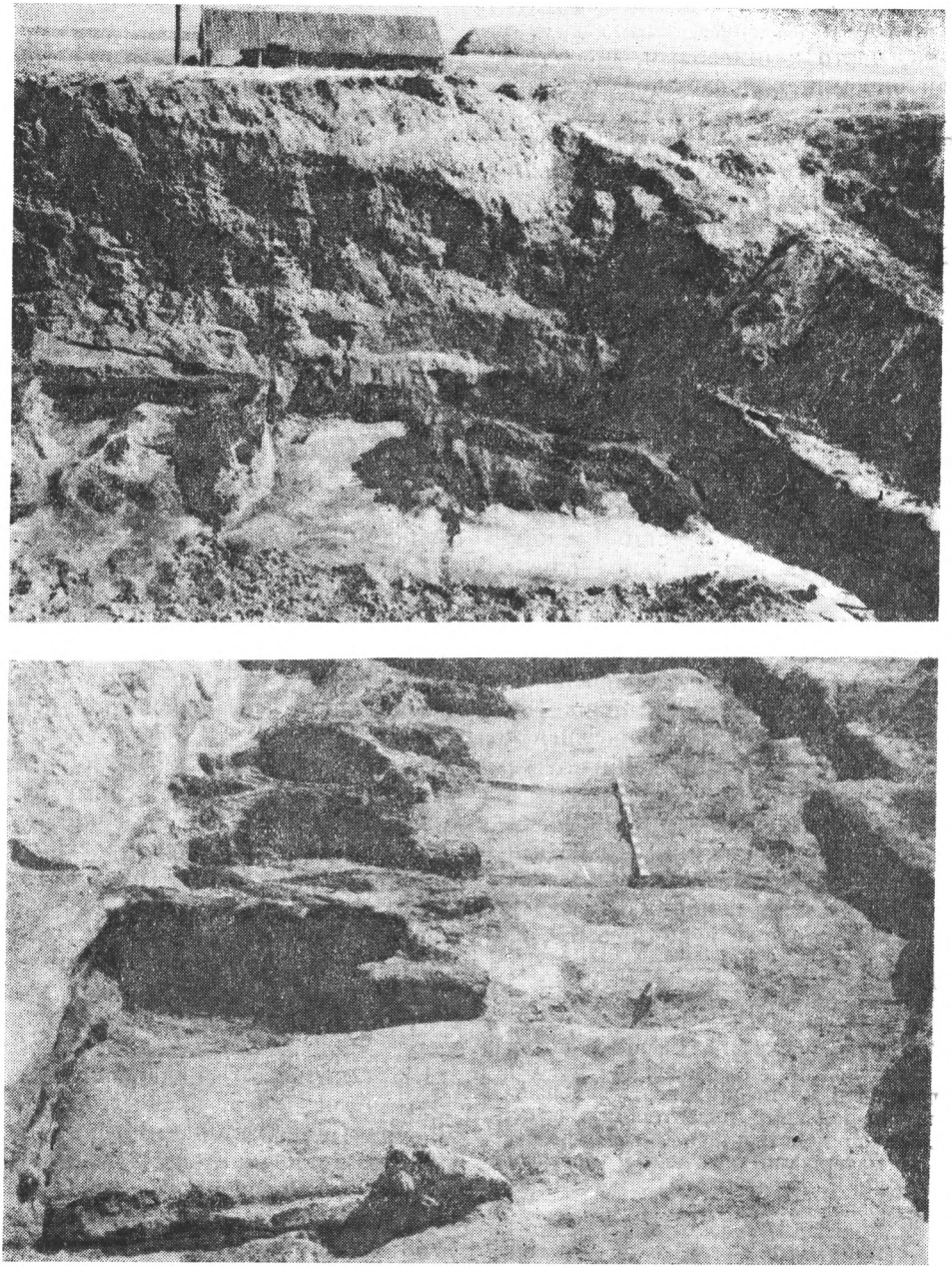

Рис. 41. Ленківецьке городище XII—XIII ст. (Чернівці). Житлово-господарські зруби головного оборонного валу під час розкопок.

тотілі зруби, що входили до конструкції оборонного валу, та великі зрубні будинки, часто з підвалами, що утворювали окремий ряд забудови фортечного подвір'я.

Житлово-господарські зруби оборонної лінії, що становили суцільний ряд, поперечними стінами були поділені на невеликі, площею близько 10 м², пустотілі кліті (рис. 42). Досліджено 18 клітей. В одній з них, виявленій у західній частині городища, на глиняній долівці стояла глинобитна піч діаметром 1,2 м. В інших дев'яти клітях знайдено рештки опалювальних споруд у вигляді шматків глиняних черенів товщиною 3—4 см, глиняної обмазки та згорілого дерева [48]. Вони розміщувались посередині клітей. Поблизу них знайдено кістки тварин, уламки глиняних горщиків, залізні дужки і обручі від дерев'яних відер.

У тих клітях, що мали опалювальні споруди, виявлено рештки згорілих дерев'яних нар, розміщених у протилежній від входу темній частині житла. Залишки нар найкраще збереглися в кліті № 10. Тут обгорілі дошки лежали на всій ширині (2,2 м) кліті, у тильній її частині. Під дошками розчищено обгорілий дерев'яний лаг та згорілий стовпчик діаметром 10 см, що вкопано в землю на глибину 10 см. Під нарами виявлено яму глибиною 0,3, діаметром 1,5 м.

Перед пожежею з приміщень заздалегідь були винесені всі цінні речі. Проте в клітях знайдено багато загублених та покинутих речей. Серед них предмети озброєння (залізні наконечники стріл, кольчужні кільця), що свідчать про мешкання тут озброєних людей. Беручи до уваги й те, що в клітях знайдено жіночі прикраси (буси, скроневі кільця), можна вважати, що в пустотілих клітях оборонного валу жили дружинники із сім'ями. Побут сімей був приблизно однаковим. Жодне з жител не виділялось ні розмірами, ні обладнанням, ні знайденими в них речами. Це характерна риса військових людей. Враховуючи й те, що житла-кліті були невеликими, темними, сирими, з глиняними долівками, зазначимо, що в них мешкали рядові дружинники.

У шести клітях оборонного валу не виявлено слідів опалювальних споруд або іншого обладнання і не знайдено будь-яких речей. Напевно, вони використовувались як складські приміщення спільного або особистого користування.

За 1,0—1,5 м від клітей оборонного валу розміщувались по периметру валу житлово-господарські зрубні будівлі другого типу, займаючи простір шириною близько 20 м (рис. 42). Будинки не становили суцільного ряду, а розміщувалися на певній відстані один від одного, залишаючи місце для виходу в центр фортечного подвір'я тим, що мешкали в клітях оборонного валу.

Від житлово-господарських зрубів другого типу збереглися глинобитні печі, обгорілі деревини, ями-погреби, речові знахідки, що недостатньо для повної їх реконструкції (рис. 42). Є підстави говорити про те, що ці будівлі були великими [49], розчленованими по

[48] Конструкцію цих опалювальних споруд не встановлено. Не виключено, що це були печі, розміщені на певній висоті над долівкою, на спеціальному дерев'яному настилі-опічку. Такої конструкції глинобитні печі відомі за матеріалами розкопок у Новгороді (*Засурцев П. И.* Усадьбы и постройки древнего Новгорода.— МИА, 1963, № 123, с. 29—38), Старій Рязані (*Монгайт А. Л.* Старая Рязань.— МИА, 1955, № 49, с. 66—70, рис. 42), Полоцьку (*Штихов Г. В.* Древний Полоцк IX—XIII вв. Минск, 1975, с. 45, 46, рис. 23). Завдяки опічкам користуватись печами було зручніше і площа житла використовувалась раціональніше.

[49] У східній частині Ленківецького городища розкопано, наприклад, житлово-господарську будівлю розмірами 6,6×7 м.

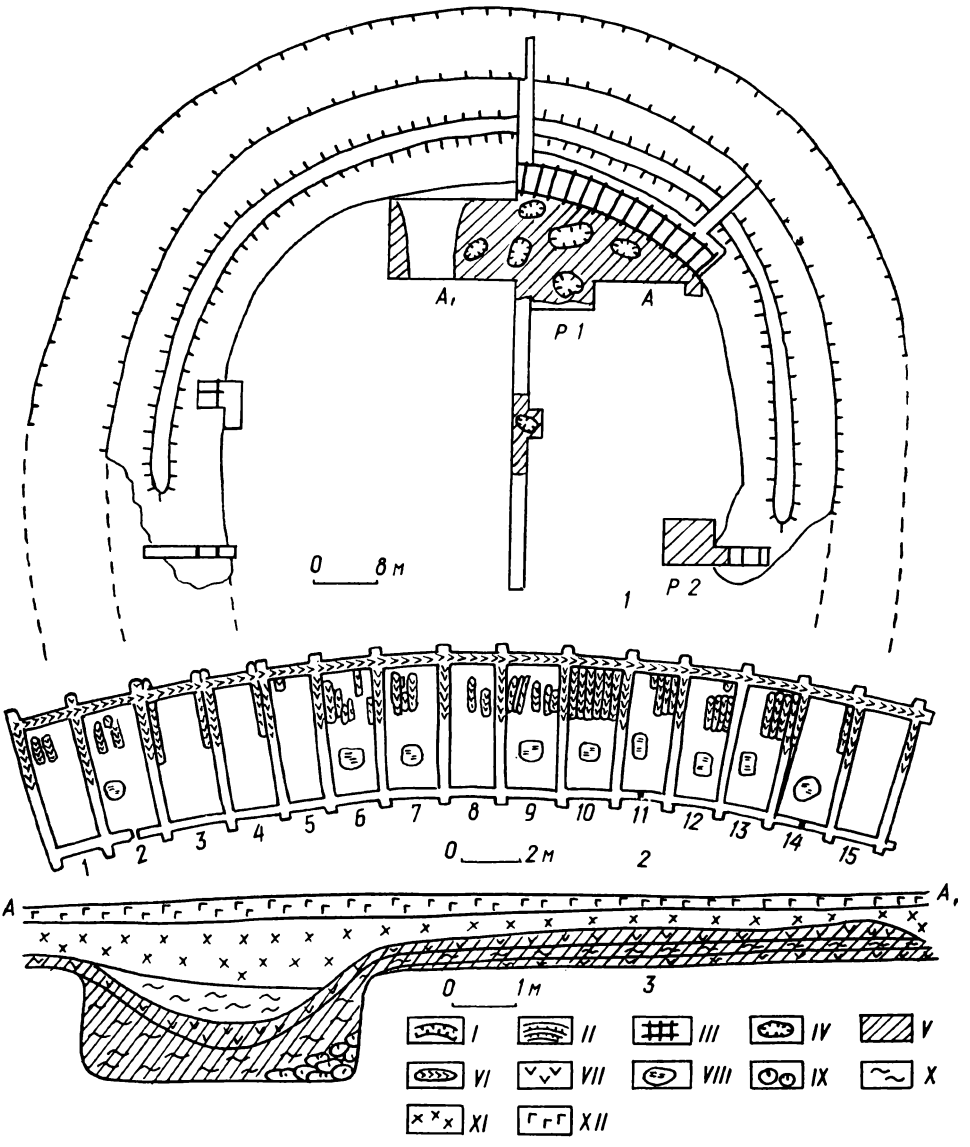

Рис. 42. План Ленківецького городища (*1*), житлово-господарських зрубів (*2*) та профіль розкопу № 1 (*3*):

I — рів; *II* — вал; *III* — кліті; *IV* — яма-підвал; *V* — культурний шар XII—XIII ст.— залишки будівель; *VI* — обгоріле дерево; *VII* — вугілля; *VIII* — залишки печі; *IX* — камені; *X* — глина; *XI* — чорнозем із знахідками XII—XIII ст.; *XII* — гумус.

вертикалі на дві частини: верхню, яка використовувалась як житло, та нижню (підкліть) — для господарських потреб, Таке розуміння їх конструкції грунтується на таких даних.

Під час розкопок великих будинків у двох випадках залишки глинобитних речей, головним чином їх черені розмірами 2×1 м, лежали в заповненні ям-підвалів, куди вони впали під час пожежі на городищі. Це могло статись лише за умови, що печі знаходились на певній висоті над давньою поверхнею землі. Підвали (вони круглої або овальної форми, діаметром близько 4 м) розміщувались у будинках так, що потрапити до них (виявлено входи до підвалів у вигляді похилих спусків) можна було лише при наявності підкліть.

Членування великих будинків по вертикалі підтверджується й даними стратиграфії (рис. 42, *3*). На давній поверхні, де стояли великі будинки, лежав шар спалень, перекритий зверху шаром глини, змішаної з вугіллям, товщиною 20 см. У свою чергу цей шар перекривався іншим шаром спалень, в якому крім вугілля знайдено шматки глиняної обмазки, що мають форму щілин між колодами — свідчення того, що будинки були зрубними. Два шари спалинини приймаємо за рештки двох перекрить зрубних будинків.

Вивчення підвалів, а разом з ними і підклітей, в яких вони розміщувались, переконує нас в тому, що вони використовувались головним чином як складські приміщення. Так, у північній частині городища розкопано підвал діаметром 3,5 м, глибиною 2,2 м, на долівці якого в культурному шарі, що утворився за час його функціонування, знайдено багато уламків корчаг. Напевно, підвал служив місцем зберігання напоїв (наприклад, вина), що поступали з південних міст в результаті торгівлі. На дні іншого підвалу лежав суцільний шар луски і кісток риби. В ньому, безперечно, зберігалася риба. Знайдено і рештки складáнці кишенькової ваги — основного інструмента давньоруського купця, що дозволяє стверджувати: в підвалі зберігалась риба, якою торгували.

Не тільки конструкція та розміри цих будинків, а й знахідки свідчать, що вони належали багатим людям. Так, у східній частині городища під час розкопок великого будинку в розвалі глинобитної печі виявлено рештки димового каналу, що був зліплений з глини на каркасі із сплетіння. Такого типу димники відомі за етнографічними матеріалами Буковини. Вони монтувались на горизонтально покладеній дошці і служили для виведення диму з печі в сіни. Горизонтальні димники («кагли») могли з'явитись лише тоді, коли в будинках почали влаштовувати горизонтальні стелі над житловими приміщеннями, а сіни залишались без стелі. Знайдені на території великих будинків рештки горизонтальних димарів свідчать про те, що ці будинки крім даху мали й горизонтальні стелі. Житла простих людей в цей час, як відомо, горизонтальних стель ще не мали.

Серед розвалин одного з великих будинків знайдено скалки віконного скла. У XII—XIII ст. це було рідкістю і могло застосовуватись лише в будинках багатих людей. До подібних знахідок належать уламки білоглиняної тарілки з поливою темно-блакитного кольору, кістяні ложки, металеві ліровидні застібки до плащів, уламки скляного посуду, срібні пластинчасті браслети та інші речі.

Чималу групу знахідок у великих будинках становить зброя: залізні шпори та наконечники стріл. Як бачимо, мешканці цих будинків були не тільки багатими, а й озброєними людьми. Вони належали до військово-феодальної верхівки, яка крім виконання військових

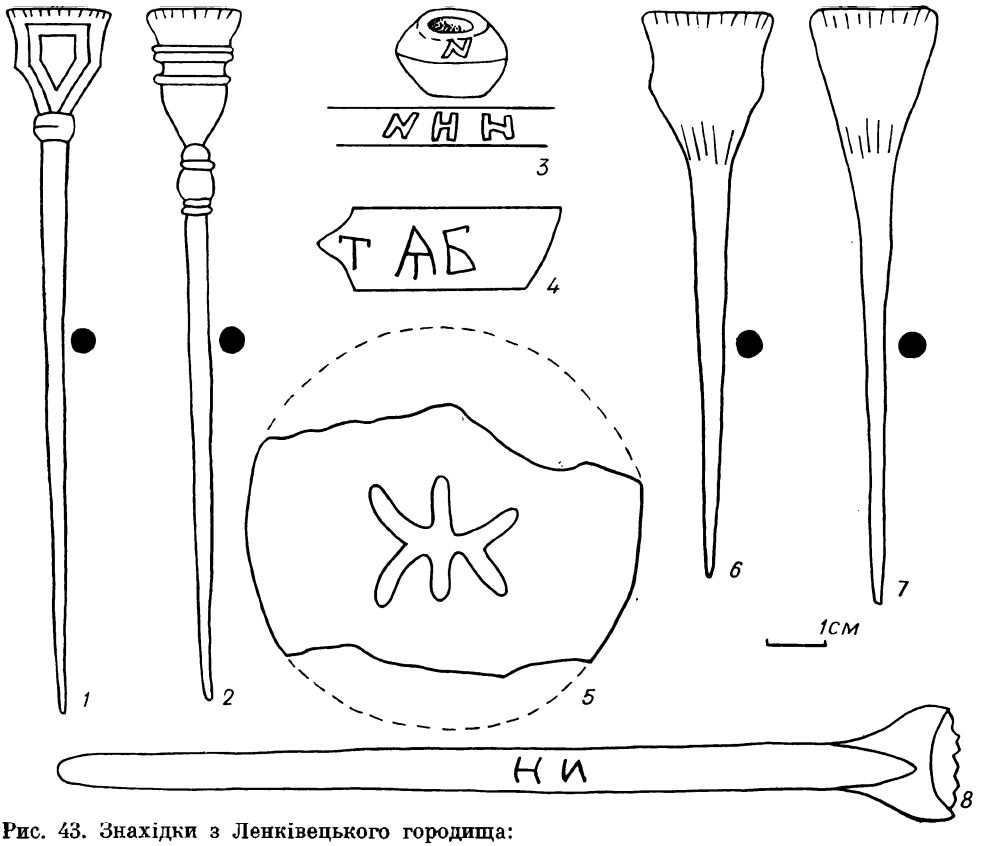

Рис. 43. Знахідки з Ленківецького городища:
1, 2 — бронзові писала; *3, 4* — шиферні пряслиця з написами; *5* — клеймо на дні гончарного горщика; *6, 7* — залізні писала; *8* — напис на ручці кістяної ложки.

обов'язків займалася й торгівлею [50]. Саме цим і пояснюються знахідки в підвалах речей, пов'язаних з торгівлею (амфорної тари, кишенькової ваги). Враховуючи, що фортеця розміщувалась у пограничні князівства, на перехресті торгових шляхів, можна припустити, що в обов'язок військово-феодальної верхівки входило й збирання з купецьких караванів мита з товарів, що ввозились або вивозились з Галицького князівства.

Обов'язки військово-феодальної верхівки вимагали від неї вміння писати, читати і рахувати. Останнє також підтверджується знахідками у великих будинках бронзових і залізних писал (рис. 43, *1, 2, 6, 7)* та речей давньоруськими написами. Так, на боковій площині знайдених двох шиферних пряслиць вирізано літери (рис. 43, *3, 4)*, на ручці кістяної ложки вицарапано ініціали (рис. 43, *8*), а на дні гончарного горщика зроблено клеймо у вигляді літери *Ж* (рис. 43, *5)*. Ці знахідки засвідчують грамотність мешканців

[50] Про заняття давньоруських дружинників торгівлею свідчать й інші археологічні пам'ятки. Наприклад, у похованні дружинника, розкопаному в с. Посад на р. Медведиця (Київське князівство), знайдено вагу з важками — основний інструмент давньоруського купця (*Алешковский М. Х.* Курганы русских дружинников XI—XII вв.— СА, 1960, № 1, с. 70—90).

великих будинків ленківецької фортеці.

Побут військово-феодальної знаті характеризують й остеологічні матеріали. Виявилося, що четверту їх частину з городища становлять кістки диких тварин: оленя, ведмедя, косулі, дикого кабана, тура. Якщо додати, що на городищі знайдено дворогі стріли, якими користувались під час полювання на хутряного звіра, то можна дійти висновку, що в житті військово-феодальної верхівки значне місце займало полювання. Це були своєрідні спортивні заняття, під час яких дружинники тренували вправність руки і влучність ока.

Отже, два типи житлово-господарських зрубів, що мали різну конструкцію і розміщення на території фортечного двору, де знайдено неоднаковий щодо цінності і призначення інвентар, дозволяють дійти висновку, що військові люди — основні мешканці ленківецької фортеці—поділялися на дві соціальні групи: рядових дружинників, які мешкали в клітях зрубів, що входили до конструкції оборонного валу, і старших дружинників — військово-феодальну верхівку, що мешкала у великих будинках.

Значна частина внутрішнього подвір'я ленківецької фортеці була вільною від забудови. Вона призначалася для шикування кінних воїнів, а на випадок військового нападу—для населення, яке тут переховувалось. У самому центрі подвір'я городища виявлено залишки великого будинку з підвалом, який, можливо, належав комендантові фортеці. Воїнами князівської фортеці командував не місцевий феодал, а комендант гарнізону — слуга великого князя [51].

Соціальний зміст Ленківецького городища стає зрозумілішим після дослідження його поселень-супутників. Останні виявлено в трьох пунктах поблизу городища. Перше і найбільше з них примикає безпосередньо до городища. Воно витягнуте із заходу на схід більш як на 1 км (див. рис. 37). Від інших селищ-супутників Ленківецького городища воно різниться тим, що, по-перше, на його території розміщувались додаткові укріплені лінії городища, а по-друге, основним заняттям його населення було ремесло.

Додаткові укріплені лінії городища, хоч і були підпорядковані інтересам оборони фортеці, захищали більшу частину території посаду, а саме ту, на якій розміщувались найважливіші галузі ремесла. Наприклад, під захистом додаткових укріплених ліній знаходились залізоплавильні горна, а допоміжні галузі цього ремесла («вовчі ями», де попередньо обпалювалась залізна руда) розташовувались на території посаду, але за межами укріплень.

Вироби посадських ремісників головним чином задовольняли потреби військового гарнізону фортеці. Головними його галузями були залізодобувне і залізообробне ремесла. Вони забезпечували гарнізон фортеці зброєю та іншими необхідними виробами. Без цього фортеця не змогла б на належному рівні виконати свою основну функцію — військову.

У східній частині посаду виявлено багато зруйнованих залізоплавильних горнів наземного типу. Чотири з них, що були розкопані, виявлено у вигляді скупчення залізних шлаків, шматків добре випаленої вогнетривкої глини з відбитками дерева, перепалених каменів, перепалених кісток тварин, вугілля та обпаленої землі. Кожне таке скупчення займало площу діаметром трохи більше 1 м. Тут же знайдено «чушки» шлаку діаметром 12—15 см, що мають

[51] *Довженок В. П.* Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних.— Археологія, 1953, т. 8, с. 10—26; *Рапопорт П. А.* О типологии древнерусских поселений, с. 8.

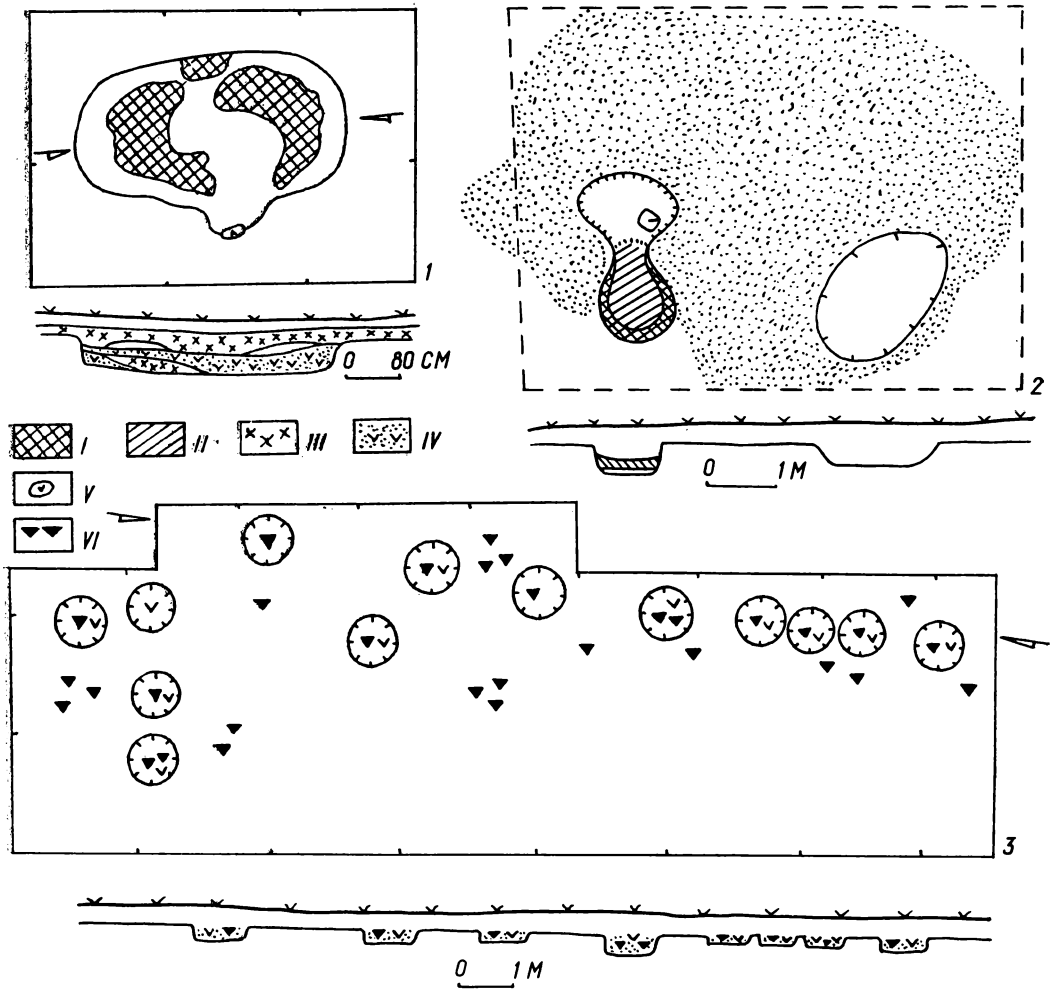

Рис. 44. Посад Лепківецького поселення XII—XIII ст. (Чернівці):
1 — план і профіль житла з підкліттю; *2* — план та переріз наземного житла; *3* — план та переріз «вовчих ям»; *I* — обпалена глина; *II* — глиняний черінь; *III* — чорнозем із знахідками XII—XIII ст.; *IV* — шар спалинини; *V* — камені; *VI* — залізні шлаки.

формy приймача — частини залізоплавильної печі.

Недалеко від цих печей, але за межами додаткових укріплень, поблизу колишнього ставу, розкопано 16 «вовчих ям» для попереднього обпалення залізної руди (рис. 44, *3*). Це круглі ями діаметром 0,7—1,0 м, стінки яких обмащені рідкою глиною і обпалені. У них знайдено залізні шлаки, вугілля, попіл і вапно.

На території ремісничого поселення виявлено ремісничі майстерні й іншого типу. Так, у північно-східній частині посаду розкопано костерізну майстерню (рис. 44, *1*), яка розміщувалась у котловані розмірами 4,2×2,2 м, опущеному в материк на 0,6 м. На його глиня-

ній долівці знайдено багато обрізаних і обрубаних кісток та рогів, а також два залізні ножі, точильні бруски (2 екз.), риболовний залізний гачок, амулет з ікла дикого кабана, кістяну пряжку, шиферні пряслиці (2 екз.) і кістяну проколку.

Котлован виявився нижньою частиною дерев'яного будинку, від якого залишились обгоріле дерево, вугілля, шматки від зруйнованої глинобитної печі, що знаходились у заповненні котловану та навколо нього на давній поверхні. Напевно, це була дерев'яна будівля з підкліттю, опущеною в материк. Її верхня частина з глинобитною піччю служила житлом, а нижня — ремісничою майстернею. Житла ремісників подібної конструкції відомі за матеріалами розкопок у Новгороді [52] і Галичі [53]. Така конструкція житлово-господарського будинку в умовах низинної місцевості ізолювала жиле приміщення від вологості, сприяла економії землі і була зручною для ремісника.

Привертає увагу й те, що культурний шар на території посаду не становить суцільного масиву, а виступає окремими великими плямами, на місці яких під час розкопок виявлено давні будівлі. Так, у західній частині посаду на місці однієї з таких плям розкопано два наземні житла площею 10 і 16 м^2 з глинобитними печами [54]. Темні плями на посаді — це, очевидно, сліди садиб його мешканців.

Інші селища-супутники Ленківецького городища менше вивчені. Так, на одному з них, що розміщувалось на південний захід від городища, на лівому березі стариці Хабалівка в уроч. Селище, виявлено сліди наземних жител з глинобитними печами, але вони не досліджувались. У північній частині цього селища розміщувалось кладовище XII—XIII ст., на якому розкопано 16 поховань у грунтових ямах глибиною близько 1 м. Кістяки лежали на спині, головами на захід. На дні ям та в їх заповненні знайдено уламки навмисне розбитих горщиків та виявлено сліди попільно-вугільної підсипки. На черепі одного з небіжників знайдено рештки чільця — шовкової стрічки, що була нашита на тверду основу.

Третє селище-супутник Ленківецького городища знаходилось за 1 км від нього, на правому березі Потока в уроч. Совиця. На його території знайдено уламки кераміки XII—XIII ст., але розкопки не проводились.

Таким чином, територіальна структура Ленківецького поселення XII — першої половини XIII ст. виявилась складною. Вона типова насамперед для князівських фортець. Разом з тим є підстави цю фортецю, що розташовувалась на перехресті торговельних шляхів, у пограниччі Галицької Русі, розглядати як виконуючу функції феодального міста, в економіці якого важливу роль відігравала зовнішня торгівля. Підтвердженням цього є масові знахідки на його території шиферних пряслиць, скляних браслетів, амфорної тари, металевих писал та інших предметів, характерних для давньоруських міст.

Усі знахідки на території Ленківецького городища вкладаються в хронологічні рамки XII — першої половини XIII ст. Але в його керамічних комплексах відсутні горщики з манжетоподібними вінцями, які як пережиток зберігаються і в першій половині XII ст. (рис. 45). Тому час спорудження перших укріплень у Ленківцях відносимо до середини — початку другої половини XII ст. Остання дата

[52] *Засурцев П. И.* Постройки древнего Новгорода.— МИА, 1959, № 65, с. 280.

[53] *Гончаров В. К.* Археологічні дослідження древньоруського Галича у 1951 р.— АП 1955, т. 5, с. 25.

[54] *Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимощук Б. А.* Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г.— СА, 1970, № 4, с. 118—122.

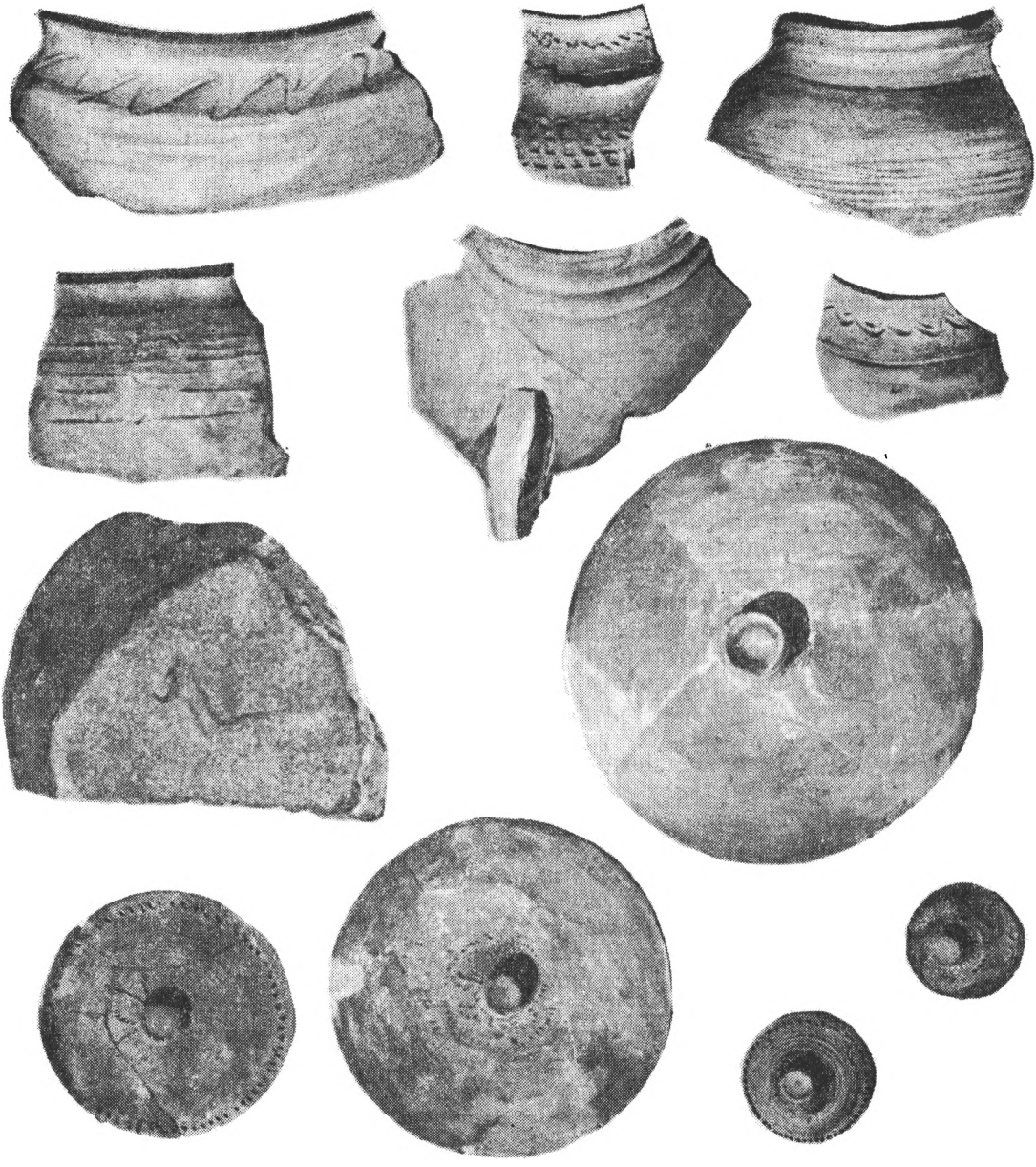

Рис. 45. Зразки кераміки з Ленківецького городища XII—XIII ст. (Чернівці).

шар згорілого дерева товщиною 15 см, вище якого знаходився шар жовтої глини, змішаної з вугіллям (залишки перекриття). На давній поверхні розчищено поздовжню канавку глибиною 10 см, шириною 20 см, стінки якої обпалені, де лежали шматки згорілого дерева. Це рештки стіни зрубу, яка примикала безпосередньо до насипу валу.

Внутрішню лінію зрубів не простежено. Ширина зрубу визначається шириною культурного шару, що утворився в результаті руйнування житлово-господарських зрубів. Вона становить 5 м. Тут знайдено шматки черенів, кістки тварин та уламки глиняного посуду XII — першої половини XIII ст. Знахідки свідчать про використання цих будівель під житла. На території клітей виявлено яму-погріб, опущену в материк на 1,6 м. Отже, ці будівлі використовувались і для господарських потреб.

Час спорудження князівської фортеці в Ломачинцях не встановлено. Під час розкопок на городищі знайдено уламки кераміки X—XI ст., які засвідчують її функціонування в цей час, що підтверджується і матеріалами селища-супутника, розміщеного поруч з городищем. На його території виявлено напівземлянкові житла з печами-кам'янками, які датуються X—XI ст. У приміщеннях житлово-господарських зрубів знайдено лише уламки кераміки XII — першої половини XIII ст. Вони є типовими для Галицької Русі і свідчать про те, що фортеця функціонувала до монголо-татарської навали.

Соціальний зміст ломачинської князівської фортеці XII — першої половини XIII ст. чіткіше вимальовується на фоні прилеглих до неї синхронних поселень. Перше з них розміщується поруч з городищем, на високому мису (див. рис. 46). Тут виявлено зруйновані глинобитні печі, що походять з наземних дерев'яних будівель. Знайдено і залізні шлаки, криця, шматки обпаленої вогнетривкої глини, що пов'язуються із залізодобувним ремеслом. Це було типове селище-супутник князівської фортеці. На його території мешкало залежне населення, яке обслуговувало і забезпечувало всім необхідним військово-феодальну верхівку фортеці.

У середині XII ст. в околицях ломачинської фортеці з'явилися нові населені пункти. Найбільшим з них було поселення на високому правому березі Дністра, за 1,5 км від городища, в уроч. Галиця (с. Непоротове). Воно простягалось вздовж берега Дністра понад 1 км (рис. 47). На його території виявлено залишки наземних будівель з глинобитними печами. В його західній частині збереглися два дугоподібні земляні вали. Перший з них, що обмежує майдан діаметром 50 м, споруджений, очевидно, в ранньозалізному віці. На майдані, обмеженому цим валом, знайдено матеріали трипільської, чорноліської та давньоруської (XII—XIII ст.) культур. Можливо, вал використовувався для оборони скельного монастиря, що тут розміщувався у XII—XIII ст. Однак під час розкопок не одержано будь-яких достовірних даних про характер цих укріплень.

Зовнішній вал, що проходить за 80—100 м від першого, напевно, споруджено в давньоруський час. Під насипом його внутрішньої частини виявлено культурний шар товщиною 10—15 см, в якому знайдено уламки кераміки XII — першої половини XIII ст. та вугілля. Можливо, цей шар є рештками житлово-господарських зрубів, що примикали до валу. На території, обмеженій цим валом, також виявлено знахідки XII — першої половини XIII ст. Але характер її забудови не з'ясовано.

За 1,5 км від Непоротівського городища вище по Дністру, на його високому мису, в уроч. Щовб розміщується городище XII — першої половини XIII ст. (рис. 47). Воно займає площу розмірами 65×50 м і з боку по-

ля огороджене дугоподібним валом. У 1978 г. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею в насипу валу виявлено залишки житлово-господарських зрубів, що примикали до оборонного валу [59]. В одному з них (ширина 3 м) виявлено розвал глинобитної печі, металевий пластинчастий браслет, уламок глиняного тигельника із залишками металу. Біля городища не виявлено синхронного селища. Напевно, це залишки сторожової фортеці, подібної до Староушицької.

Таким чином, на високому правому березі Дністра, між селами Непоротове і Ломачинці, в уроч. Галиця у XII — першій половині XIII ст. розміщувався великий населений пункт, про що свідчать залишки трьох городищ і двох великих селищ. Матеріальна культура цього поселення є типовою для Галицького князівства. Це важливо підкреслити, оскільки поселення Галиця розміщувалося в пограниччі самого князівства.

У Галицько-Волинському літописі під 1229 р. говориться, що під час облоги ворогами Галича князь Данило «собрав землю Галичкую... от Боброкы доже и до рѣки Ушицѣ и Прута» [60]. Літописець конкретно вказує на південні рубежі Галицької землі. У Подністров'ї вони простягалися до р. Ушиці, в гирлі якої, як відомо, розташовувалось давньоруське місто Ушиця. В іншому місці того самого літопису під 1242 р. говориться, що Данило Галицький, дізнавшись, що загони хана Батия повертаються з Угорщини, «хотѣ уставити землю и еха до Бакоты и Калиуса» [61]. Таким чином, Бакота, Каліус і Ушиця розглядаються літописцями як прикор-

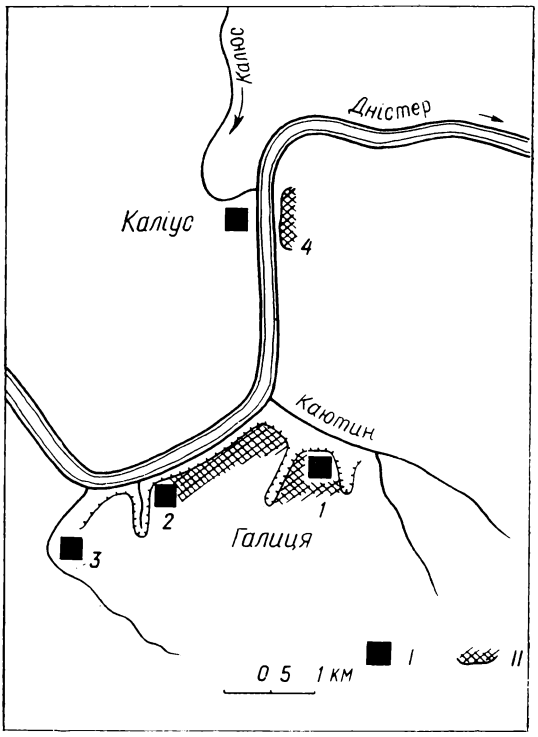

Рис. 47. Давньоруське поселення Галиця (літописний Кучелмін):
I — городище; *II* — селище; *1* — Ломачинське городище; *2* — Непоротовське городище Галиця; *3* — Непоротовське городище Щовб; *4* — селище Вишневе (с. Ломачинці).

донні міста Галицької Русі. За археологічними даними, вони датуються XII — першою половиною XIII ст.[62]. Неподалік від літописних прикордонних міст, але не протилежному (правому) березі Дністра, розміщується поселення Галиця (див. рис. 47).

Важко погодитись з думкою, що великий населений пункт Галиця, розташований в пограниччі Галицького князівства, залишався поза увагою літописців. Аналіз Галицько-Волинського літопису приводить нас до думки, що поселення XII — першої половини XIII ст. в уроч. Галиця є залишками літописного Кучелміна — прикордонного міста Галицької Русі.

[59] *Томенчук Б. П.* Исследование летописного Василева.— АО, 1978, 1979, с. 413.
[60] ПСРЛ, т. 2, стб. 759.
[61] Там же, стб. 793.
[62] *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв.— МИА, 1967, № 140, с. 18, 175, 177.

Розповідаючи про військовий похід князя Івана Берладника у 1159 р. з півдня (території Берладського князівства) на північ, в Галицьку Русь, літописець писав: «...поиде к Кучелмину и ради быша ему и оттуда к Оушицы поиде» [63]. З тексту видно, що Кучелмін був першим містом, з яким зустрівся Іван Берладник, вступивши на землі Галицької Русі. Жителі цього міста раділи приходу до них претендента на галицький престол. Другим містом на шляху просування військ Івана Берладника була Ушиця, що знаходилась за 15 км на північний захід від давньоруського поселення Галиця.

В іншому місці того самого літопису, де розповідається про похід галицького війська з Галича на південь у 1213 р., згадуються основні населені пункти на шляху просування військ вздовж правого берега Дністра: Онут (сучасне село Заставнівського району, на території якого виявлено залишки великого поселення XII—XIII ст.), Плав (очевидно, Перебиківське городище в Хотинському районі), Кучелмін [64]. Як бачимо Кучелмін розміщувався на правому березі Дністра, нижче Онута і Плава, у «полі» — стену. Йому найбільше відповідає давньоруське поселення Галиця на Дністрі.

Отже, вивчення князівських фортець XII — першої половини XIII ст., а разом з ними і пограниччя Галицького князівства дозволяє дійти висновків, що:

1) з утворенням Галицького князівства виникла Попрутська прикордонна оборонна смуга. Її основою став верхній Прут, що тече вздовж східних схилів Карпатських гір. Останні розмежовували Угорське королівство і Галицьку Русь. Прикордонна смуга між Угорщиною і Руссю в цьому районі була досить широкою (близько 200 км). Вона повністю включала Карпатські гори, а прикордонні укріплення Русі і Угорщини розміщувались з обох боків Карпат, на рівнині [65]. Не випадково в той час Карпати на Русі звали Угорськими горами, а в Угорщині — Руськими [66]. Вони не належали жодній державі. Але відносно, наприклад, Угорщини вони розміщувались у бік Русі, і тому їх звали Руськими;

2) тиск ворожих військ на землі Галицької Русі з півдня в Подністров'ї стримували прикордонні князівські фортеці в Кучелміні (очевидно, поселення Галиця на Дністрі), Бакоті, Ушиці, Каліусі [67]. Далі на південь від цих фортець знаходились володіння Берладського князівства (рис. 48). Останнє то потрапляло у васальну залежність від галицьких князів, то воювало з ними (наприклад, у 1159 р.);

3) південне пограниччя Галицького князівства, відоме за писемними та археологічними джерелами, переконливо свідчить, що давньоруська Буковина у XII — першій половині XIII ст. була складовою частиною Галицької Русі.

Городища — князівські фортеці другої половини XIII — першої половини XIV ст.

Князівські фортеці XII — першої половини XIII ст. давньоруської Буковини під час золотоординської навали на Русь припинили своє існування. Землі Галицької Русі з півдня залишились незахищеними, доступними для грабіжницьких загонів. Однак такий

[63] ПСРЛ, ч. 2, стб. 497.
[64] Там же, стб. 735.
[65] *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель, с. 176.
[66] *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства. Л., 1945, с. 89.
[67] *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель, с. 177.

стан тривав недовго. Данило Галицький, визнавши владу золотоординських ханів, провадить у життя політику активного будівництва князівських фортець [68]. Ці державні заходи стосувались і давньоруської Буковини, яка й надалі залишалася складовою частиною Галицько-Волинського князівства.

Городища другої половини XIII—XIV ст. на території Північної Буковини досліджувалися в Перебиківцях, Карапчеві, на горі Цепин (Чернівці) та в Хотині. Залишками типових князівських фортець є городища в Перебиківцях і Карапчеві.

Перебиківське городище розміщується на високому (50 м) мису правого берега Дністра. Його центральна площадка (55×30 м) з двох боків обмежена глибокими урвищами, а з двох інших — земляними валами і ровами (рис. 49). Городище функціонувало починаючи з X і до середини XIV ст. Його укріплення неодноразово перебудовувалися. Від давніх оборонних споруд збереглися зовсім незначні рештки. У дещо кращому стані збереглися на городищі залишки укріплень другої половини XIII — першої половини XIV ст. (рис. 50). Вони й є предметом дослідження.

Основу головної оборонної лінії, що прикривала центральну площадку фортеці другої половини XIII — першої половини XIV ст. з напільного боку, як показали розкопки, становили два ряди з'єднаних між собою дерев'яних зрубів. Зовнішній ряд шириною 1,4 м було забито утрамбованою жовтою глиною. Від нього на давній поверхні збереглись обгорілі деревини, що лежали в неглибоких канавках, та товстий шар жовтої глини. Із зовнішнього боку зруби, заповнені глиною, були зміцнені земляним укосом. Залишками останнього є вал, що зберігся на висоту 1,5 м.

З внутрішнього боку до зрубів, за-

[68] ПСРЛ, ч. 2, стб. 845.

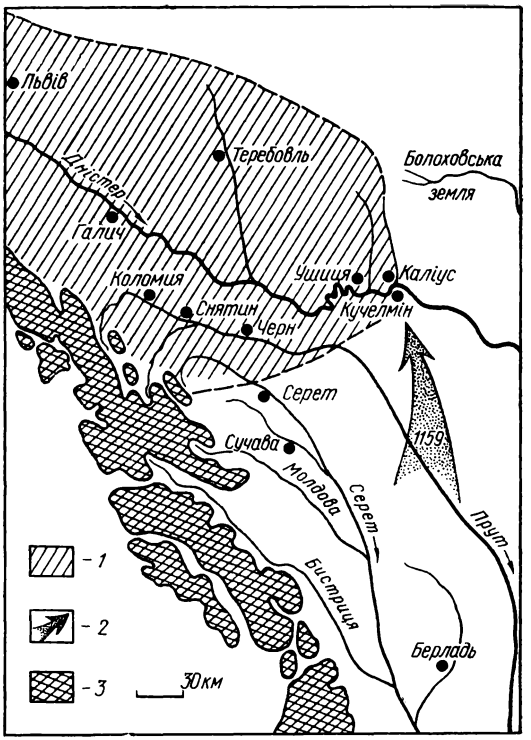

Рис. 48. Схема розміщення південного пограниччя Галицького князівства другої половини XII — першої половини XIII ст.:
1 — основна територія князівства; *2* — напрямок походу військ Івана Берладника у 1159 р.; *3* — Карпати.

повнених глиною, примикали пустотілі житлово-господарські зруби шириною 3 м. Від них на давній поверхні збереглись обгорілі деревини та культурний шар товщиною 0,3 м (див. рис. 50). В ньому знайдено багато дрібних плоских необпалених каменів, які є рештками кам'яної доріжки на дерев'яно-глиняному перекритті житлово-господарських зрубів. Кам'яна доріжка свідчить про розміщення на перекритті цих зрубів бойового ходу, який прикривала стіна-заборола. Рештками останньої є жовта глина, вугілля, обгорілі гілки лози, шматки глиняної обмазки з відбитками сплетіння та дерева, виявлені на вершині валу. Вивчення залишок

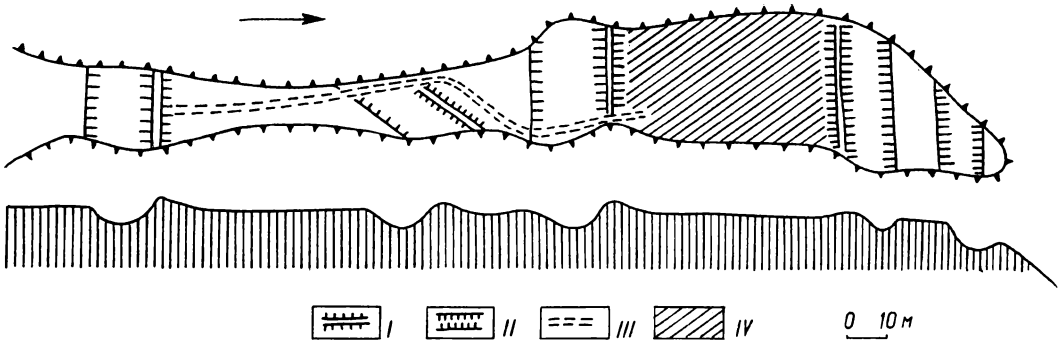

Рис. 49. План Перебиківського городища XIII—XIV ст.:
I — вал; *II* — рів; *III* — в'їзд; *IV* — територія поширення культурного шару другої половини XIII — першої половини XIV ст.

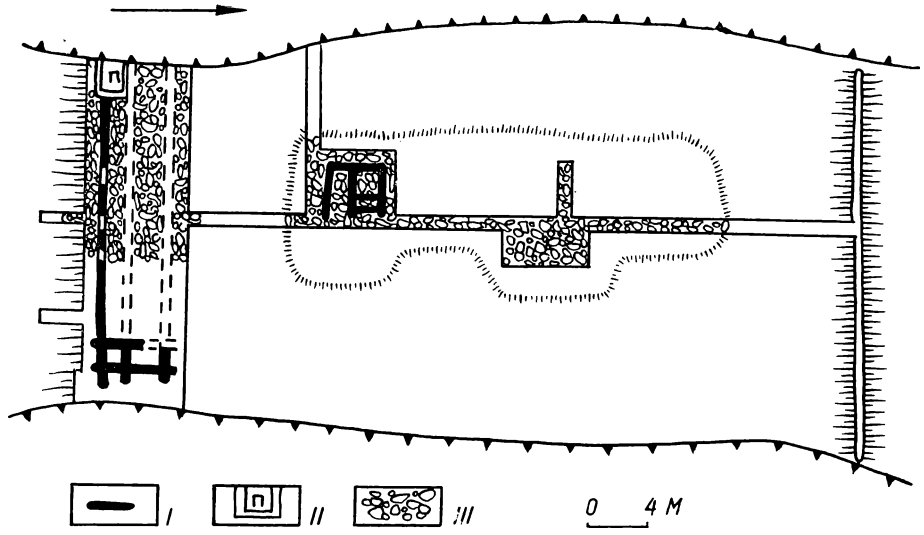

Рис. 50. План центральної площадки Перебиківського городища:
I — обгоріла деревина; *II* — підвал; *III* — каміння.

дозволяє припустити, що стіну-заборолу збудовано у такий спосіб. В утрамбовану глину, якою були заповнені кліті вузьких зрубів, забивали стовпчики-стояки, які утворювали два поздовжні ряди, розташовані один від одного на відстані 1 м. Кожний ряд стовпів обплітався лозою, а проміжок між ними засипався глиною.

Дерев'яно-глиняні стіни-забороли є новим явищем в розвитку давньоруського оборонного зодчества. Введення їх в оборонні конструкції, напевно, було викликане появою нової наступальної техніки. Стіни, основу яких становило сплетіння з лози, були гнучкішими, ніж звичайні дерев'яні, і краще витримували удари каменеметальних та стінобитних машин.

Головна оборонна лінія перебиківської фортеці була прямолінійною, на обох її кінцях знаходились оборонні вежі. Від західної вежі зберігся прямокутний підвал розмірами 2,7×2,8 м,

опущений в материк на глибину 2 м (див. рис. 50). Його материкові стіни були обшиті деревом (вздовж стін виявлено обгорілі деревини). Вхід до підвалу, у вигляді сходинки шириною 0,7, висотою 0,3 м, викладено з великих кам'яних плит, розміщувався з боку внутрішнього подвір'я фортеці. На кам'янистій долівці підвалу зберігся культурний шар товщиною 10 см, що утворився за час функціонування цього приміщення. В ньому знайдено уламки кераміки другої половини XIII — першої половини XIV ст., шматки глиняної обмазки від зруйнованої печі, що впали зверху, залізна підкова для коней та залізна шпора з коліщатком (див. рис. 20, *3*).

Підвал у системі оборонної лінії розміщено так, що вежа-зруб, до конструкції якого він входив, повинен був виступати за зовнішню лінію оборонних зрубів на 0,6 м. Отже, з вежі вели не тільки спостереження за навколишньою місцевістю, а й фланкуючий обстріл стін.

Східна оборонна вежа, що мала проїжджу арку, була також прямокутною. Більшу її частину знищено зсувами. Збереглись обгорілі деревини від західної її стіни. Дорога, що проходила через проїжджу арку вежі, була насипана з кам'янистого грунту товщиною 0,35 м. Нижче цього насипу містився шар чорнозему із знахідками кераміки XII — першої половини XIII ст. До системи головної оборонної лінії входив також рів шириною 18 м, глибиною 4 м.

Центральну площадку городища з напільного боку крім головної прикривають ще дві оборонні лінії валів і ровів (див. рис. 49). За 5—20 м від рову головної укріпленої лінії проходить середня лінія оборони, яка складається з валу висотою 1,5, шириною 7 м та рову шириною 18 м. На валу свого часу розміщувалась дерев'яна оборонна стіна, рештками якої є обпалена земля та вугілля, виявлені у верхній частині насипу.

Середня укріплена лінія по відношенню до головної розташована косо, наближаючись до останньої поблизу в'їзду, завдяки чому ця лінія оборони мала більшу протяжність бойової площадки, що давало можливість розмістити тут більшу кількість воїнів з метою посилити оборону в'їзду. Ворог, що намагався прорватись до головної брами, змушений був просуватись незначними силами і під перехресним вогнем двох оборонних ліній.

За 40—50 м від косого валу проходить зовнішня лінія оборони. Вона складається з валу висотою 1, шириною 7 м та рову шириною 10, глибиною 2,5 м. Під час розкопок валу не виявлено ніяких слідів дерев'яних конструкцій. Під його підошвою залягав чорнозем із знахідками кераміки XII—першої половини XIII ст., що свідчить про насипання валу не раніше другої половини XIII ст.

Як бачимо, характерною рисою системи оборони перебиківської фортеці є те, що тут для оборони максимально використано рельєф місцевості, а доступний, напільний бік мав такі укріплення, які не давали можливості ворогу наступати великими силами. Оборонна смуга в цій частині городища сягає 135 м ширини і складається з трьох укріплених ліній. З інших боків городище обмежують стрімкі, недоступні для наступаючих урвища.

Система оборони городищ з максимальним використанням рельєфу місцевості і сильним укріпленням напільного боку, за П. О. Раппопортом, сформувалась на Русі тоді, коли війська почали озброюватися більш досконалою технікою — облоговими каменеметальними («пороки») та стінобитними («барани») машинами [69]. Перші з них

[69] *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель. с. 159—161.

наносили пошкодження фортечним стінам, збиваючи їх верхні частини, а стінобитні машини робили проломи в дерев'яних стінах перед безпосереднім штурмом. Широкі оборонні смуги та природні перешкоди не давали можливості ставити «пороки» на такій відстані, щоб їх снаряди влучували у ціль.

Забудова центральної площадки Перебиківського городища другої половини XIII — першої половини XIV ст. виявилась також характерною для князівських фортець. Житлово-господарські зруби дружинників входили до конструкції головної оборонної лінії, утворюючи суцільний ряд, який щільно примикав до оборонного валу. Східна частина цих зрубів, очевидно, була розчленована по вертикалі. Це припущення грунтується, по-перше, на тому, що давня поверхня східної частини головної оборонної лінії знаходиться на 2 м нижче від давньої поверхні західної лінії. За цих обставин верхній рівень головної оборонної лінії міг бути горизонтальним за умов, що східні зруби були вищими від західних не менше як на 2 м. А це давало можливість високі зрубні приміщення розчленувати на верхню і нижню частини. По-друге, розчленування східних житлово-господарських зрубів по вертикалі підтверджується характером залягання зруйнованих печей. Так, в кліті біля в'їзду (її розміри 3××3,5 м), у її північно-східному куті, знайдено рештки печі у вигляді скупчення перепалених каменів та шматків глиняного череня. Вони лежали в культурному шарі разом з обгорілими деревинами, що впали зверху. Такий самий характер залягання мали залишки печі або вогнища, що знаходились на місці другої пустотілої кліті. Це могло статись лише за умов, що житлово-господарські зруби були розчленовані на верхню частину, що служила житлом, і нижню, яка використовувалась для господарських потреб. Печі або вогнища розміщувались у верхньому приміщенні і під час пожежі впали на долівку нижнього приміщення.

У житлово-господарських зрубах знайдено незначну кількість уламків кераміки та кісток тварин і багато предметів озброєння (стріли, шпори, залізні пластини від панцирів) та спорядження коня (підкова, стремено, скребниця для чищення коней), що пов'язуються з побутом дружинників — кінних воїнів (див. рис. 20; 51). Тут знайдено знаряддя праці (серпи, струг), побутові речі (ключі, кресало, ніж), трапляються і жіночі прикраси (срібний браслет) тощо.

Більша частина невеликого фортечного подвір'я була вільною від забудови. Лише в центрі стояв великий дерев'яний будинок, від якого збереглося штучне правильної форми підвищення висотою 0,5 м, витягнуте з півдня на північ на 26 м (ширина 6 м), до якого з східного боку примикають два однакові виступи-підвищення розмірами 4×4 м (рис. 50, *1*).

Розкопки підвищення показали, що великий дерев'яний будинок стояв на суцільному кам'яному насипу-платформі товщиною 0,5 м. Кам'яна основа не тільки захищала будівлю від вологи, а й давала можливість збудувати її досить високою. На жаль, під час розкопок не одержано достовірних даних щодо її конструкції. Від будівлі на кам'яній основі зберігся культурний шар товщиною 10 см, в якому виявлено обгорілі деревини, що визначають контури окремих приміщень. Будинок, очевидно, мав зрубну конструкцію. Знайдені на його території речі пов'язуються з побутом дружинників. У колекції знахідок з цієї будівлі є залізні платівки від панциря (див. рис. 20, *2*), уламок шпори, скребниця для чищення коней, охналі, уламок чавунного казана.

Характер забудови внутрішнього подвір'я перебиківської фортеці та знахідки в її приміщеннях свідчать про те,

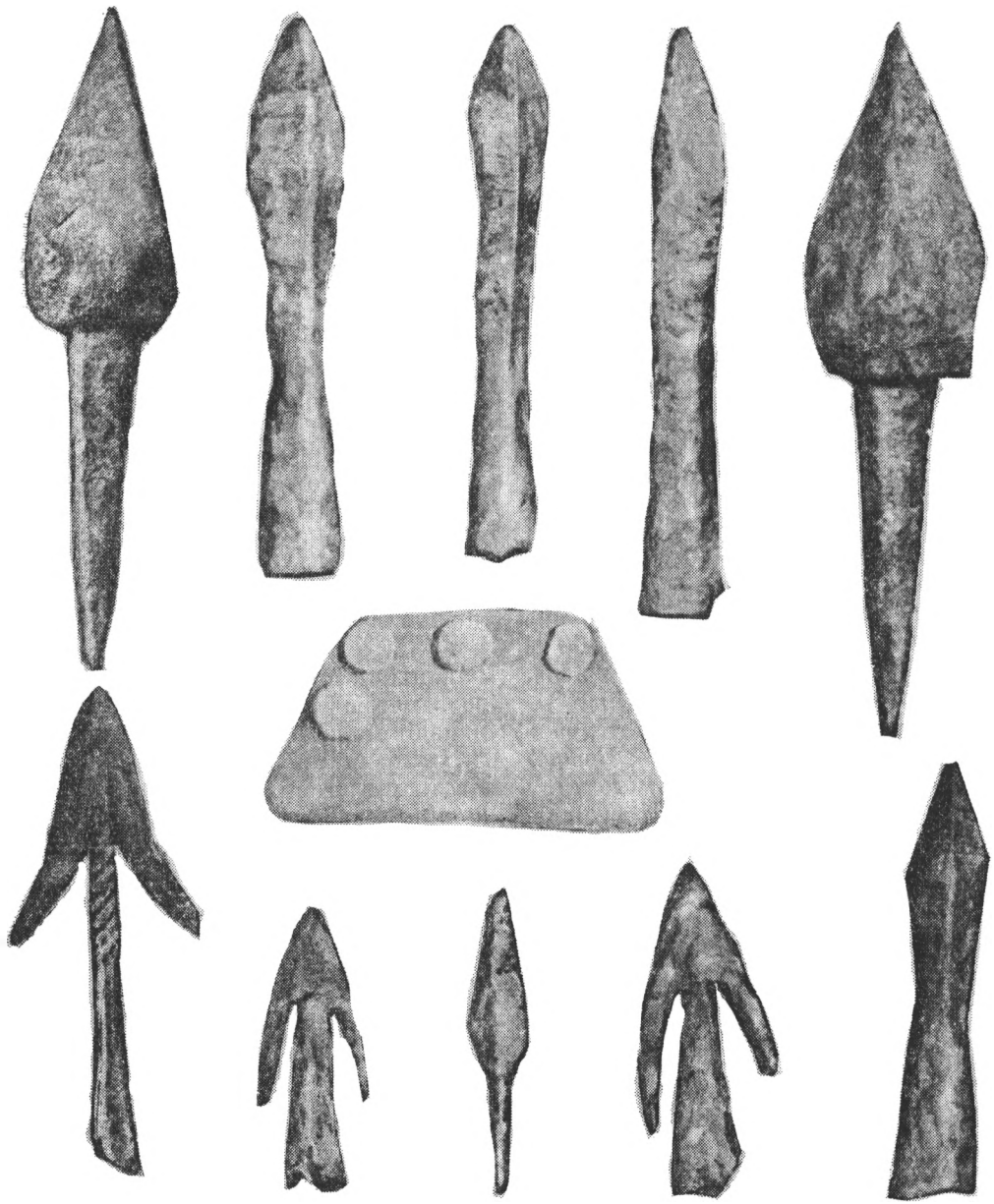

Рис. 51. Зразки озброєння XIII—XIV ст. з Перебиківського городища.

що основними її мешканцями були військові люди.

Питання про наявність селища-супутника городища другої половини XIII — першої половини XIV ст. поки що залишається відкритим. За 250 м від городища розкопано напівземлянкову будівлю розмірами 2,2×2,5 м, опущену в материк на 0,6 м, яка датується другою половиною XIII ст. У її північно-східному куті лежали без певної системи перепалені камені. Стовпових ям не виявлено, але вдовж материкових стін знайдено шматки згорілого дерева. Культурний шар цього самого часу виявлено на давній поверхні навколо котловану. Можливо, останній є частиною наземної дерев'яної будівлі, але її характер не з'ясовано.

Привертає увагу й те, що у X — першій половині XIII ст. Перебиківське городище знаходилось в оточенні великих синхронних поселень. Одне з них розміщувалося в підніжжі мису Городище, на першій надлуговій терасі Дністра та вдовж обох берегів р. Заньків. Тут на площі розмірами 1000×100 м виявлено напівземлянкові житла з печами-кам'янками, що датуються X — XI ст., та залишки наземних жител з глинобитними печами XII — першої половини XIII ст. Такого самого типу житла виявлено на території селища, що розміщувалось на високому березі Дністра, поруч із городищем.

Під час золотоординської навали велике давньоруське поселення з фортецею та навколишніми неукріпленими поселеннями припинили своє існування. Коли ж збудували в середині XIII ст. нову фортецю, то поблизу неї якщо й розміщувалось селище, то воно було невеликим.

Закінчуючи характеристику перебиківської фортеці, коротко зупинимось на археологічних даних, на підставі яких визначено хронологічні межі її існування. Час спорудження князівської фортеці визначається насамперед стратиграфічними даними. Вона, як відомо, збудована на місці зруйнованої фортеці домонгольського часу. В приміщеннях останньої знайдено уламки горщиків з гранчасто зрізаними вінцями, уламки скляних браслетів та металевого пластинчастого браслету. Ці речі вкладаються в хронологічні рамки другої половини XII — першої половини XIII ст. Таким чином, спорудження фортеці не можна віднести до раніш ого часу, ніж XIII ст.

Кераміка з приміщень князівської фортеці належить до третього хронологічного періоду (друга половина XIII—XIV ст.). В колекції переважають уламки гончарних горщиків варіанту 1 (див. рис. 19). Разом з ними знайдено уламки гончарних горщиків «перехідного» типу, які зберігають форму, типову для другого хронологічного періоду, але за складом тіста вони подібні до горщиків третього періоду. Це дає право вважати, що князівську фортецю в Перебиківцях збудовано не пізніше другої половини XIII ст. Очевидно, її збудували у 40—50-х роках XIII ст., коли Данило Галицький проводив широке будівництво з метою захисту своїх володінь від нападів монголо-татарських орд.

Найпізніші керамічні комплекси князівської фортеці датуються часом не пізніше середини XIV ст. В них, за поодинокими виключеннями, відсутні гончарні горщики варіанту 3 (їх вінця трохи загнуті до середини), які є типовими для другої половини XIV ст.

Найімовірніше, що князівська фортеця в Перебиківцях припинила своє існування в середині XIV ст., одночасно з Галицько-Волинським князівством, розчленованим і загарбаним іноземними державами. Це підтверджується й тим, що знайдені в її приміщеннях металеві речі, як правило, не виходять за рамки XIV ст. Наприклад, арбалетні втульчасті стріли, що мають масивні квадратні в перерізі голівки, в основному дату-

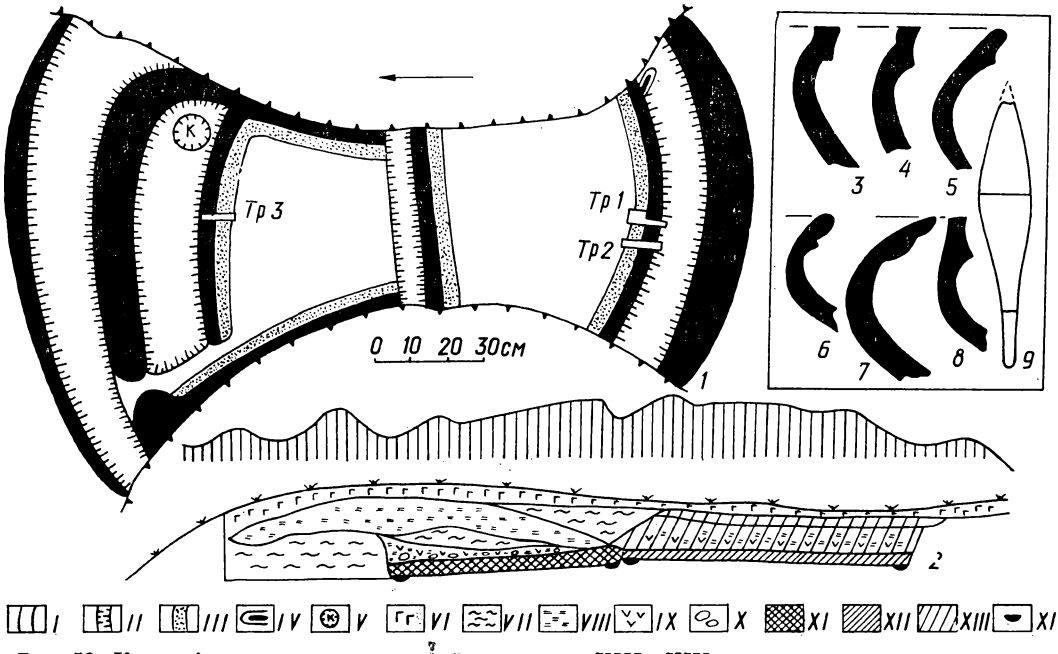

Рис. 52. Карапчівське городище другої половини XIII—XIV ст.:

1 — план і профіль городища; *2* — профіль головної укріпленої лінії (траншея № 3); *3—9* — кераміка та залізна стріла з городища; *I* — вал; *II* — рів; *III* — западина — сліди житлово-господарських зрубів; *IV* — підземний хід; *V* — колодязь; *VI* — гумус; *VII* — глина; *VIII* — обпалена глина; *IX* — вугілля; *X* — камені; *XI* — культурний шар — залишки оборонних зрубів; *XII* — культурний шар — залишки житлово-господарських зрубів; *XIII* — сіра земля; *XIV* — обгоріла деревина.

ються XIV ст.[70]. Цим самим часом датуються залізні платівки від панцира, шпори з коліщатками та інші металеві речі, знайдені в приміщеннях князівської фортеці (див. рис. 20).

Карапчівське городище — князівська фортеця розміщується на одному з найвищих пагорбів широкої долини р. Черемош, в уроч. Городок[71]. Воно складається з двох укріплених площадок (південної та північної) і має складну систему оборони (рис. 52, *1*). Найміцнішими були ті укріплення, що захищали фортецю з північного напільного боку, де знаходився в'їзд. Оборонна смуга тут сягає 60 м ширини і складається з трьох валів і двох широких та глибоких ровів. Перший, зовнішній, вал насипали, очевидно, з метою зробити зовнішній рів глибшим і менш доступним для ворога.

Між двома широкими ровами зовнішньої оборонної смуги проходить масивний вал. На його вузькій вершині могла розміщуватися проста дерев'яна оборонна стіна, але її слідів не виявлено. Широкий (близько 18 м) оборонний рів, що примикає до масивного валу з його внутрішнього боку, має й тепер досить стрімкі схили. На його дні в східній частині збереглася кругла діаметром 10 м, яку приймаємо за залишки колодязя.

[70] *Кирпичников А. Н.* Военное дело Руси, с. 48.

[71] У Карапчеві, за 1,5 км на південь від городища Городок, є ще одне городище — Город, але на його території не виявлено культурного шару.

Залишками головної укріпленої лінії, що розміщується в південній частині напільної оборонної смуги, є невисокий вал шириною 3—4 м, з внутрішнього боку якого проходить западина шириною 4 м (рис. 52, *III*). Матеріали траншеї № 3 свідчать, що невисокий вал є залишками спалених оборонних зрубів, які іззовні були зміцнені глиняним укосом (рис. 52, *2*). Від нижніх деревин зрубу збереглися на давній поверхні дві паралельні канавки шириною 15—20 см, в яких лежали рештки обгорілих деревин. Вони визначають ширину зрубу — 2,7 м. На місці знищених пожежею зрубів виявлено шар обпаленої та необпаленої глини, в якому знайдено багато вугілля, каменів та уламки кераміки третього хронологічного періоду. Товщина шару 1 м. Знайдені в ньому шматки глиняної обмазки з відбитками дерева свідчать, що зовнішні стіни зрубів були обмащені, як протипожежний захід, глиною,

Привертають увагу необпалені камені, знайдені на місці розвалин оборонних зрубів. Серед них є валуни. Це, очевидно, залишки кам'яної доріжки, влаштованої на накатнику оборонних зрубів, вкритого шаром глини, що дає підставу припускати, що головна укріплена лінія карапчівської фортеці мала два яруси бою: верхній — з накатника та нижній — з бойових камер, влаштованих у приміщеннях пустотілих оборонних зрубів.

До останніх з внутрішнього боку примикали житлово-господарські зруби шириною 3,4 м. Від них збереглися на давній поверхні канавки шириною 10—12 см, в яких виявлено обгорілі деревини та культурний шар, де знайдено уламки кераміки, шматки обпаленої глини, каміння і вугілля.

Конструкція головної оборонної лінії Карапчівської фортеці є типово давньоруською і на території Галицької Русі має глибокі традиції. Аналогічна оборонна смуга з головною укріпленою лінією такої конструкції досліджувалась, наприклад, на Чорнівському городищі XII — першої половини XIII ст. (див. розділ «Феодальні замки»).

Північну площадку Карапчівського городища крім головної огороджено боковими укріпленими лініями, що проходять понад урвищами. Вони також збереглись у вигляді невисоких глиняних валів (залишки глиняних укосів) та довгих западин (залишки давніх будівель).

Дещо інший характер мали укріплення південної площадки городища. Тут відсутні вали з боку урвищ, а оборонна лінія, що огороджує площадку з півдня, складається, як показали розкопки, лише з оборонних зрубів, що одночасно використовувались під житло. Залишки зрубів знайдено в обох розвідкових траншеях 1979 р. Виявилось, що оборонну лінію збудовано на місці знищеної пожежею укріпленої лінії городища—общинного центру IX ст. (див. розділ V).

Залишками оборонно-житлових зрубів південної укріпленої лінії є шар землі товщиною 0,4 м, шириною 3 м, в якому знайдено необпалені камені-валуни, обгорілі деревини (рештки зрубу), вугілля, шматки глиняної обмазки та уламки кераміки XIII—XIV ст. У траншеї № 1 розкопано житлово-господарський зруб шириною 3 м. На його глиняній долівці кліті знайдено обгорілі деревини та камені, що впали зверху, уламки кераміки третього хронологічного періоду, залізну стрілу (рис. 52, *9*). У північній частині містилося вогнище, влаштоване у ямі діаметром 0,5 м, глибиною 10 см. На випаленому до червоного кольору дні ями лежали дрібні обпалені камені та вугілля.

Конструкція південної укріпленої лінії подібна до головної. Вона так само зміцнена із зовнішнього боку глиняним укосом, але з внутрішнього до неї не примикали житлово-господарські зруби.

Два невеликі фортечні подвір'я розмірами 60×45 і 60×50 м, очевидно, бу-

ли вільними від забудови. На їх території збереглися западини — сліди давніх жител (нараховано 17). Але вони пов'язуються з фортецею IX ст. Розкопано одну із западин, яка виявилась напівземлянкою з піччю-кам'янкою. На її дні знайдено уламки ліпних та гончарних горщиків, що належать до пізньої фази лука-райковецької культури. У верхньому заповненні житла виявлено уламки кераміки XIII—XIV ст. — рештки сміття. Отже, ями-западини, що утворились на місці жител IX ст., під час функціонування князівської фортеці не були сплановані, а використовувались як сміттєві ями.

Таким чином, можна твердити, що в фортеці XIII—XIV ст. розміщувався військовий гарнізон. Воїни разом з родинами мешкали в приміщеннях оборонних та житлово-господарських зрубів, а фортечні подвір'я залишались незабудованими.

Відомо, що в давньоруських фортецях влаштовувались патерни — підземні, таємні для ворога, ходи для непомітних вилазок[72]. Підземний хід відкрито в південно-східному куті Карапчівського городища, в стінці південного оборонного рову (рис. 52, *IV)*. Стіни й стеля були обшиті деревом, залишки якого виявлено в обгорілому та згнившому стані. Висота підземного ходу 1, ширина 1,2 м. Хід обстежено на ділянці довжиною 6 м.

За 70 м на південний схід від городища, на правому березі Потока виявлено напівземлянкове житло, опущене в материк на 1 м. У ньому знайдено уламки кераміки XIII—XIV ст., шматки перепаленої глини та шар вугілля товщиною близько 15 см. Розорені житла цього самого часу виявлено за 1 км на північний захід від городища, на правому березі Потока, в уроч. Грабова.

Хронологічні межі функціонування карапчівської фортеці встановлено на підставі аналізу керамічних комплексів. Найдавнішими з них є знайдені у западинах, утворених на місці зруйнованих напівземлянок IX ст. Вони належать до ранньої фази третього давньоруського періоду (рис. 52, *3—8)*. Хронологічним показником цих комплексів є наявність в них значної кількості уламків горщиків, виготовлених на примітивному ручному гончарному крузі. Вони належать до початкових етапів розвитку ранньої фази вказаного періоду. На цій підставі початок функціонування фортеці відносимо до другої половини XIII ст., а не до XIV ст., як це вважалось раніше[73]. Карапчівську фортецю, очевидно, збудовано в середині XIII ст., коли володарі Галицько-Волинського князівства після монголо-татарської навали відновлювали свою владу на цих землях.

Фортеця, безперечно, функціонувала і у XIV ст. В житлово-господарських та оборонних зрубах знайдено керамічні комплекси, до складу яких входять уламки горщиків темно-сірого кольору з домішкою піску і обпалені до твердості каменю. Останні є характерними для пізньої фази третього хронологічного періоду і, отже, датуються часом не раніше XIV ст.

Фортеці галицьких князів другої половини XIII—першої половини XIV ст., розвалини яких досліджувались у Перебиківцях і Карапчеві, переконливо свідчать про те, що давньоруська Буковина входила до складу Галицько-Волинського князівства до середини XIV ст. В світлі останніх досліджень твердження буржуазних істориків про те, що нібито цю територію під час монголо-татарської навали було відірвано від Галицької Русі і перетворено в без-

[72] *Гончаров В. К.* Райковецьке городище. Киев, 1950, с. 24.

[73] *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969, с. 137.

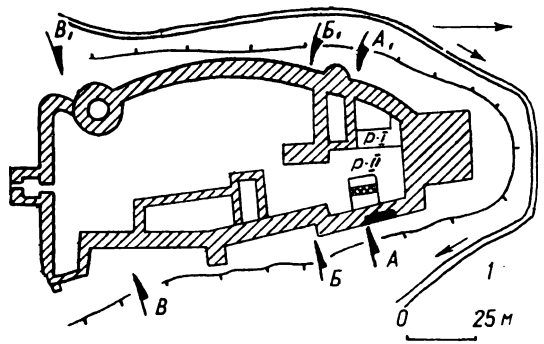

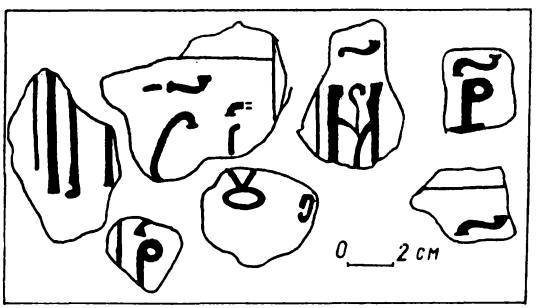

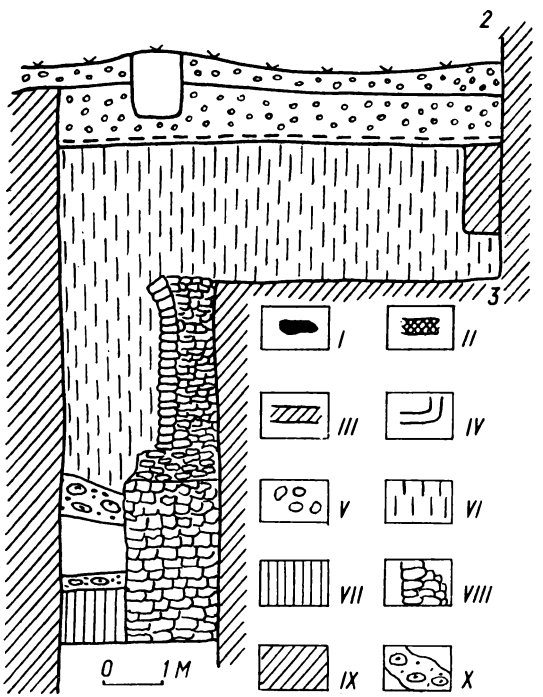

Рис. 53. Хотинська кам'яна фортеця XIII — XVI ст.:

1 — план фортеці; *2* — уламки фресок; *3* — профіль розкопу № 2; *I* — стіна XIII ст.; *V* — розвалини будинків XV—XVI ст; *VI* — мішана земля; *VII* — материк; *VIII* — стіна *XIV* ст.; *IX* — стіна XV ст.; *X* — камені, залиті вапном: *А* — $А_1$ — південна межа фортеці XIII ст.; *Б—$Б_1$* — південна межа фортеці XIV ст.; *В* — $В_1$ — південна межа фортеці XV ст.

посередні володіння завойовників, немає під собою підстав.

На території давньоруської Буковини досліджувались й інші археологічні пам'ятки, що належать до заключного етапу існування Галицько-Волинського князівства. До них крім численних селищ необхідно віднести городища — князівські фортеці з кам'яними оборонними стінами в Хотині і на горі Цецин (Чернівці).

Кам'яні оборонні стіни Хотинської фортеці, що збереглися до наших днів, збудовано в основному в другій половині XV ст.[74] Але під час розкопок тут виявлено кам'яні стіни й давнішого часу. Так, нижче кам'яного покриття внутрішнього подвір'я кам'яної фортеці XV ст. розкопано кам'яну стіну висотою 3,5 м, що датується XIV ст. (рис. 53, *3*). Її складено з необтесаних каменів вапняку на вапняковому розчині з домішками товченої цегли, піску та вугілля.

У хотинській фортеці виявлено кам'яну оборонну стіну, яка за стратиграфічними даними є давнішою, ніж стіна XIV ст. (рис. 53, *1, I*). Остання, як виявилося в процесі розкопок, перекриває оборонний рів, що свого часу відгороджував стрілку мису від поля. Рів вибито в скелі на ширину 6 м, в профілі має симетрично-трикутну форму. На його дні знайдено залізну листоподібну стрілу такого самого типу, що й в Карапчеві. Рів, що перекривався стінами XIV—XV ст., добре узгоджується

[74] *Тимощук Б. О.* Середньовічний Хотин.— Археологія, 1977, 22, с. 29—39.

з найдавнішою кам'яною оборонною стіною, залишки якої виявлено в товщі східної оборонної стіни XV ст.

Найдавнішу кам'яну стіну хотинської фортеці зведено на природній скелі. Вона збереглася на висоту 7,5 м, ширина її становить 14,5 м і скріплена іншим вапняковим розчином, ніж стіни XIV—XV ст. У цьому розчині домішки битої цегли становлять 40—50%. Це типова «цем'янка» — вапняковий розчин, що широко застосовувався у давньоруських будівлях.

Оборонний рів та найдавніша кам'яна стіна огороджували стрілку скелястого мису площею близько 2 га (рис. 53, *1*). Тут розкопано розвалини цегляно-кам'яної будівлі. Слідів її конструкції не вловлено, але на багатьох цеглинах (розмірами 21×11×7 см) збереглася штукатурка з фресковим розписом, нанесеним яскравими фарбами червоного, чорного, рожевого і жовтого кольорів. Серед фресків зображень є частини людських облич та давньоруські літери (рис. 53, *2*). Останні написані прямо, а не косо, що є ознакою того, що це письмо належить до часу не пізніше XIII ст.

Таким чином, стратиграфічні дані та знахідки дозволяють твердити, що перші кам'яні укріплення в Хотині збудовано в період, коли давньоруська Буковина входила до складу Галицько-Волинського князівства. Найімовірніше, вони споруджені під час активної підготовки Галицько-Волинського князівства до боротьби з Золотою Ордою (друга половина XIII ст.) [75].

До останнього періоду існування Галицько-Волинського князівства слід віднести спорудження кам'яної вежі на горі Цецин в околиці Чернівців. Площадка діаметром 50 м, в центрі якої стояла кам'яна вежа, розміщується на вершині гори висотою 541 м. Дослідження розвалин вежі показали, що свого часу на вершині гори стояла кругла кам'яна оборонна вежа-донжон діаметром 20 м (рис. 54, *1*). У товщі зруйнованих стін виявлено круглі в розрізі димарі — свідчення того, що приміщення вежі були пристосовані під житла.

У траншеї поблизу розвалин вежі у 1959 р. виявлено шар каміння — будівельне сміття, що утворилось під час її спорудження (рис. 54, *2*). В ньому знайдено уламки гончарних горщиків, які за формою і складом глиняного тіста належать до пізньої фази третього хронологічного періоду (рис. 54, *4*). Нижче шару будівельного сміття у чорноземі знайдено уламки кераміки XII—першої половини XIII ст. Ці нашарування та знахідки засвідчують, що кам'яну вежу збудовано не раніше другої половини XIII ст. Перша писемна згадка про цю фортецю припадає на 1395 р.[76]. Отже, час її спорудження відноситься до третього хронологічного періоду, що підтверджується знахідкою на городищі залізної арбалетної втульчастої стріли (рис. 54, *3*), яка датується XIV ст.[77]

Цецинська фортеця була збудована або галицькими князями, які у другій половині XIII ст. проводили тут політику відбудови своїх прикордонних укріплень, або молдавськими господарями, які у другій половині XIV ст. вживали заходів щодо укріплення кордонів свого новоствореного князівства, до складу якого входили землі давньоруської Буковини. Нові археологічні дані засвідчують правильність першого припущення.

Вивчення системи оборони цецинської фортеці переконує нас в тому, що

[75] Розповідаючи про будівельну діяльність Данила Галицького під час золотоординської навали на Русь, літописець відмічав, що він «грады иные зиждеи противу безбожных...» (ПСРЛ, ч. 2, стб. 845).

[76] *Costâchescu M.* Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare. Jași, 1932, vol. 2, p. 610.

[77] *Кирпичников А. Н.* Военное дело Руси, с. 48.

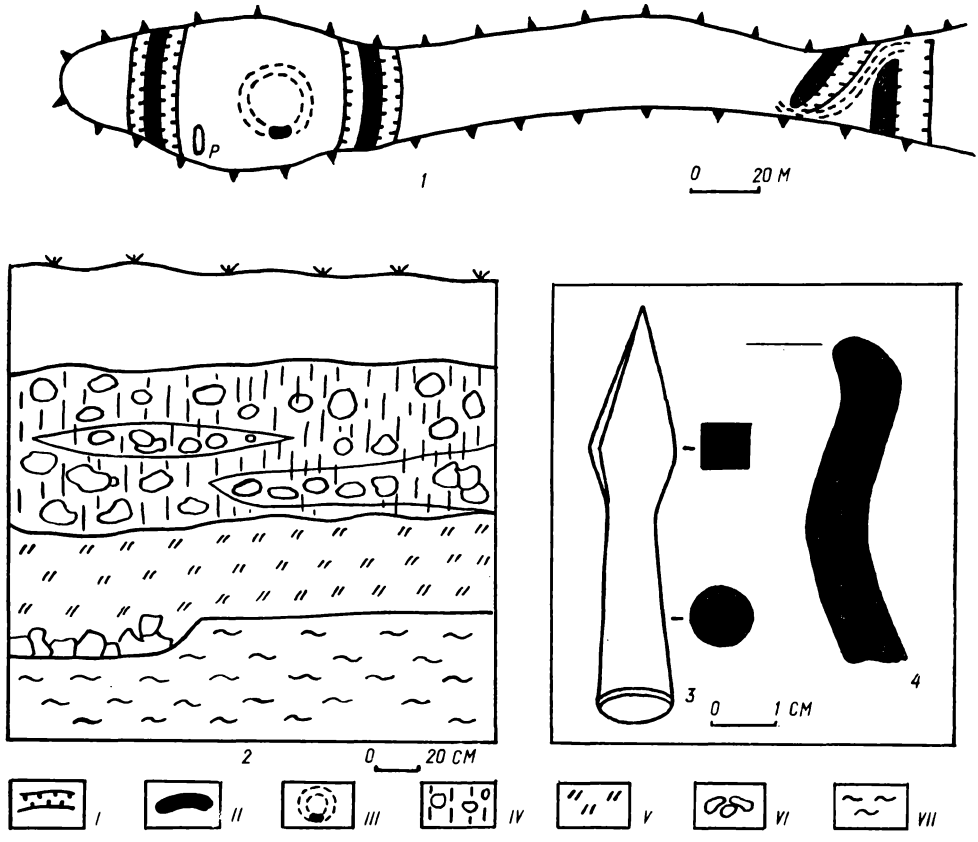

Рис. 54. Цецинське городище:
1 — план укріплень; *2* — профіль стінки розкопу; *3* — арбалетна стріла; *4* — уламок кераміки; *I* — рів; *II* — вал; *III* — кам'яна вежа; *IV* — будівельне сміття; *V* — культурний шар XII — першої половини XIII ст.; *VI* — камені; *VII* — глина.

її було збудовано, як і перебиківську фортецю, за ініціативою галицьких князів. Невелика площадка, на якій стояла кам'яна вежа-донжон, була добре захищена природою. З двох боків її обмежують стрімкі схили, а з двох інших — штучні вали та рови (див. рис. 54, *1*). В'їзд до фортеці розміщувався із заходу, де від площадки городища відходить хребтоподібне підвищення. Оборонна смуга перед в'їздом була широкою — 150 м — і складалася, як і в Перебиківцях, з трьох укріплених ліній. Першу (зовнішню) з них становив прямолінійний вал з широким (10 м) та глибоким (4 м) ровом. Під час розвідкових розкопок на його вершині знайдено шматки обгорілого дерева — рештки дерев'яної оборонної стіни.

Поруч із першою укріпленою лінією розміщувалась друга — вал з ровом, які перетинають хребет не прямо, а навскіс. Вона розміщується так, що своїм південним кінцем стикається з першим валом у тому місці, де знаходився в'їзд. Тут дорога в'їзду проходила вздовж косого валу, що давало можливість вести по нападаючим перехресний вогонь з обох укріплених ліній. За 130 м від косого валу, поруч з площадкою, розміщувалась третя укріплена лінія, що складалася з валу та двох ровів. Отже,

схема оборони в'їзду така сама, як і на Перебиківському городищі другої половини XIII — першої половини XIV ст. Тому є підстава вважати, що цецинська і перебиківська фортеці збудовано одночасово.

Цецинська фортеця розміщувалась у південному пограниччі Галицької Русі. Вона як сторожовий пункт на підступах до ленківецької фортеці функціонувала у XII — першій половині XIII ст. Після зруйнування князівської фортеці в Ленківцях оборонні функції південного пограниччя Галицької Русі в цьому районі переходять до цецинської фортеці. Остання продовжила традиції князівської фортеці в Ленківцях. Не випадково ім'я коменданта фортеці Хотько, відоме з документів XV ст., українського походження. Це був нащадок галицьких бояр. Припускаємо, що військово-феодальна верхівка ленківецької фортеці після її спалення переселилась на територію цецинської фортеці. Таким чином, колишній сторожовий пункт набирає функції князівської фортеці, у зв'язку з чим і було проведено її реконструкцію: збудовано широку оборонну смугу з напільного боку, а в центрі укріпленої площадки споруджено круглу кам'яну вежу-донжон [78].

Будівництво кам'яної вежі-донжона на горі Цецин не є чимсь винятковим. Подібного типу вежі у другій половині XIII — початку XIV ст. будувались у багатьох пунктах Галицько-Волинського князівства [79].

[78] За 2,5 км на північ від цецинської фортеці, на лівому березі р. Біла, розкопано давню піч для випалення вапна. Напевно, в ній випалювали вапно для кам'яної вежі на горі Цецино. Недалеко від печі знайдено уламки давньоруської кераміки XII—XIII ст.

[79] *Раппопорт П. А.* Волынские башни.— МИА, 1952, № 31, с. 220; *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель, с. 141—147.

Отже, матеріали городищ — князівських фортець другої половини XIII—першої половини XIV ст.— свідчать, що давньоруська Буковина в цей час входила до складу Галицько-Волинського князівства і що тут продовжувало розвиватися військово-оборонне зодчество, характерне для Давньої Русі.

Підсумовуючи результати вивчення городищ — князівських фортець, доцільно дійти таких висновків.

1. Князівські фортеці мали найскладнішу фортифікаційну систему, основу якої становили оборонні зруби, розміщені, як правило, на валах-платформах. До конструкції головних оборонних ліній часто входили і житлово-господарські зруби. Внутрішнє подвір'я фортець забудовувалось за певною системою: житлово-господарські будівлі зосереджувались поблизу валу, а значна частина подвір'я залишалась вільною.

2. Князівські фортеці з'явилися в результаті розвитку феодальних відносин близько рубежу IX—X ст. Вони були першими феодальними осередками, на території яких склалася феодальна експлуатація населення.

3. Перші князівські фортеці будувалися як на землях, підпорядкованих владі великих київських князів (горішньошерівецька фортеця), так і на землях Хорватського князівства, яке зберігало свою автономію по відношенню до Києва аж до кінця X ст. (ревнянська фортеця). Отже, рівень соціально-економічного розвитку на цих землях був приблизно однаковим.

4. Князівські фортеці Галицької Русі (XII—XIV ст.) на землях Північної Буковини виконували важливі військово-оборонні функції. Вони стримували натиск кочовиків південних степів та феодальних військ сусідніх феодальних держав.

Розділ III

ФЕОДАЛЬНІ (ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКІ) ЗАМКИ

Важливу категорію давньоруських археологічних пам'яток, матеріали яких не лише підтверджують політичну належність території, що вивчається, а й дозволяють ширше охарактеризувати феодальні відносини, становлять городища — феодальні замки. Вони будувались у зв'язку із зростанням великого приватного землеволодіння та осіданням великих феодалів на своїх землях.

Феодали будували свої замки і тоді, коли одержували від князя право збирати данину й інші повинності з населення того чи іншого села або групи поселень. Одержавши його, феодал перетворював ці села на власність. Якщо поруч із залежним від нього селом він будував замок, що було демонстрацією його сили й могутності, то процес підкорення цього села прискорювався.

У будівництві феодальних (приватновласницьких) замків була зацікавлена і центральна влада. Чим більше на землях князівства було таких замків, тим скоріше освоювалась територія. Особливо інтенсивно процес будівництва феодальних замків проходив у Галицькому князівстві.

Городища — феодальні замки давньоруської Буковини виявлено в семи пунктах. Вони належать до другого хронологічного періоду і датуються XII—першою половиною XIII ст. Під час їх досліджень одержано наукові дані щодо з'ясування процесу формування укріплених садиб феодалів у прикордонній смузі Галицької Русі, а також характеристику двох основних типів феодальних замків: тих, що належали феодалам-вотчинникам, і тих, що належали феодалам, які умовно володіли землею.

Процес осідання «галицьких мужів» на землю у прикордонній смузі Галицького князівства простежено на матеріалах городища Окопи в с. Молодія Глибоцького району.

Молодіївське городище знаходиться за 10 км на південний схід від

Чернівців. Воно розміщується на високому перешийку луки, утвореної р. Дереглуй — правобережної притоки Прута. З двох боків городище обмежено стримкими схилами та урвищами, а з двох інших, не захищених природою,— земляними валами та ровами (рис. 55, *1*).

Під час розкопок виявилось, що вали насипано у XVII ст. Про це свідчать стратиграфічні дані, а також знахідки в насипу валу глиняної люльки та уламків кераміки XVII ст. Крім того, на укріпленій площадці городища виявлено залишки наземної будівлі XVII ст.

Вали XVII ст. збудовано на місці більш давніх укріплень [1]. Під їх насипами збереглися залишки давньоруської дерев'яної фортеці XII — першої половини XIII ст.

Давньоруське городище складалося з двох укріплених площадок: центральної, що межувала з відкритим полем (розмірами 100×40 м) та бокової, що примикала до центральної із заходу (розмірами 50×25 м). Найкраще укріпленою виявилась центральна площадка.

Під час розкопок головної оборонної лінії, що прикривала центральну площадку з боку поля, виявлено залишки оборонних зрубів шириною 3 м, розміщених в одну лінію. Від них під насипом валу XVII ст. зберігся культурний шар товщиною близько 30 см, який складався з глини, частина якої обпалено, каміння, вугілля, уламків кераміки XII — першої половини XIII ст. та кісток тварин (рис. 55, *2*). Знайдені в культурному шарі шматки глиняної обмазки з відбитками щілин між деревинами свідчать, що оборонні стіни зводилися з кругляків.

З'ясовано, що глиною замащували не лише зовнішні, а й внутрішні стіни оборонних зрубів. Отже, щілини між окремими деревинами зрубів замащувалися не лише як протипожежний засіб, а й з метою утеплення. Тому є підстава вважати, що пустотілі кліті оборонних зрубів пристосовувалися під житла. Однак достовірних залишок печей тут не виявлено, оскільки жодна кліть оборонних зрубів не була розкопана повністю.

Зверху оборонні зруби перекривались дерев'яним накатником, засипаним шаром глини. Його рештками є шматки згорілого дерева, вугілля, жовта частково обпалена під час пожежі у фортеці глина та дрібне каміння від зруйнованої кам'яної доріжки — бойового ходу на накатнику. Напевно, як і інші давньоруські фортеці цього часу, головна укріплена лінія молодіївської фортеці мала два яруси бою: нижній, з приміщень пустотілих зрубів, та верхній, з бойової площадки на накатнику.

Конструкція укріпленої лінії, що прикривала центральну площадку з протилежного, західного боку, подібна до головної укріпленої лінії. Тут під насипом валу XVII ст. виявлено культурний шар товщиною 20 см, що складався з обпаленої і необпаленої глини, вугілля та уламків кераміки XII — першої половини XIII ст. (рис. 55, *3*). На давній поверхні виявлено дві поздовжні канавки (шириною 20 см, глибиною 10 см) — відбитки нижніх деревин зрубів. В них лежали шматки згорілого дерева. Канавки визначають ширину зрубів — 3 м. Останні з зовнішнього боку не були зміцнені глиняними укосами і розміщувалися на краю площадки городища. За зрубами починався оборонний рів.

Оборонні зруби західної укріпленої лінії центральної площадки також були пустотілими. Їх кліті, очевидно, використовувались як житла для військових людей. На території пустотілого зрубу разом із шматками зруйнованих глиняних черенів, уламками кераміки

[1] На городищі виявлено також оборонний рів трипільської культури, знайдено кераміку ранньозалізного віку.

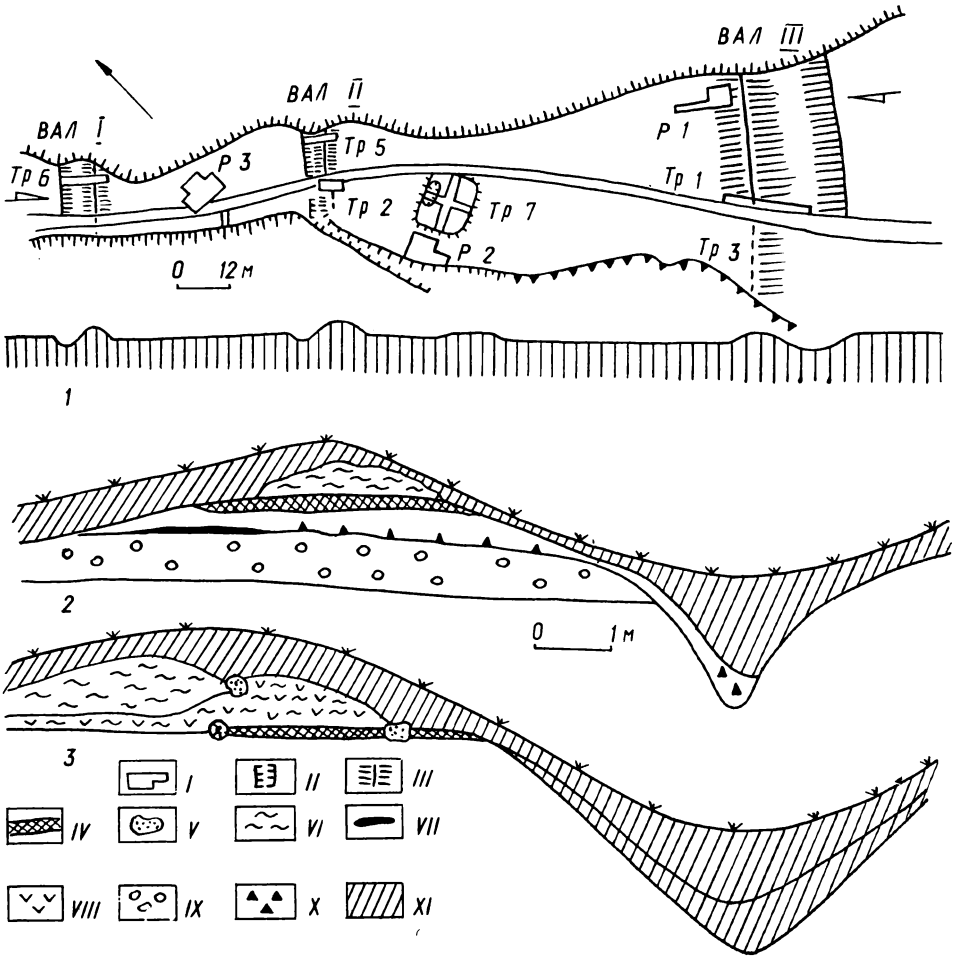

Рис. 55. Молодіївське городище XII—XIII ст.:

1 — план і профіль городища; *2* — профіль валу № 1; *3* — профіль валу № 2; *I* — розкоп; *II* — рів; *III* — вал; *IV* — культурний шар XII—XIII ст.— залишки оборонних зрубів; *V* — спорохнявіле дерево; *VI* — глина; *VII* — культурний шар ранньозалізного віку; *VIII* — вугілля; *IX* — знахідки трипільської культури; *X* — знахідки ранньозалізного віку; *XI* — гумус.

(рис. 56, *1—5)*, кістками тварин знайдено залізний наконечник списа (рис. 56, *7)*.

Як бачимо, характерною рисою оборонної системи молодіївської фортеці є те, що її зруби стояли не на валу-платформі, а на давній поверхні землі і їх пустотілі кліті використовувались як житла.

Цікавий характер забудови центральної площадки городища. Більша його частина була вільною від забудови. Лише в південно-західній частині збереглися залишки великої будівлі у вигляді підвищення розмірами 12××12 м, висотою 0,5 м. Розвідкові розкопки показали, що тут стояла зрубна будівля розмірами 11,5×11,5 м. Від її нижніх деревин на давній поверхні збереглися канавки, в яких лежали шматки згорілого дерева. Уздовж канавок знайдено чимало шматків глиня-

ної обмазки з відбитками тесаних деревин.

Вивчення залишок великої будівлі призвело до висновку, що вони належали вежі-донжону. Її стіни складено з тесаних деревин і зовні обмазано шаром глини товщиною близько 8 см. Цим вона подібна до вежі у Холмі, яка також «создана же сама древом тесаным и убелена яко сыр, светящися на всеи стороны» [2]. Є підстава вважати, що вежа дерев'яним перекриттям поділялась на два яруси. Нижній використовувався для господарських потреб. Підтвердженням цьому може бути підвал діаметром 3 м, глибиною 1,1 м, розміщений у північно-західній частині будівлі (розкопаний частково). Приміщення верхнього ярусу, очевидно. використовувались як житла. Глинобитні печі, якими вони опалювались, під час розкопок знайдено зруйнованими. Вони впали зверху. Разом із залишками печей знайдено кістки тварин та уламки кераміки XII — першої половини XIII ст.

Наявність вежі-донжону в подвір'ї молодіївської фортеці, збудованої у XII ст., не є чимось винятковим. Укріплення такого типу в літописах згадуються з XII ст.[3] Молодіївська вежа-донжон мала круговий обстріл і розрахована на самостійну оборону, що було важливим в умовах прикордоння. Вона служила добрим пунктом спостереження.

Отже, характер забудови центральної площадки Молодіївського городища та конструкція і система його укріплених ліній дають підставу віднести його до типу городищ — сторожових фортець, збудованих у прикордонній смузі Галицького князівства. Вона входила до системи Попрутської оборонної смуги XII — першої половини XIII ст.

Не менший інтерес становить бокова площадка Молодіївського городища, укріплення якої прибудовано до укріплень центральної площадки, з її тильного боку. Основу головної укріпленої лінії бокової площадки також становили пустотілі оборонні зруби, поставлені безпосередньо на давню поверхню землі. Але їх ширина (вона становить 2 м) була меншою, ніж ширина оборонних зрубів центральної площадки. Крім того, на території оборонних зрубів бокової площадки не виявлено дрібного каміння — залишок кам'яних доріжок, що влаштовувались на накатнику зрубів, які служили бойовими площадками. Отже, укріплена лінія бокової площадки мала лише один ярус бою, а укріплені лінії центральної площадки — два.

Неоднаковим виявився і характер забудови обох площадок. Бокова площадка, розміри якої 50×25 м, в три рази менша від центральної, була щільно забудована. У центрі виявлено залишки великої дерев'яної будівлі (приблизні розміри 13×5 м). В культурному шарі, що є залишками великої будівлі, знайдено мініатюрну срібну пряжку, уламки скляних браслетів та кераміки XII — першої половини XIII ст., кістки тварин. Тут виявлено черінь глинобитної печі розмірами 1,5× ×1,5 м, що звалився зверху. Отже, будівля по вертикалі також була розчленована на дві частини: верхню, що правила за житло, нижню, що викори-

[2] ПСРЛ, ч. 2, стб. 844.

[3] У літописах вежі-донжони згадуються під назвою «столп» *(Ласковский О.* Материалы для истории инженерного искусства в России. Спб., 1856, ч. 1, с. 95; ПСРЛ, ч. 2, с. 927, 938). П. О. Раппопорт вважає, що ця назва відноситься лише до кам'яних веж (Очерки по истории русского военного зодчества, с. 135). Підтвердженням того, що вежі-донжони на Русі будувалися ще в домонгольський час, може бути знайдена в давньоруському Родені мідна платівка із зображенням триповерхової вежі-донжону (*Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. К., 1968, с. 23).

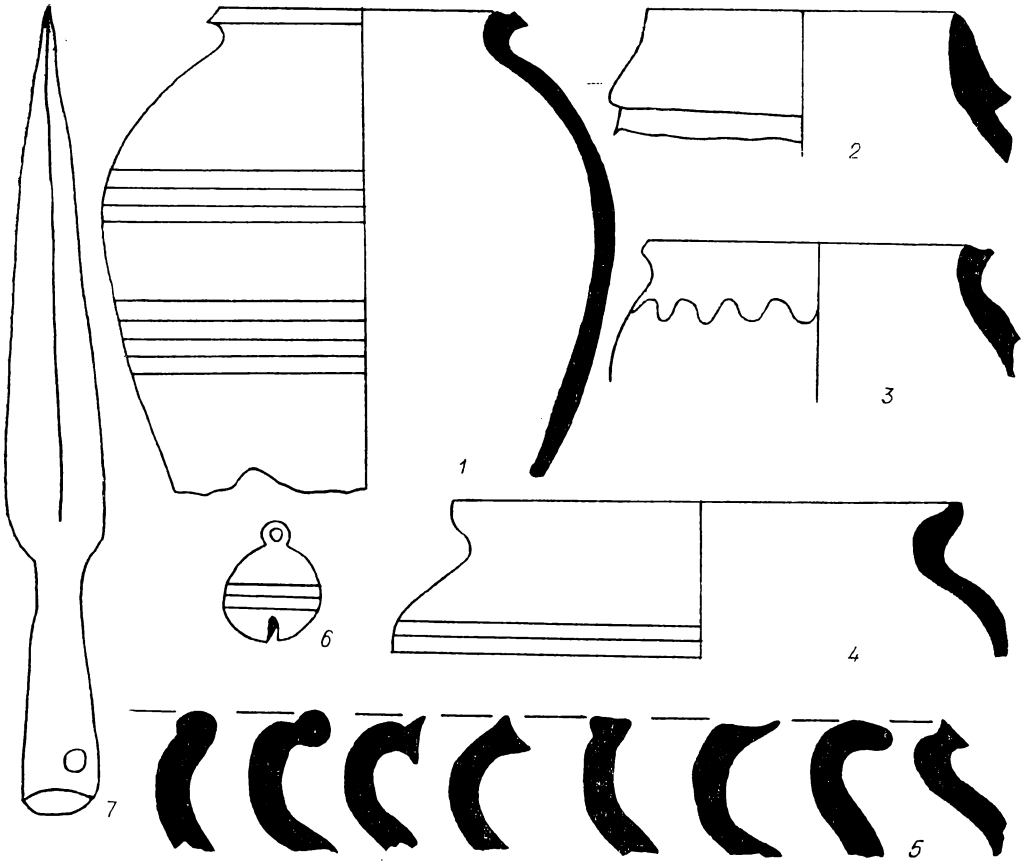

Рис. 56. Знахідки XII—XIII ст. з Молодіївського городища.

стовувалась для господарських потреб. Останнє підтверджується й тим, що тут відкрито великий підвал (розкопаний частково).

Як бачимо, центральна і бокова укріплені площадки мали різний характер забудови і неоднакову конструкцію укріплених ліній. Це дозволяє висловити припущення, що площадки мали різне призначення. Центральна площадка — це місце зосередження князівських дружинників, що несли сторожову службу на прикордонні Галицького князівства. Вони мешкали в приміщеннях оборонних зрубів та вежі-донжону разом із родинами. Про це свідчать знайдені жіночі прикраси — скляні браслети та бронзова підвіска-дзвіночок (рис. 56, *6*). «Залога» фортеці була невеликою. За приблизними підрахунками, в приміщеннях оборонних зрубів центральної площадки могло розміститись близько 30 родин.

Бокову площадку Молодіївського городища приймаємо за залишки укріпленого подвір'я воєводи, що відокремив своє житло від дружинників. Він жив у великому будинку бокової укріпленої площадки, що розміщувалась поряд із сторожовою фортецею, очолював «залогу», але відділився від князівських дружинників і мав власне госпо-

дарство. Такі феодали в літописах згадуються як «служащи бояры» [4]. За свою службу вони одержували від князя землі, якими володіли на умовах тимчасового дарування. Поступово землі переходили у їх повну власність (вотчину), і вони садовили на них селян. Так було і на території Молодії.

У підніжжі пагорба, на якому розміщується Молодіївське городище, на першій надлуговій терасі р. Дереглуй виявлено синхронне городищу селище. Тут відкрито 10 розорених наземних жител з глинобитними печами. Найімовірніше, що це село засновано на землях, які належали воєводі-феодалу. Посажені тут селяни змушені були виконувати різні повинності на користь власника земель. Земля не тільки збагачувала феодала, а й прив'язувала його до даної місцевості. Тому він будував укріплену садибу-замок. У цьому була зацікавлена і центральна князівська влада, яка в такий спосіб створювала надійну і постійну військову опору в прикордонній смузі своїх володінь.

Сторожова фортеця, укріплене подвір'я воєводи та селище-супутник становили єдиний комплекс. Вони почали свій розвиток приблизно в один і той самий час і одночасно припинили існування. В керамічних комплексах тут відсутні форми горщиків, характерні для першої половини XII ст. Молодіївська фортеця як одна з складових частин Попрутської оборонної смуги почала функціонувати не раніше середини XII ст. Тут не знайдено жодної давньоруської речі третього хронологічного періоду. Фортеця припинила своє існування в середині XIII ст. під час монголо-татарської навали. Саме в цей час втратила свої функції Попрутська оборонна смуга Галицької Русі. Одночасно припинило свое існування і укріплене подвір'я феодала. У цей же час були спалені й інші феодальні замки, що досліджувались на території давньоруської Буковини.

Залишками типового феодального замку, заснованого, очевидно, «служащим боярином», є городище поблизу с. Чорнівка Новоселицького району. Воно знаходиться в Новожучківському лісі, на лівому березі р. Мошків, в уроч. Спринчени. Його площадка розмірами 50×40 м, що має форму правильного овалу, розміщується на невисокому (близько 20 м) мису і з усіх боків обмежена ровом (рис. 57, *1*). З напільного боку городище має додаткові укріплення — вал, що примикає до основного оборонного рову, та рів. В'їзд на городище влаштовано з протилежного, західного боку, де є похилий у бік річки хребтоподібний схил. Тут також є додаткові укріплення — вал з ровом, що знаходяться за 10 м від основного оборонного рову.

Основу головної укріпленої лінії, як показали розкопки, становили пустотілі зруби шириною 2,7 м. На більшій частині укріпленої лінії оборонні зруби стояли на самому краю площадки, а за ними зразу ж починався оборонний рів. Лише в східній напільній частині городища оборонні зруби із зовнішнього боку були зміцнені глиняним укосом (від нього залишився невисокий вал). Залишки оборонних зрубів збереглись у вигляді трьох обвуглених, горизонтально покладених одна на одну деревин на висоту 0,5 м (рис. 57, *2*).

Внутрішня стіна зрубів збереглась у вигляді канавки шириною 25 см, глибиною 10 см, в якій лежали шматки обгорілих деревин. Поздовжні стіни зрубів по периметру поділено поперечними стінами на окремі кліті або камери. Тут розкопано кліть розмірами 3,5×2,3 м. Її долівку було вимащено жовтою глиною. На долівці лежав культурний шар товщиною близько 0,3 м, який включав до свого складу обвуглені деревини, ву-

[4] *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, с. 156.

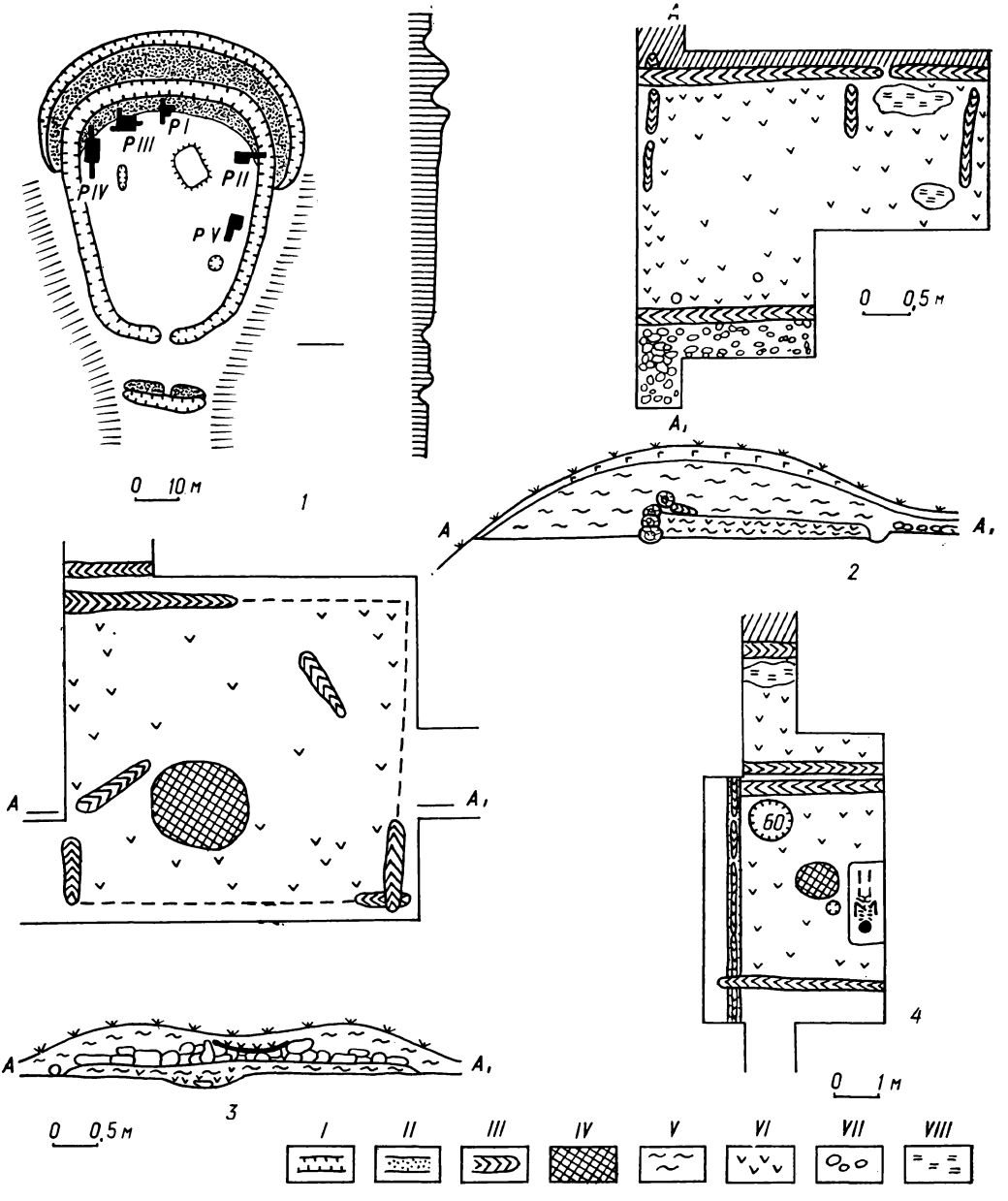

Рис. 57. Чорнівське городище XII—XIII ст.:
1 — план і профіль городища; *2* — план і профіль розкопу I: *3* — план і профіль розкопу III; *4* — план розкопу IV; *I* — рів; *II* — вал; *III* — обгоріле дерево; *IV* — вогнище; *V* — глина; *VI* — вугілля; *VII* — камені; *VIII* — обпалена глина.

гілля, шматки глиняної обмазки стін тощо. Ніяких слідів печей або вогнищ в клітях оборонних зрубів не виявлено.

У південній частині городища розкопано залишки оборонних зрубів, що не були зміцнені глиняним укосом і гірше збереглися. Тут також не виявлено слідів печей або вогнищ. Найімовірніше, кліті оборонних зрубів використовувались як бойові камери, з яких вели стрільбу по наступаючих. Одночасно вони служили складськими приміщеннями. На їх долівці знайдено побиті амфори-корчаги, обгоріле зерно, залізні серпи тощо.

До оборонних зрубів з внутрішнього боку примикали житлово-господарські зруби. Три з них досліджено шляхом розкопок. Житлово-господарський зруб № 1 розмірами 3,5×3,7 м розміщувався в східній частині городища (рис. 57, *3*). Він щільно примикав до оборонного зрубу. На його долівці, у північно-західній частині, в ямі глибиною 10, діаметром 80 см розміщувалось вогнище. На глиняній долівці приміщення знайдено уламки кераміки XII — першої половини XIII ст., залізну шпору (рис. 58, *6*), обгорілі зерна пшениці, вівса і гороху, залізний ніж (рис. 58, *4*) і пряжку (рис. 58, *5*; 59; 60).

Житлово-господарський зруб № 2 розмірами 4,5×3,5 м розкопано у північно-східному куті городища (рис. 57, *4*). Він також щільно примикав до оборонних зрубів, і в його центрі в неглибокій ямі розміщувалось вогнище. У північно-східному куті цього приміщення виявлено яму-погреб глибиною 0,6 м, діаметром 1 м. На глиняній долівці кліті знайдено уламки скляних браслетів, залізний насад до дерев'яної лопати (рис. 58, *2*) і ніж (рис. 58, *7*) та уламки кераміки XII — першої половини XIII ст.

Житлово-господарський зруб № 3, що розміщується у північно-східній частині городища, більший за два попередні, але його контури не вдалося простежити. До його конструкції входив овальний за планом підвал діаметром 3,3 м, опущений в материк на 1,9 м.

На території розкопаних житлово-господарських зрубів, що примикали до оборонних, знайдено багато плоских необпалених каменів, що свого часу входили до дерев'яного перекриття зрубів. Вважати їх залишками кам'яних доріжок на накатнику немає підстав. По-перше, дерев'яне перекриття зрубів не було вкрите шаром глини, отже, не було необхідності тут викладати доріжки для зручності переходу з одного пункту до іншого. По-друге, житлово-господарські зруби, що щільно примикали до оборонних зрубів, не становили суцільного ряду. Між ними знаходились незабудовані проміжки шириною близько 1 м, які служили входом з внутрішнього подвір'я замку до оборонних зрубів.

Житлово-господарські зруби, що примикали до оборонних, за характером обладнання (наявність вогнищ замість печей), розміщенням поруч з укріпленою лінією та комплексом знахідок (наявність предметів озброєння) приймаємо за житла дружинників. Очевидно, в розпорядженні дружинників крім житлово-господарських зрубів знаходились приміщення оборонних зрубів. Якщо припустити, що кожна родина військових людей володіла одним житлом і однією кліттю в оборонних зрубах, то на її долю припадає 4—5 м довжини укріпленої лінії. Загальна ж довжина укріпленої лінії чорнівського замку становить 160 м. Отже, в замку могло мешкати не менше 30 дружинників. На той час це становило значну військову силу.

Привертають увагу комплекси знахідок в житлах дружинників. До їх складу поряд з побутовими предметами (рис. 58, *12—16*) і озброєнням (наприклад, залізна шпора) входять сільськогосподарські знаряддя праці: серпи

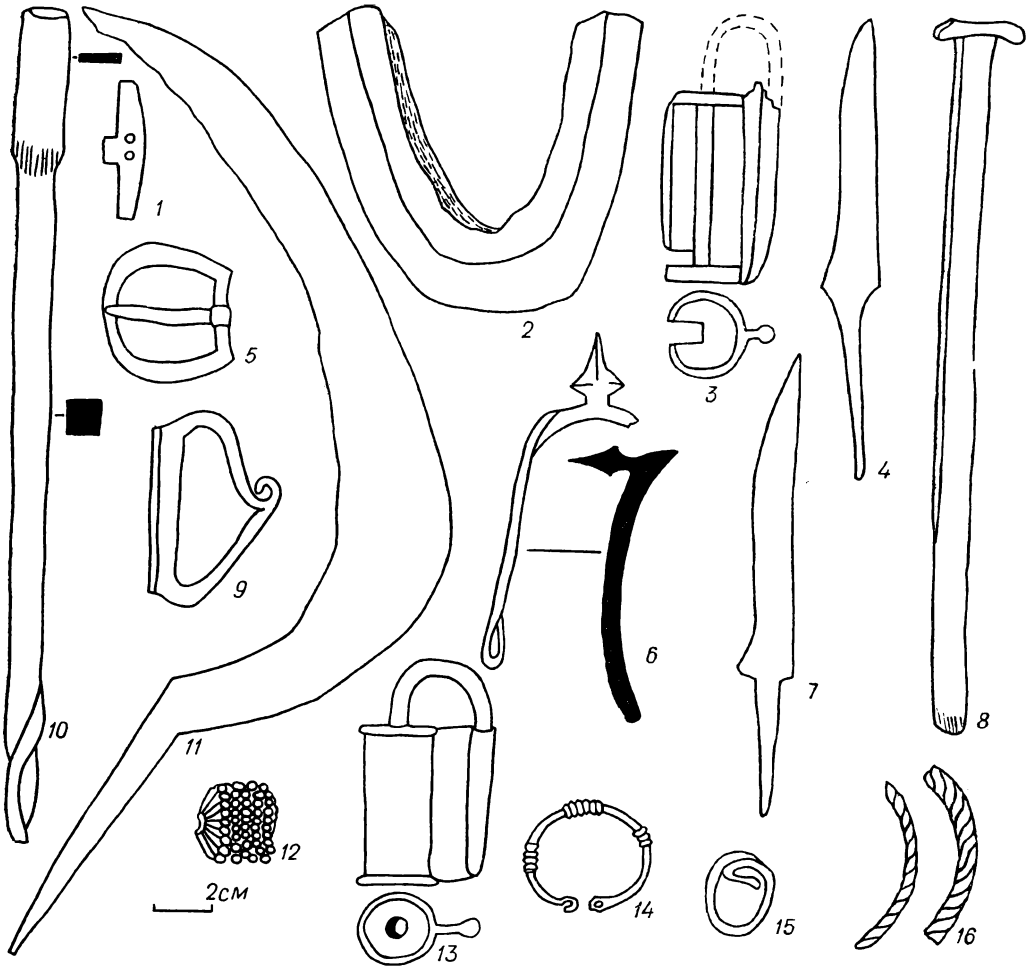

Рис. 58. Знахідки з Чорнівського городища.

(рис. 58, *11*) і залізний насад до лопати.

На інших городищах військово-землеробський характер знахідок у житлах дружинників виявився ще чіткіше [5].

Військово-землеробські комплекси знахідок в житлово-оборонних зрубах могли належати лише воїнам-землеробам, тобто таким військовим слугам феодала, які у вільний від виконання військових обов'язків час займалися й сільським господарством. Вони володіли землею, як це свідчать писемні джерела, умовно — поки служили [6].

«Сільські воїни» в мирний час працювали на землі, несли сторожову службу, навчалися військової майстерності, а в разі необхідності брались за зброю,

[5] Наприклад, на Райковецькому городищі разом із озброєнням знайдено 22 наральники, 113 серпів, 32 коси, 6 лопат (*Гончаров В. К.* Райковецкое городище, с. 59—77).

[6] *Греков Б. Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. М., 1952, кн. 1, с. 524—525.

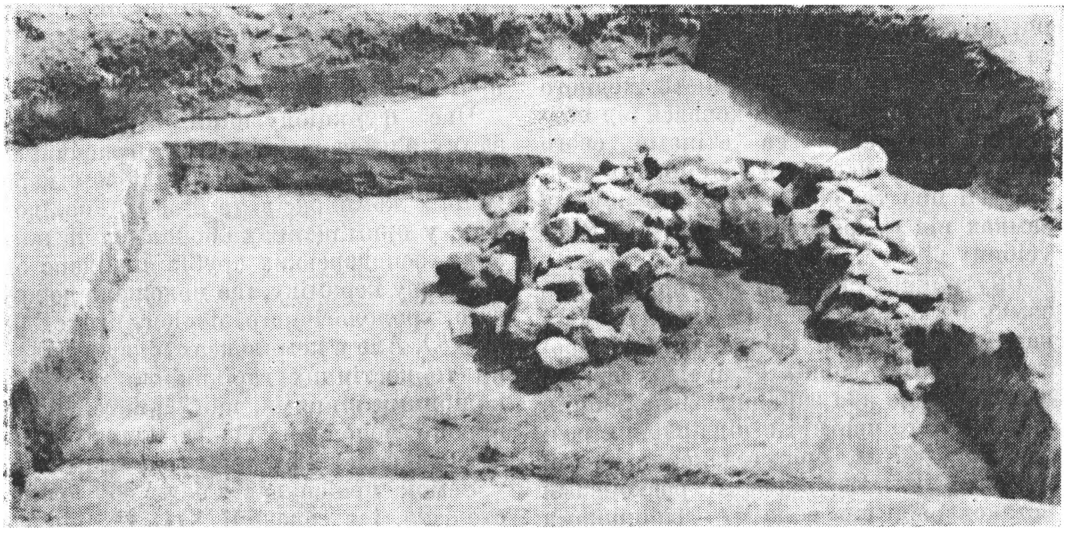

Рис. 59. Напівземлянкове житло з поселення Кодин II.

Рис. 60. Напівземлянкове житло з городища Ревне II.

щоб обороняти не лише замок, а й територію, на якій він розміщувався. Свого часу В. Й. Довженок звернув увагу, що літописи не повідомляють жодного випадку, коли б феодал ховався від повсталого населення за стінами свого замку, але є «десятки літописних розповідей про те, як феодали ховались у замках від супротивників під час міжусібних війн» [7].

Внутрішнє подвір'я Чорнівського замку було невеликим і щільно забудованим. Майже по всій території простежено сліди давніх будівель у вигляді підвищень або западин. У найвищій, східній, його частині є підвищення розмірами 7×7 м, орієнтоване за сторонами світу. Розвідковими розкопками встановлено, що воно є залишками кам'яної основи дерев'яної будівлі шириною 5 м. Поруч з нею з південного боку розміщується християнське кладовище. На ньому розкопано два давньоруські поховання. У ямах глибиною 0,5 і 0,7 м виявлено людські кістяки, що лежали на спині, головами на захід. В засипу могильних ям знайдено вдруге обпалені уламки гончарних горщиків XII—XIII ст. Розміщення будівлі, її орієнтація та наявність біля неї синхронного кладовища дозволяють припустити, що тут стояла дерев'яна церква.

На території укріпленої площадки городища збереглися сліди трьох будівель у вигляді западин. Розкопки однієї з них показали, що це була зрубна будівля (її приблизні розміри 7×4 м), до складу якої входив погреб діаметром 2 м, опущений в материк на 0,9 м.

Отже, внутрішнє подвір'я Чорнівського замку було забудоване за певною системою. Вздовж його оборонних стін розміщувались житла військових слуг, на певній відстані від них стояли великі будинки, які, очевидно, призначалися для феодальної знаті. Тут же знаходилась дерев'яна церква з кладовищем поблизу неї.

Час функціонування Чорнівського замку з'ясовано за стратиграфічними даними, типологічним аналізом керамічних комплексів та інших знахідок. Так, у приміщеннях оборонних та житлово-господарських зрубів знайдено однотипову кераміку, що належала до другого хронологічного періоду (рис. 61, *7—13*). Але в комплексах відсутні уламки тонкостінних горщиків з манжетоподібними вінцями, що характерно для першої половини XII ст. Отже, замок збудовано не раніше середини XII ст.

Замок проіснував близько одного століття, і в середині XIII ст. під час золотоординської навали його було спалено. Про це свідчать такі дані. У східній частині городища розкопано зруб, який було збудовано відразу після великої пожежі. Він розміщувався на місці спаленого житлово-господарського зрубу XII ст. (рис. 57, *3*). У середині зрубу (розмірами 3,5×3,5 м) в ямі глибиною 15 см, діаметром 1 м розміщувалось вогнище. Біля нього на глиняній долівці знайдено уламки ліпного та гончарного глиняного посуду, що належать до раннього етапу третього хронологічного періоду (рис. 61, *2—6*) і датуються другою половиною XIII ст. Таким чином, зруйнування Чорнівського замку припадає на середину XIII ст. Після великої пожежі на городищі укріплення замку не відбудовувались, хоча життя тут деякий час продовжувалось. На території зруйнованих пожежею оборонних зрубів в останній період функціонування поселення (друга половина XIII ст.) ховали померлих. Тут розкопано три поховання, могильні ями яких перерізують культурний шар XII — першої половини XIII ст. (рис. 57, *4*).

Функціонування Чорнівського замку від середини XII ст. і до середини

[7] *Довженок В. Й.* Про типи городищ Київської Русі, с. 3.

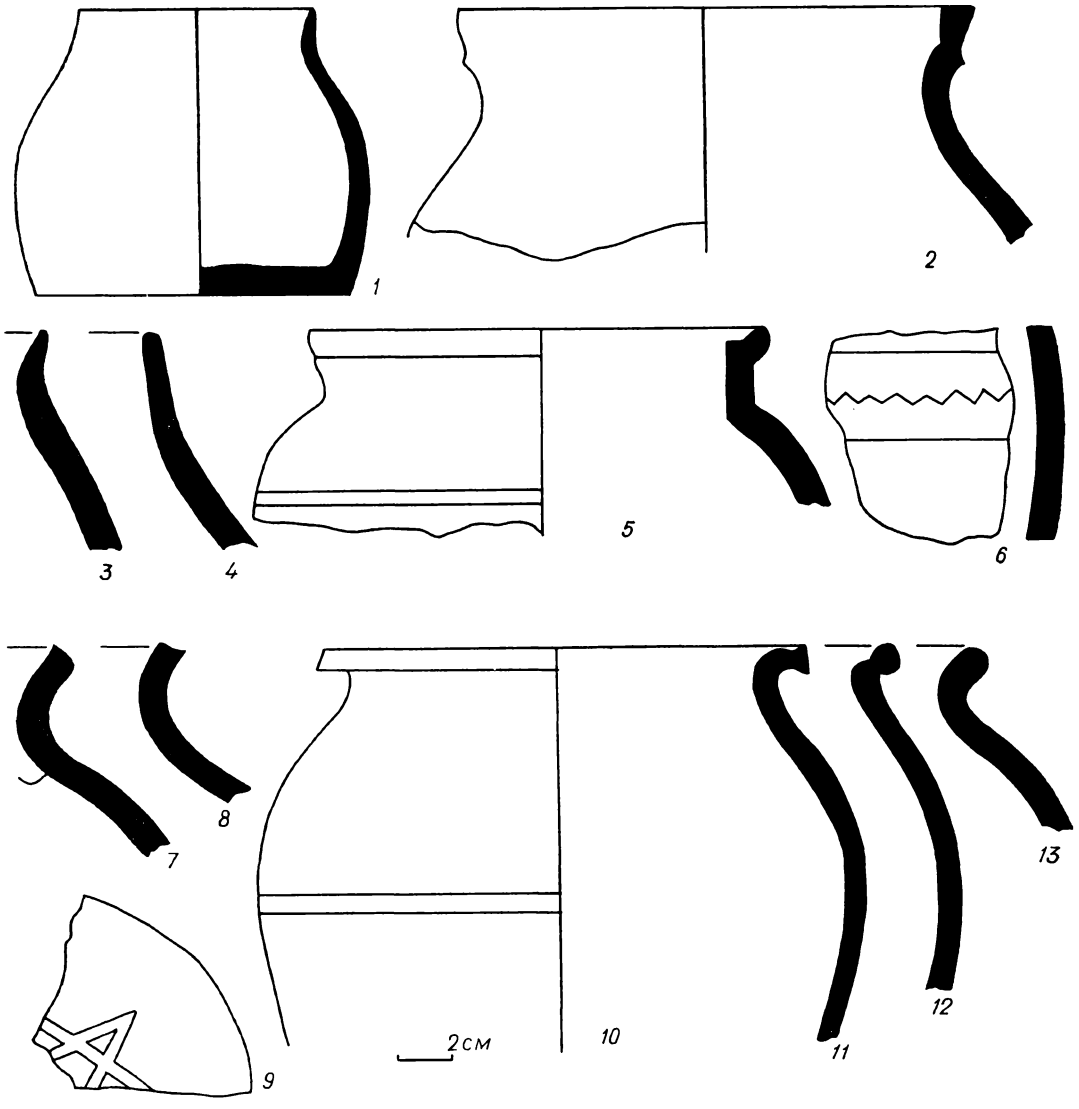

Рис. 61. Кераміка XII — першої половини XIII ст. *(7—13)* та другої половини XIII ст.; *(1—6)* з Чорнівського городища.

XIII ст. підтверджується й знахідками датуючих речей. Так, знайдена в житлово-господарському зрубі № 1 залізна шпора (рис. 58, *6*), за класифікацією А. М. Кирпичникова, належить до типу IVA і датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст.[8]

Соціальний зміст Чорнівського феодального замку розкривається на фоні

[8] *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.— САИ, Ei-36, 1973, с. 66—67.

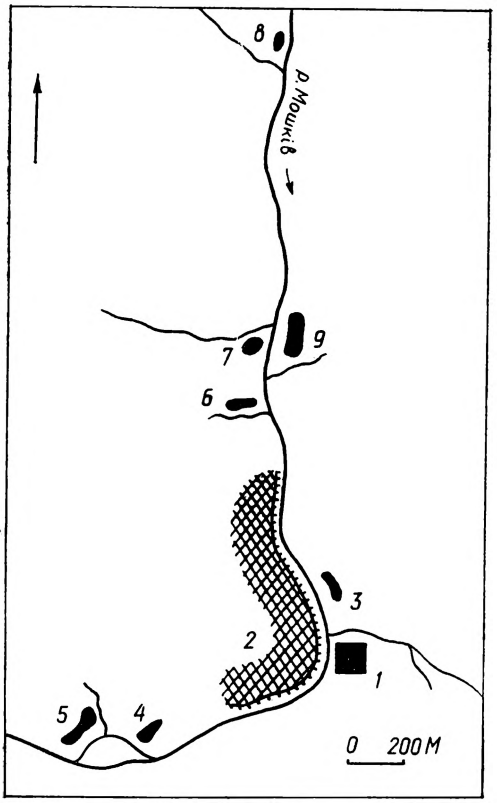

Рис. 62. Чорнівське гніздо. Поселення XII—XIII ст.:
1 — городище-феодальний замок; *2* — поселення Пуста Чорнівка; *3* — *9* — кути-висілки.

вивчення навколишніх синхронних давньоруських селищ. Цінність даного дослідження посилюється тією обставиною, що осередок давньоруських поселень верхів'я р. Мошків має природні межі. Територія майже з усіх боків обмежена високими, вкритими лісами і непридатними для заселення пагорбами. До того ж земельні володіння середньовічної Чорнівки протягом наступних століть фактично не зазнали територіальних змін, а всі давньоруські поселення розміщуються в межах цих земель. Отже, є підстави вважати, що чорнівський феодальний замок та навколишні синхронні селища становили єдиний адміністративно-господарський осередок.

Поруч із городищем, але на протилежному березі р. Мошків, в уроч. Пуста Чорнівка розміщується найбільше давньоруське селище XII—XIII ст. (рис. 62, *2*). Воно простягається вздовж річки майже на 1 км. Тут виявлено залишки наземних дерев'яних будинків з глинобитними печами, що датуються XII—першою половиною XIII ст., і кераміку другої половини XIII — XV ст. У східній частині селища знайдено скупчення залізних шлаків та скляні браслети. Під час пробних розкопок тут виявлено яму-погреб XII — першої половини XIII ст. діаметром 1,5 м, опущену в материк на 0,9 м.

Селище середнього розміру розміщується на тому самому березі р. Мошків, що й городище, за 1 км від нього, в уроч. Лелеківці. Воно тягнеться вздовж річки близько 300 м. На його території простежено темні плями (нараховано шість) — залишки будівель XII — першої половини XIII ст. Знахідок іншого часу не виявлено (рис. 62, *9*).

По обох берегах р. Мошків, вгору та вниз від найбільшого селища Пуста Чорнівка розміщуються невеликі селища. Так, на північ від Пустої Чорнівки такі селища виявлено в трьох пунктах: в уроч. Шанці (тут знахідки від зруйнованих жител виступають на площі розмірами 80×30 м) та в двох пунктах поблизу ставу. Останні так само невеликих розмірів. На одному з них сліди зруйнованих жител простежено на площі розмірами 100×50 м. Приблизно такий самий розмір мало і селище № 7.

На південь від великого селища, в уроч. Кути, виявлено три зруйновані під час земляних робіт наземні житла з глинобитними печами, де знайдено уламки гончарної кераміки XII — XIII ст. На невисокому мису поблизу Турецької Могили виявлено залишки двох наземних жител з глинобитними печами цього ж часу. Ще одне міліа-

тюрне селище розташовується на схід від селища Пуста Чорнівка, на лівому березі р. Мошків, поблизу городища. Тут уламки кераміки XII—XIII ст. знайдено на площі 50×30 м.

Найдавнішим у чорнівському осередку поселень XII—XIII ст. виявилося селище Пуста Чорнівка. На його території знайдено уламки тонкостінних гончарних горщиків з відхиленими вінцями, що належать до першої половини XII ст. Кераміку інших поселень представлено дещо пізнішими формами. Отже, найбільше поселення Пуста Чорнівка є первинним по відношенню до малих селищ. Воно було й господарським осередком чорнівського гнізда давньоруських поселень. Знайдені на його території у значної кількості залізні шлаки свідчать про те, що тут мешкали ремісники, які обслуговували населення всього гнізда. На інших селищах подібні знахідки відсутні.

Малі селища XII — першої половини XIII ст. відносимо до категорії поселень, що на сторінках писемних джерел починаючи з XII ст. згадуються як «кути» [9]. Вони виникають, очевидно, в результаті інтенсивнішої системи землеробства. У XII ст., напевно, періодичний перерозподіл землі в межах сільської общини відійшов на задній план. Земельні ділянки закріплювалися навічно за окремими родинами. Це сприяло тому, що окремі багатші родини одержували можливість переселятися ближче до своїх полів, утворюючи таким чином висілки-кути. При тодішніх обмежених засобах транспорту такі кути сприяли покращенню обробки полів, насамперед їх угноєнню. Звичайно, виділялися в окремі поселення-кути насамперед сильні елементи, що не були згідні з общинними порядками.

Таким чином, чорнівський адміністративно-господарський осередок в в XII — першій половині XIII ст. мав порівняно складну структуру. До його складу входили феодальний замок, велике село, на території якого безперечно розміщувалась церква [10] та малі селища-кути.

У середині XIII ст. після монголо-татарської навали структура чорнівського гнізда різко змінюється — припиняють існування кути і феодальний замок. Функціонувало лише велике село в уроч. Пуста Чорнівка, але й воно у другій половині XIII—XIV ст., як показали археологічні обстеження, значно зменшилось у своїх межах. За народними переказами, мешканці Пустої Чорнівки кинули поселення і заснували у верхів'ї р. Мошків сучасну Чорнівку (згадується з 1412 р.). Це підтверджується й археологічними даними. Сучасна Чорнівка заснована не раніше XIV ст., тобто в той час, коли с. Пуста Чорнівка поступово занепадало.

Вивчення чорнівського гнізда поселень приводить нас до такого висновку. Приблизно в першій половині XII ст. в центрі земельного масиву басейну р. Мошків виникло давньоруське село [11]. Воно розташовувалось у прикордонній смузі Галицького князівства і з часом передано в тимчасове користування боярину-слузі великого князя. Десь у середині XII ст. боярин поруч із за-

[9] *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, 1893, т. 1, с. 1383. У слов'яно-молдавських грамотах XV ст., де є згадки про північнобуковинські села, мініатюрні поселення згадуються як «прикутки», «присілки» (Молдова ын епока феудализмулуй.— Документе славо-молдавенешть XV—XVI вв., Кишинэу, 1978, вол. 2, п. 237, 301).

[10] Під час дослідження великого селища XII—XIII ст. поблизу с. Вікно Заставнівського району (уроч. Мартинівка) у його центрі розкопано дерев'яну церкву XII ст. (див. розділ IV).

[11] Територію чорнівського гнізда поселень слов'яни заселяли здавна. Тут виявлено поселення культури празького типу (в уроч. Рули), типу Луки Райковецької (в уроч. Рули, Баба, Вила, Цигани та ін.) та поселення X—XI ст. (в уроч. Вигона і Циглів).

лежним селом збудував замок. Укріплення останнього були розраховані не тільки на те, щоб тримати місцеве населення в покорі, а й для захисту земель князівства від зовнішніх вторгнень. Тому в замку зосереджувались відповідні військові сили.

Із розростанням материнського села в уроч. Пуста Чорнівка з'явилися кути-висілки, які, напевно, також знаходились в залежності від феодала, що мешкав у чорнівському замку.

Під час монголо-татарської навали феодальний замок було спалено, після чого його укріплення не відбудовувались, хоча життя на його території ще продовжувалось деякий час. У другій половині XIII ст. населення чорнівського осередка значно скоротилося. Обезлюділи кути-висілки. В час постійних нападів степових орд жити невеликими селами стало неможливо. Продовжило функціонувати лише поселення в уроч. Пуста Чорнівка. Але й воно стає меншим, а через деякий час перемістилось у верхів'я р. Мошків, вкрите густими лісами. Село, знаходячись під захистом лісів і ярів, менше терпіло від нападів.

Городища — феодальні замки, що належали «служащим боярам», досліджувались і в інших пунктах давньоруської Буковини. Залишками одного з них є Недобоївське городище. Воно розміщується на високому вкритому лісом мису в уроч. Галич. Добре збереглися вали і рови. Під час розкопок встановлено, що городище XII—XIII ст. збудовано на місці городища ранньозалізного віку (VI—V ст. до н. е.). Для спорудження оборонної лінії XII—XIII ст. було використано залишки укріплень головної укріпленої лінії городища ранньозалізного віку [12].

[12] Від городища ранньозалізного віку зберігся дугоподібний вал з ровом, який своїми кінцями примикає до головної укріпленої лінії городища XII—XIII ст. у його північній частині (рис. 63, *1*).

Городище — феодальний замок обгороджувала одна кільцева укріплена лінія (рис. 63, *1*). Від неї зберігся рів шириною 6—8 м, глибиною 1,5 м, який обмежує овальну площадку діаметром 90 м та земляний вал з напільного боку. Останній насипано в ранньозалізному віці, а у XII ст. його вершину було спланировано, і на ній поставлено оборонні пустотілі зруби шириною близько 3 м. Від них зберігся культурний шар товщиною близько 30 см, в якому знайдено шматки глиняної обмазки, згоріле дерево, камені, кістки тварин та уламки кераміки XII—XIII ст. Із зовнішнього боку оборонні зруби були зміцнені глиняним укосом, рештками якого є шар жовтої глини товщиною близько 0,5 м (рис. 63, *3*). Залишки пустотілих оборонних зрубів виявлено і в східній частині городища, де вал ранньозалізного віку був відсутній. Зруби стояли безпосередньо на давній поверхні. Від них зберігся такий самий культурний шар, що й на валу. Оборонні зруби в східній частині городища також зміцнено глиняним укосом (рис. 63, *4*).

Отже, основу оборонної лінії Недобоївського городища становили пустотілі зруби шириною близько 3 м, зміцнені із зовнішнього боку глиняними укосами. Поряд з ними не виявлено слідів окремо поставлених житлово-господарських зрубів. Під житла для дружинників використовувались кліті оборонних зрубів, свідченням чого є знахідки різноманітних побутових речей, серед них і скляних браслетів.

На території оборонних зрубів знайдено велику кількість плоских необпалених каменів, що є рештками кам'яної доріжки, влаштованої на перекритті зрубів, яке використовувалось як бойова площадка для воїнів.

На площадці городища простежено сліди давніх будівель у вигляді западин та прямокутніх підвищень. У западині в центрі площадки городища

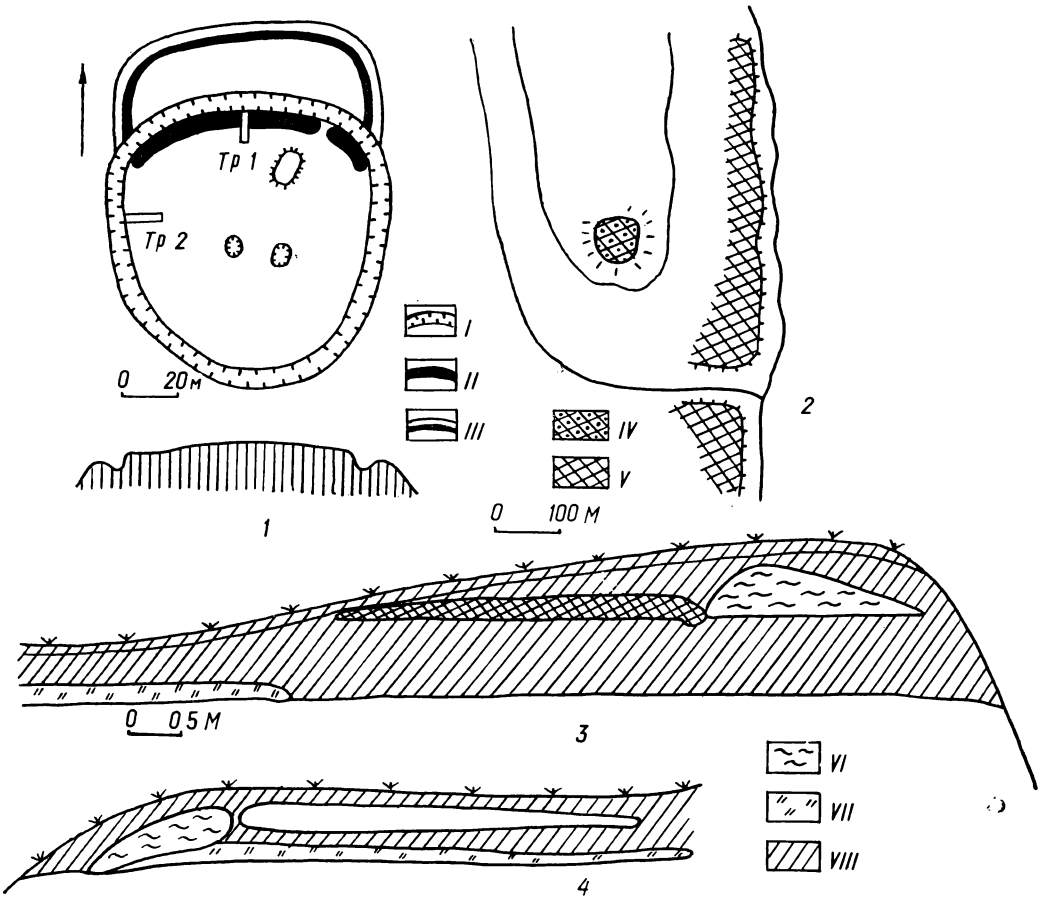

Рис. 63. Недобоївське городище:

1 — план і профіль городища; *2* — городище і поселення Галич; *3* — профіль траншеї № 1; *4* — профіль траншеї № 2; *I* — рів; *II* — вал XII—XIII ст.; *III* — оборонна лінія ранньозалізного віку; *IV* — городище XII—XIII ст.; *V* — культурний шар XII—XIII ст.; *VI* — глина; *VII* — культурний шар ранньозалізного віку; *VIII* — мішаний грунт.

відкрито культурний шар XII—XIII ст. Виявилось, що це залишки ями-погреба, яка входила до конструкції наземного дерев'яного будинку. В траншеї на місці підвищення поблизу в'їзду виявлено культурний шар товщиною 20 см (залишки великого наземного дерев'яного будинку), де знайдено уламки кераміки XII—XIII ст., шматки глиняної обмазки від зруйнованої глинобитної печі, уламки скляних браслетів та кістки тварин.

У підніжжі мису, на якому розміщується городище, на південь від нього, на правому березі Потока знаходиться селище XII — першої половини XIII ст. (рис. 63. *2*). Тут знайдено розорені наземні житла та глинобитні печі, уламки кераміки другого хронологічного періоду тощо. Знахідки цього часу простежено вздовж берега струмка на 500 м.

Час виникнення давньоруського синхронного городищу селища не встанов-

лено, але привертає увагу те, що на його території знайдено уламки кераміки X—XI ст. Останні скупчуються на місці темних плям — заглиблених жител [13]. Це дає підставу вважати, що давньоруське селище в уроч. Галич виникло значно раніше, ніж збудовано феодальний замок. Отже, останній міг належати «служащому» бояринові.

Недобоївський замок розміщувався в прикордонній смузі Галицького князівства і, напевно, виконував й сторожеві функції. Саме цим можна пояснити те, що конструкція його оборонної лінії є типовою для городищ — сторожових фортець. За характером забудови внутрішнього подвір'я та за наявністю селища-супутника воно належить до городищ — феодальних замків.

Інша група городищ — феодальних замків, що досліджувались на території Північної Буковини, належала феодалам-вотчинникам. Краще дослідженим серед них є городище в с. Дарабанах Хотинського району. Воно розміщується на високому мису правого берега Дністра в уроч. Щовб. Площадку городища розмірами 40×25 м з боку поля огороджено дугоподібним земляним валом, а з трьох інших боків — стрімкими схилами (рис. 64, *1*).

Розкопки валу показали, що основу конструкції оборонної лінії становили пустотілі зруби шириною не менше 2,2 м, прикриті із зовнішнього боку дерев'яним частоколом (рис. 64. *3*). Від останнього збереглася траншея глибиною 1,25, шириною 0,6 м, де виявлено рештки струхлявілих та обгорілих стовпів, що стояли у два ряди і розміщувались так, що щілини між стовпами зовнішнього ряду закривали стовпи внутрішнього (рис. 64, *2*). Іззовні частокіл був підсипаний глиняним укосом на висоту понад 1 м (його залишками є земляний вал). За укосом розміщувався оборонний рів глибиною 2,5 м, шириною 6 м. На його дні знайдено уламки кераміки XII—XIII ст. та обпалені камені.

На місці пустотілих оборонних зрубів, що примикали до частоколу, виявлено культурний шар товщиною близько 30 см, до складу якого входять обгорілі деревини, плоскі необпалені камені, кістки тварин та уламки кераміки XII—XIII ст. Їх вивчення дозволяє твердити, що до частоколу примикали тристінні зруби. Четвертою, зовнішньою стіною приміщень зрубів служив внутрішній ряд частоколу, на верхній край якого спиралось дерев'яне перекриття зрубу (див. рис. 64, *3*). Дане припущення грунтується на тому, що глинобитна піч, виявлена в одній з розкопаних клітей, примикала безпосередньо до частоколу, не залишаючи місця для зовнішньої стіни зрубу.

Серед знахідок оборонних зрубів значну кількість становлять необпалені дрібні камені. Це залишки кам'яних доріжок, викладених на дерев'яно-глиняному перекритті зрубів. Отже, дерев'яно-глиняне перекриття зрубів одночасно служило бойовою площадкою для воїнів, яку із зовнішнього боку захищала стіна-частокіл.

У двох розкопаних клітях оборонних зрубів виявлено залишки глинобитних печей, споруджених безпосередньо на глиняній долівці приміщень. Поблизу них виявлено кухонні покидьки (кістки тварин та уламки глиняного посуду). Пустотілі кліті оборонних зрубів використовувались як житла. Звичайно, з них через щілини у передній стінці можна було вести обстріл наступаючого ворога.

Конструкція головної укріпленої лінії Дарабанського замку не є чимсь винятковим у давньоруському військово-оборонному зодчестві. Поєднання пустотілих зрубів і частоколу в одному й тому самому укріпленні відоме, на-

[13] Поселення X—XI ст. розміщується також у верхів'ї Потока, за 2 км на північ від поселення в уроч. Галич.

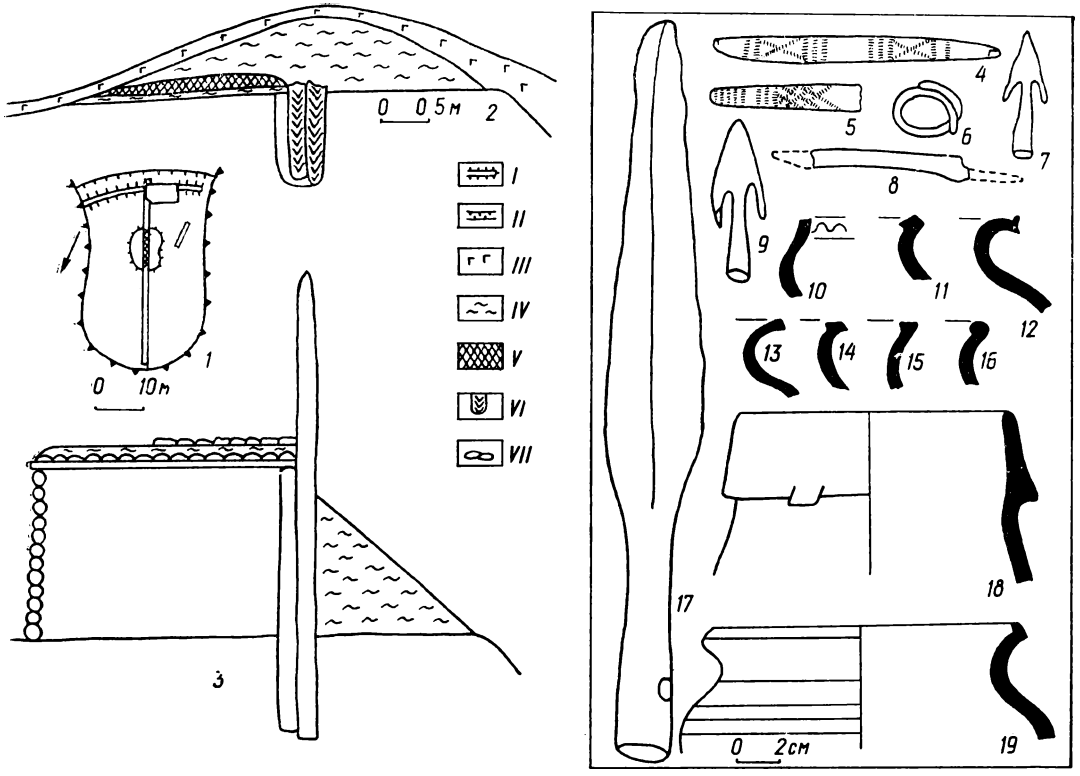

Рис. 64. Городище Дарабани-Щовб:

1 — план городища; *2* — профіль валу; *3* — реконструкція оборонної лінії; *4—19* — знахідки XII — XIII ст.; *I* — вал; *II* — рів; *III* — гумус; *IV* — глина; *V* — культурний шар XII—XIII ст.— залишки оборонних зрубів; *VI* — обгоріла деревина; *VII* — камені.

приклад, за матеріалами розкопок головної оборонної лінії Старої Рязані [14].

Невелику площадку городища було щільно забудовано. Сліди наземних дерев'яних будівель у вигляді культурного шару товщиною 20—30 см, насиченого уламками кераміки XII—XIII ст., виявлено в стінках військових окопів та в інших місцях городища. У східній її частині розкопано дві ями з обпаленими стінками. В самому центрі городища виявлено незначне підвищення діаметром 9 м. Розвідковими розкопками встановлено, що тут свого часу стояв великий дерев'яний будинок. Від нього зберігся культурний шар товщиною 30 см, в якому знайдено шматки обпаленої глини від зруйнованої глинобитної печі, срібне скроневе кільце з дроту в півтора оберту (рис. 64, *6*), срібний платівчастий браслет (рис. 64, *4*), залізний наконечник стріли (рис. 64, *17*), уламки амфор-корчаг та кераміки XII—XIII ст. (рис. 64, *10—12*), кістки тварин тощо. Залишки будинку не розкопано, і говорити про його конструкцію ми не можемо. Але його розміщення у центрі площадки, на найвищому місці, його великі розміри та багаті знахідки дозволяють припустити, що воно належало власникові замку.

Речі, знайдені під час розкопок городища, насамперед кераміка, вклада-

[14] *Монгайт А. Л.* Старая Рязань, с. 38—39.

ються в хронологічні рамки XII — першої половини XIII ст. До цього часу належить залізний наконечник списа довжиною 32 см, що має коротку втулку і перо лавролистої форми (рис. 64, *17*). Списи подібного типу А. М. Кирпичников відносить до типу IVA, що з'явилися серед озброєння давньоруських військ у XII ст.[15]

Найдавнішу кераміку знайдено на дні оборонного рову Дарабанського городища. В колекції є уламки горщиків сірого кольору з відігнутими і косо зрізаними вінцями (рис. 64, *13*), що є ознакою більш ранніх керамічних комплексів другого хронологічного періоду. За керамічними комплексами замок збудовано не раніше першої половини XII ст. і функціонував до середини XIII ст., а під час монголо-татарської навали був спалений.

Поряд з Дарабанським городищем розміщуються два синхронні йому неукріплені селища. Перше з них примикає безпосередньо до городища. Це селище-супутник. На його території виявлено зруйновані глинобитні печі та уламки кераміки XII — першої половини XIII ст., тобто такого самого типу, що й на городищі. Напевно, селище було засновано одночасно із спорудженням феодального замку. Тільки цим можна пояснити, що селище розміщувалось на високому мису, далеко від води.

Друге селище розміщується в підніжжі мису, на якому знаходиться городище, на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Млинки. Тут на площі 100×30 м виявлено залишки двох наземних жител з глинобитними печами, що датуються XII — першою половиною XIII ст. Не виключено, що й воно перебувало в залежності від феодального замку.

Наявність селищ-супутників та археологічні дані, що стосуються конструкції оборонної лінії і характеру забудови укріпленої площадки, дозволяють припустити, що Дарабанське городище Щовб є залишками замку, який належав феодалу-вотчиннику.

Городища — феодальні замки виявлено й в інших пунктах Північної Буковини (наприклад, в Ленківцях Кельменецького району, в літописному Василеві та ін.). Вони невеликі за своїми розмірами, огороджені однією укріпленою лінією і датуються XII — першою половиною XIII ст. Вони, безперечно, належали галицьким боярам, про яких літописець писав, що «Данила князем собѣ называху, а самъ всю землю держаху» [16]. Всі городища — феодальні замки представлено керамікою, яка є типовою для Галицької Русі.

Таким чином, масове будівництво феодальних замків на території Північної Буковини припадає на XII — першу половину XIII ст., що співпадає з часом розвиненого феодалізму, з одного боку, та з часом існування Галицького князівства — з другого.

Феодальні замки не тільки укріплювали феодальний спосіб виробництва, а й були одним із засобів освоєння князівською владою певної території.

На сучасному етапі дослідження городища — феодальні замки можна поділити на дві основні групи. До першої з них належать городища, що супроводжуються селищами-супутниками, які розміщуються на таких самих високих пагорбах, що й городища, становлячи з ними одне поселення сільського типу. В таких випадках час існування селища-супутника і городища — феодального замку співпадає. Вони належали, напевно, феодалам-вотчинникам.

До другої групи належать городища, які супроводжуються селищами, час існування яких не співпадає з ча-

[15] *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие.— САИ, 1966, Е1-36, вып. 1, с. 15.

[16] ПСРЛ, т. 2, стб. 789.

сом існування городищ. У таких випадках селища-супутники розміщуються, як правило, в інших топографічних умовах, ніж городища. Городища — феодальні замки такого типу належали «служащим боярам», які володіли землею умовно.

Існування в Галицькому князівстві двох основних груп феодалів, щодо їх прав на землю, засвідчено й писемними джерелами. Наприклад, в літописі під 1234 р. говориться, що князі Данило і Василько «прия землю Галичькую і розда городы боярамъ и воеводамъ» [17]. Таким чином, укріплені поселення належали двом групам феодалів: боярам (очевидно, вотчинникам) і воєводам (очевидно, тим, які одержували від князів землю разом з укріпленим поселенням в тимчасове користування — як плату за службу).

Досліджені на території давньоруської Буковини городища — феодальні замки свідчать про те, що тут досягла значного розвитку умовна форма великого землеволодіння. Це значною мірою пояснюється тим, що досліджувана нами територія в складі Галицької Русі була прикордонною, а феодальні замки виконували оборонні функції, де постійно перебували військові слуги («дети боярские»), які на випадок необхідності могли поповнювати військо галицьких князів.

[17] ПСРЛ, т. 2, стб. 771.

Розділ IV

ДАВНЬОРУСЬКІ МІСТА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Історія давньоруських міст давньоруської Буковини фактично не знайшла свого відображення на сторінках писемних джерел. У літописах, і то з першої половини XIII ст., згадуються деякі населені пункти, що локалізуються на цій території (Василів, Опут та ін.), але літописці не завжди вказують, які з них були «городами». Соціальний зміст цих поселень розкривається засобами археології. Так, згаданий у Галицько-Волинському літописі під 1230 р. Василів [1] виявився типовим давньоруським містом. У той самий час згаданий в цьому ж літописі під 1213 р. Онут [2] хоча й був великим поселенням Галицької Русі XII—XIII ст., але підстави для віднесення його до категорії міського типу відсутні. На його території не виявлено ніяких слідів укріплень XII—XIII ст. Найімовірніше, що це поселення сільського типу [3].

У Галицько-Волинському літописі згадується Плав [4], який також розміщується на правому березі Дністра, нижче Онута [5]. Найбільше йому відповідає давньоруське поселення у с. Перебиківцях Хотинського району, яке у XII—XIII ст. складалось з городища та великих селищ [6]. Але проведені на його території розкопки не дозволяють розкрити його соціальний зміст.

Літописний Кучелмин, про який йшлося вище, за територіальною структурою належить до типових давньоруських міст, але й тут проведено лише розвідкові розкопки, які не дозволяють дати йому конкретнішу характеристику.

До давньоруських міст належить Хотин, згаданий у «Списку русских горо-

[1] ПСРЛ, т. 2, стб. 761.
[2] Там же, стб. 735.
[3] *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 70—71.
[4] ПСРЛ, т. 2, стб. 735.
[5] *Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885, Изд. 2, с. 287.
[6] *Винокур І. С., Тимощук Б. О.* Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород, 1977, с. 89—91.

дов дальних и ближних» [7]. На його території є знахідки X—XIII ст.: великий скарб брактеатів XIII ст.[8] На жаль під час спорудження середньовічної кам'яної фортеці культурний шар майже повністю зруйновано.

На території давньоруської Буковини виявлено поселення, що за типологічною структурою відносимо до давньоруських міст, однак достовірні літописні згадки відсутні. До них належать Ленківецьке городище в Чернівцях, про яке йшлося вище, та Ревнянське поселення X ст. Розкопки останнього дали цінні матеріали до з'ясування проблеми походження найдавніших міст у східних слов'ян і потребують окремого розгляду.

Ревнянське поселення X ст. — ранньофеодальне місто східних слов'ян

Слов'янські поселення в Ревному — два городища та селища, що їх оточують,— займають велику територію (діаметром понад 2,5 км), розміщуються щільно одне до одного і фактично становлять єдине велике поселення (рис. 65). На його території виявлено слов'яно-руські археологічні знахідки VIII—XV ст. Не виключено, що це хронологічні рамки існування одного й того самого поселення. Предметом нашого дослідження є «городищанський» період історії цього поселення, що датується в основному IX—X ст.

Обидва городища ревнянського поселення (Ревне I в уроч. Городище та Ревне II в уроч. Царина), що розміщуються на сусідніх, але різної висоти мисах, існували одночасно, але виконували різні функції, що позначилося на конструкції оборонних ліній, характері забудови укріплених площадок та на взаємозв'язках з навколишніми синхронними селищами.

Археологічні матеріали дозволяють виділити два основні періоди (А; Б) історії Ревнянського поселення IX—X ст. Період А (IX ст.) належить до того часу, коли в слов'янському суспільстві Верхнього Попруття активно формувались необхідні умови для появи перших ранньофеодальних міст. Період Б (X ст.) знайомить з характером ранньофеодального міста, що виникло не пізніше першої половини X ст.

Отже, два періоди історії ревнянського поселення характеризують два етапи одного й того самого процесу формування ранньо-феодального міста у східних слов'ян. Зокрема, городище Ревне II знайомить з процесом формування торгово-ремісничого посаду давнього міста, а городище Ревне I — з процесом появи дитинця — адміністративно-політичного центра міста.

Городище Ревне I у IX ст. виконувало функції общинного центру, що підтверджується конструкцією і системою його оборонних ліній, характером забудови укріпленої площадки та наявністю селища воїнів-землеробів.

Городище Ревне IA розміщується на високому мису і з усіх боків обгороджене невисоким земляним валом та ровом, що непогано збереглися. Лише в південній частині городища вони перекриті головною оборонною лінією фортеці X ст. Основою укріпленої лінії IX ст. була стіна з горизонтально покладених деревин, закріплених за допомогою вертикальних стовпів [9]. Із зовнішнього боку стіну зміцнював глиняний укіс (його залишками є невисокий вал городища), а з внутрішнього — до

[7] ПСРЛ, т. 7, стб. 240; *Тихомиров М. Н.* Список русских городов дальних и ближних.— ИЗ, 1952, т. 40, с. 32.

[8] *Потин В. М.* Клад брактеатов из Поднестровья.— Нумизматика и сфрагистика, 1963, вып. 1, с. 109—127.

[9] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини, с. 67.

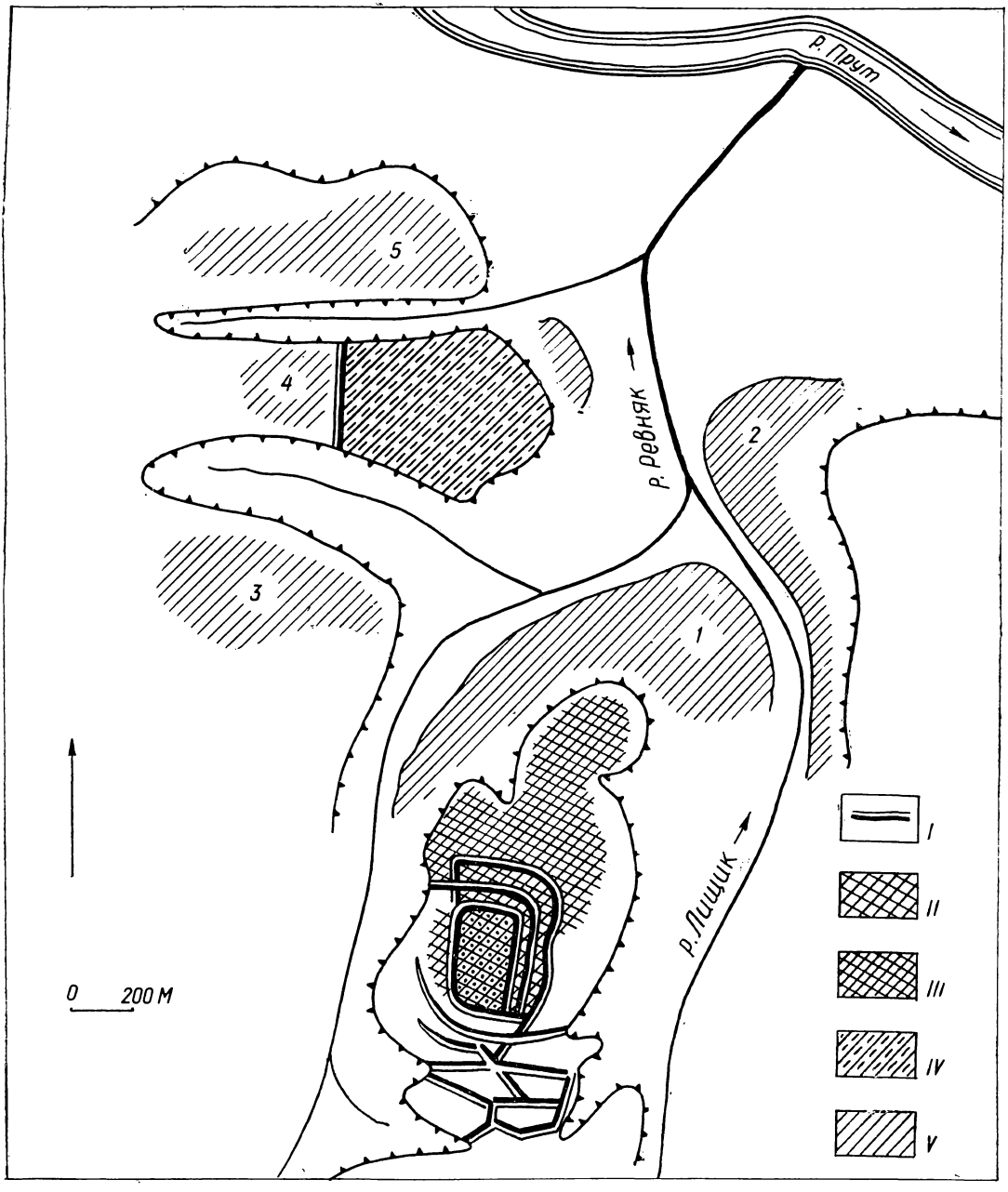

Рис. 65. Ревнянське поселення X ст.:
1 — Рівняк; *2* — Лищик; *3* — Гевда; *4* — Царина; 5 — Мікулинка; *I* — укріплення; *II* — князівська фортеця; *III* — поселення-супутник князівської фортеці; *IV* — посад; *V* — неукріплені поселення.

неї на окремих ділянках примикали довгі наземні будинки, стіни яких зведено з глини на каркасі із сплетіння. Така конструкція головної оборонної лінії є типовою для городищ — общинних центрів у східних слов'ян [10].

До системи оборони городища Ревне ІА крім головної входили додаткові укріплені лінії. Це ескарпи, розміщені на похиліших схилах мису. Крім того, північно-східний в'їзд на городище додатково був укріплений двома лініями ровів і валів.

Укріплена площадка городища Ревне ІА площею понад 20 га, очевидно, була вільною від забудови стаціонарними житлами. У її південно-західній частині не виявлено слідів напівземлянок IX ст., залишки яких в лісі добре помітні. У північній частині площадки городища виявлено багато западин від напівземлянок. Розкопками встановлено, що вони є залишками селища-супутника городища X ст. На незабудованій укріпленій площадці городища Ревне ІА переховувалось населення навколишніх селищ у разі військової небезпеки. Для того щоб в один і той самий час і з різних боків прийняти мешканців навколишніх селищ з їх майном, фортеця мала три в'їзди: з півдня, із заходу і північного заходу. Саме тут розміщувались неукріплені селища, що оточували городище.

Ревнянська фортеця IX ст. крім військово-оборонних у мирний час виконувала і інші функції — була центром суспільного життя населення з навколишніх селищ. Свідченням цього є довгі наземні будинки із стінами легкої конструкції, що розміщувались уздовж оборонних стін. Це були контини — приміщення для проведення в них зібрань общинників, виконання ними святково-обрядових церемоній та ін.[11]

Поруч з городищем Ревне І, з його напільного боку, на тому самому високому мису розміщується селище воїнів-землеробів IX ст. (рис. 66). Тут виявлено 20 западин, розміщених на площі розмірами 250×150 м. 12 западин розкопано, 11 з них виявились стаціонарними житлами-напівземлянками, котловани яких опущено в материк більше як на 1 м. В одному з кутів розміщувались печі-кам'янки. Житла мали стіни стовпової конструкції (знайдено стовпові ями). Западина № 11 виявилась наземною будівлею із стінами зрубної конструкції. Вона опалювалась вогнищем, що розміщувалося в центрі приміщення. Будівля знаходилась поруч з оборонною лінією IX ст. і, можливо, використовувалась як сторожка. В ній не знайдено ніяких речей, крім кількох уламків кераміки IX ст.

Час існування селища воїнів-землеробів і городища Ревне ІА — IX ст. Своє існування вони припинили одночасно в результаті великої пожежі. Остання була настільки раптовою, що мешканці селища не встигли винести з жител своє майно. У розкопаних житлах, за виключенням двох, існування яких припинилось раніше, на долівці в шарі спалинини лежали роздавлений глиняний посуд, знаряддя праці та начиння. В житлах, що перестали функціонувати ще до пожежі, на долівці не знайдено майже ніяких речей, а в за-

[10] Оборонні дерев'яні стіни стовпової конструкції досліджувались на городищах — общинних центрах Зимне на Волині (*Ауліх В. В.* Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. в Західній Волині. К., 1972, с. 10—15); Хотомель у Білорусії (*Кухаренко Ю. В.* Раскопки на городище и селище Хотомель.— КСИИМК, 1957, вып. 68. с. 90—93); Тимерово (*Дубов И. В., Винокурова М. Г., Седых В. И.* Ярославская экспедиция.— АО, 1976. М., 1977, с. 51—52); Алчедари (*Федоров Г. Б.* Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1960—1961 гг.— КСИА, 1964, вып. 99, с. 79); Кобаки Івано-Франківській області (*Тимощук Б. А., Михайлина Л. П.* Новые славянские памятники в бассейне Прута.— АО, 1978. М., 1979, с. 411) та ін.

[11] У довгих будинках-континах могли, наприклад, працювати общинні ремісники.

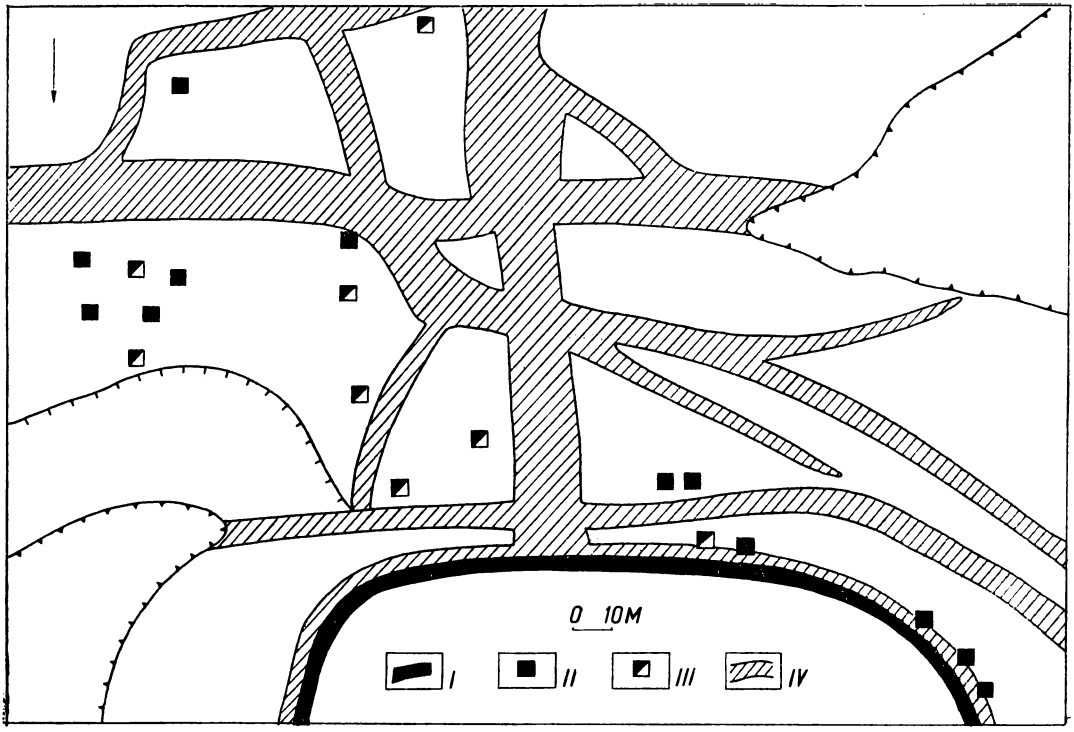

Рис. 66. План селища воїнів-землеробів IX ст.:
I — оборонна лінія IX ст.; *II* — розкопане житло; *III* — западина — сліди житла; *IV* — територія, зайнята оборонними лініями X ст.

повненні котлованів — велику кількість уламків від посудин, кістки тварин, які потрапили сюди як сміття. Отже, одночасно з городищем-сховищем близько рубежу IX—X ст. було знищено і селище воїнів-землеробів [12].

Розміщення селища поруч з городищем, з його напільного боку, на високому мису і далеко від води дозволяє висловити припущення, що на його мешканцях лежав обов'язок стежити за станом збереження укріплень і споруд общинного центру, підтримувати порядок під час зібрань общинників, а на випадок військового нападу — організовувати його оборону. Тільки цим можна пояснити той факт, що значна частина селища розміщена вдовж оборонної лінії городища IX ст., прикриваючи його з напільного боку.

Привертає увагу ще одна риса селища воїнів-землеробів IX ст. В його житлах знайдено речі, які, з одного боку, свідчать, що його мешканці займались землеробством (залізний наральник (рис. 67, *2*), серп (рис. 67, *1*), а з другого — військовою справою (залізна шпора (рис. 67, *3*), стріли (рис. 67, *5*), залишки ножен від бойових ножів (рис. 67, *4*). Як бачимо, в селищі мешкали воїни-землероби, які займалися сільським господарством, а на випадок пе-

[12] Близько рубежу IX—X ст. знищено пожежею й інші общинні центри (Карапчів, Біла, Горішні Шерівці та ін). Можливо, це результат конфлікту між родоплеменою верхівкою і князівсько-дружинною знаттю, який закінчився перемогою останньої.

обхідності вдавалися до зброї. Це були «лучшие люди» [13], яким община доручала охороняти общинний центр і багатства, зосереджені на його території. Мешкали «лучшие люди» не в самій фортеці, а поруч з нею — за межами її укріплень.

Ситуація, за якої внутрішнє подвір'я общинного центру-сховища не мало стаціонарного заселення, але поруч з ним розміщувалися стаціонарні житла, зафіксована під час дослідження й інших городищ-сховищ IX ст. Наприклад, городище в Червоній Діброві. Воно також розміщується на високому мису, і його обгороджувала дерев'яна стіна стовпової конструкції, зміцнена із зовнішнього боку глиняним укосом з кам'яною серцевиною. З внутрішнього боку до оборонної стіни примикали довгі наземні будинки.

На укріпленій площадці Червонодібровського городища не виявлено слідів стаціонарних напівземлянкових жител, але на високому мису поряд з городищем відкрито залишки трьох напівземлянок з печами-кам'янками. Вони, як і в Ревному, захищали городище з напільного боку. Напевно, тут мешкали воїни-землероби.

Приблизно таку саму ситуацію зафіксовано під час дослідження городища-сховища IX ст. поблизу с. Біла на Пруті (див. розділ V). Воно розміщується на великому мису, що й основне слов'янське поселення, примикаючи до нього із заходу (рис. 68). Тут виявлено залишки поселення, на якому, очевидно, мешкали воїни-землероби. Воно розміщується поруч з городищем, на тому самому мису, що й основне поселення, але з протилежного (західного) боку. На площадці, обмеженій земляними валами, збереглися прямокутні западини розмірами 4×4 м, що виявилися напівземлянковими житлами з печами-кам'янками. У двох розкопаних

[13] ПВЛ, ч. 1, с. 40, 41, 51, 83.

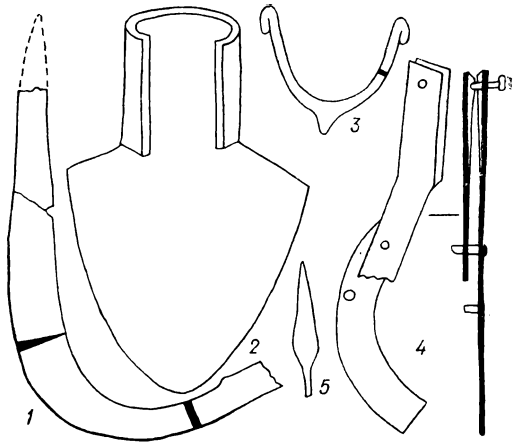

Рис. 67. Знахідки з поселення-супутника (городище Ревне IA).

житлах знайдено уламки ліпних та гончарних горщиків і сковорідок, що датуються кінцем IX — початком X ст.

Матеріали дослідження поселень воїнів-землеробів, розміщених поруч із городищами-сховищами, та інші археологічні дані дозволяють виділити основні етапи формування постійних військових дружин у слов'янському суспільстві [14].

Відомо, що з появою постійних військових дружин вперше з'являється захисний військовий одяг (панцирі та кольчуги) [15]. Найдавніші рештки кольчужної тканини на території давньоруської Буковини знайдено під час дослідження слов'янського поселення VI—VIII ст. поблизу с. Чорнівка (Чор-

[14] Військові дружини в період військової демократії мали тимчасовий характер. Вони набирались для одного набігу і розформовувались по закінченні військових дій (*Рыбаков Б. А.* Предпосылки образования древнерусского государства.— В кн.: Очерки истории СССР III—IX вв. М., 1958, с. 841; *Ловмяньский Г.* Основные черты позднеплеменного и раннегосударственного строя славян. — В кн.: Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972, с. 12—14).

[15] *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие.— САИ, 1971, вып. 3, с. 7—9.

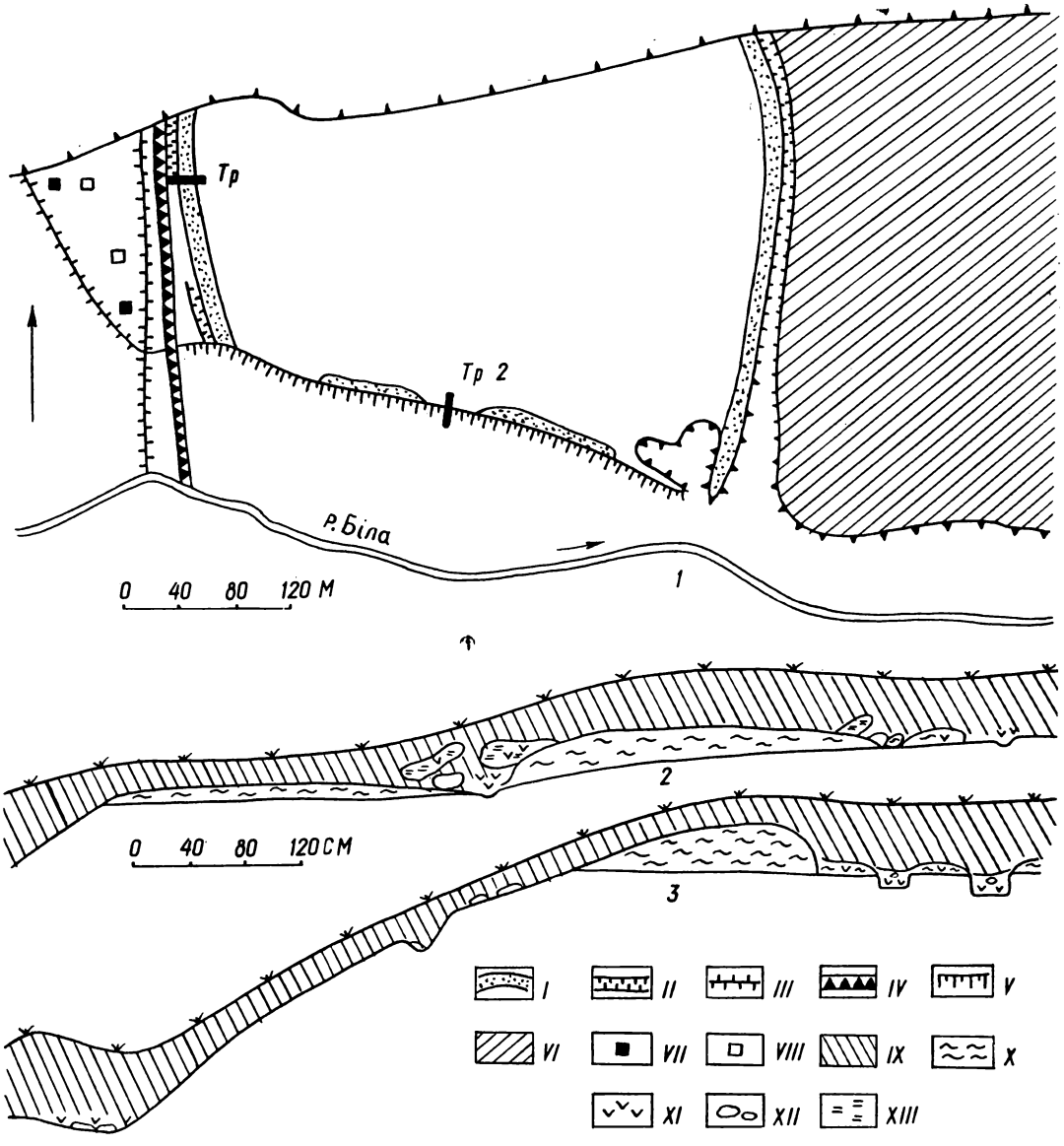

Рис. 68. Городище Біла:

1 — план городища; *2* — профіль траншеї № 1; *3* — профіль траншеї № 2; *I* — вал IX ст.; *II* — рів IX ст.; *III* — вали VI—V ст. до н. е.; *IV* — рів сучасний; *V* — укіс-ескарп; *VI* — селище VIII — XI ст.; *VII* — розкопане житло; *VIII* — западина — сліди житла; *IX* — гумус; *X* — глина; *XI* — вугілля; *XII* —камені; *XIII* — обпалена глина.

нівка I). Тут, в заповненні напівземлянки № 5, яка датується керамікою пізньої фази культури празького типу та п'ятипроменевою фібулою VII ст., разом з ліпною слов'янською керамікою знайдено обривок кольчуги. Найдавніші знахідки кольчуг на території розселення східних слов'ян датуються VIII ст.[16] Отже, є підстави твердити, що вже у VIII ст. у східнослов'янських общинах з'являються постійні дружинники, які крім військових вправ займалися ще й землеробством або якоюсь іншою галуззю господарської діяльності, тобто були напівпрофесіональними воїнами.

Про виділення напівпрофесіональних воїнів в окремі поселення (на сучасному етапі вивчення даної проблеми) можна говорити починаючи з IX ст. Залишками таких поселень є досліджені селища воїнів-землеробів в Ревному, Червоній Діброві та Білій. Воїни-землероби ще тісно були пов'язані з землеробством і свої обов'язки виконували в інтересах всього населення територіально-родової общини. Своїм функціонуванням поселення воїнів-землеробів підготували грунт для виникнення перших дружинних поселень, тобто таких, де головним чином зосереджувались професійні воїни. Першими такими поселеннями були князівські фортеці.

Городища-сховища в Ревному, Червоній Діброві, Білій та інші використовувались насамперед як місце захисту населення навколишніх селищ на випадок військового нападу. Звичайно, городища-сховища могли використовуватись і як місце збору народного війська («воїв») та дружинників, що лаштувались до походу або витримували тут облогу.

До городищ-сховищ, яким довелось витримати штурм ворожого війська, належать, наприклад, городища Хотомель в Білорусії[17] та Зимне на Волині[18]. Так, за характером забудови укріпленої площадки Зимнівське городище належить до сховищ. Уздовж його дерев'яної оборонної стіни стовпової конструкції, яка з зовнішнього боку була скріплена глиняним укосом, з внутрішнього — розміщувались довгі будинки без слідів стаціонарного заселення. Решта укріпленої площадки (розмірами 135×65 м) була вільною від забудови. Фортецю зруйновано під час ворожого нападу. Тут знайдені кістяки людей, багато зброї (списи, стріли), що належала захисникам фортеці. Знахідки жіночих прикрас (металевих браслетів, бус, підвісок) свідчать, що в фортеці під час ворожого нападу знайшли собі притулок жінки з дітьми. На території городища відсутні ремісничі майстерні, але знайдено інструменти ремісників, які вони захопили з собою, коли рятувались від ворожого нападу. Таку саму приблизно картину виявлено під час розкопок городища Хотомель.

За 0,5 км на північний захід від городища Ревне IA (городища-сховища IX ст.) розміщується городище — адміністративно-господарський общинний центр IX ст. (городище Ревне IIA). Городище розмірами 450×450 м розташоване на території невисокого мису і з трьох боків обмежене глибокими ярами, а з четвертого (напільного) — розореним валом та заплившим ровом (рис. 69, *1*).

Вал, як показали розкопки, споруджено в X ст., але під його насипом виявлено дерев'яні укріплення IX ст. Від них зберігся культурний шар товщиною 20—30 см, шириною близько 3 м

[16] *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси, с. 103; *Березовець Д. Т.* Дослідження на території Путивльського району Сумської області.— АП, 1952, т. 3, с. 248.

[17] *Кухаренко Ю. В.* Раскопки на городище и селище Хотомель, с. 90—92.

[18] *Ауліх В. В.* Зимнівське городище, с. 27—29.

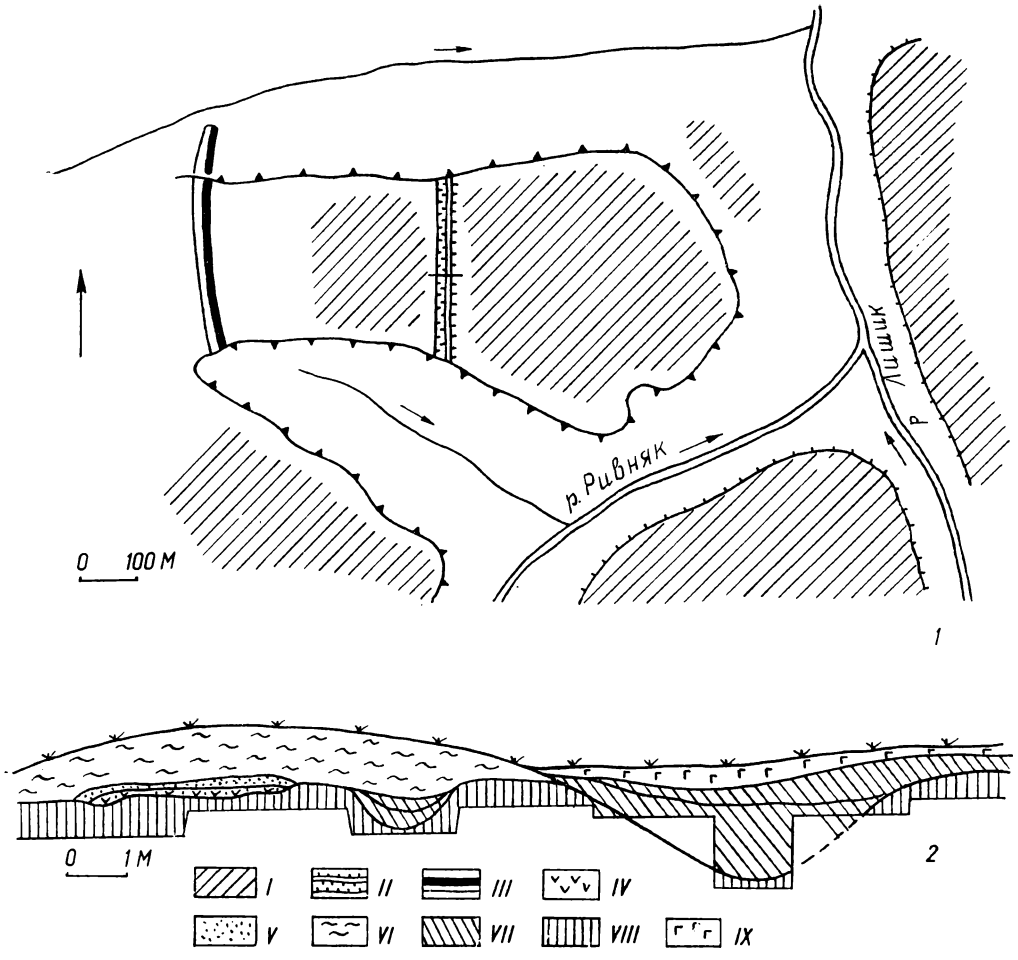

Рис. 69. Городище Ревне II:

1 — план городища; *2* — профіль валу та рову; *I* — культурний шар IX—X ст.; *II* — оборонна лінія IX—X ст.; *III* — вал раньозалізного віку; *IV* — вугілля; *V* — культурний шар IX ст.; *VI* — глина; *VII* — чорнозем; *VIII* — материк; *IX* — гумус.

(рис. 69, *2*). В ньому знайдено шматки глиняної обмазки з відбитками лози та розколотих деревин, вугілля, уламки ліпного та гончарного посуду IX ст. Під час зачистки давньої поверхні виявлено неглибоку канавку, яка, очевидно, утворилась на місці, де стояла дерев'яна стіна з горизонтально покладених деревин. Тому є підстава твердити, що конструкція цієї оборонної стіни була приблизно такою, як і конструкція головної укріпленої лінії городища Ревне IA.

Територія укріпленої площадки городища Ревне IIA була щільно забудована. Про це свідчать виявлені майже по всій її території розорені напівземлянкові житла з печами-кам'янками та численні знахідки ліпної та гончарної кераміки IX—X ст. Розкопано 13 напівземлянок з печами-кам'янками, з яких 4, за стратиграфічними даними та

керамічним матеріалом, датуються VIII—IX ст. У найдавнішій з них, що розміщувалась у південній частині городища, знайдено виключно ліпну кераміку типу Луки Райковецької, що датується VIII ст. Це час початку функціонування ревнянського поселення.

Характерною рисою забудови укріпленої площадки городища Ревне IIA є те, що тут крім напівземлянкових жител (рис. 60) знайдено ремісничі майстерні (розкопано п'ять). Вони виявились різнотипними. Так, дві землянки-майстерні обладнано кам'яними робочими площадками (рис. 70, *1, 2*), одна — дерев'яними стелажами (майстерня гончара). Розкопано гончарний двох'ярусний горн.

Більшість досліджених ремісничих майстерень датується X ст. Але вони, як виявилося в процесі розкопок, збудовані на місці давніших, зруйнованих ремісничих майстерень. Одна з розкопаних майстерень датується IX ст. Це землянка розмірами 4×3,8 м, опущена в материк на 1,2 м (див. рис. 70, *1*). У її північно-західному куті розміщувались дві печі-кам'янки, що функціонували в різні часи. Вони добре збереглися. Поруч з піччю-кам'янкою, що функціонувала пізніше, розміщувався робочий майданчик, куди були вмонтовані великі кам'яні плити з слідами використання їх як ковадла. Уздовж двох стін знаходились материкові останці-«лежаки». Один з них підвищувався над долівкою на 40 см, а другий — на 15 см. Ремісничі майстерні з «лежаками» досліджено й на інших городищах — общинних центрах (наприклад, на Новотроїцькому городищі [19]).

На долівці ремісничої майстерні IX ст., посипаній піском і вугіллям, знайдено мідні та залізні шлаки, дві посудини — нижні частини ліпних гор-

[19] *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое, с. 118—121.

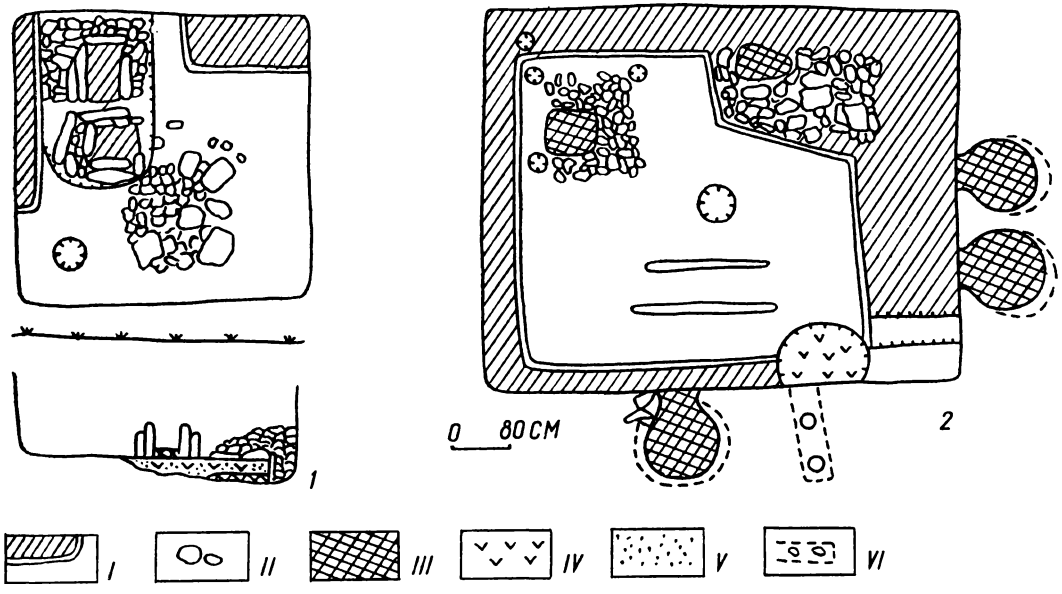

Рис. 70. Городище Ревне II. Ремісничі майстерні IX (*1*) та X (*2*) ст.:
I — материковий виступ-«лежак»; *II* — камені; *III* — черінь; *IV* — вугілля; *V* — пісок; *VI* — витяжний канал.

щиків та уламки ліпного і гончарного посуду.

Отже, за характером забудови укріпленої площадки городище Ревне IIA належить до типових адміністративно-господарських общинних центрів, які відігравали першорядну роль у підготовці необхідних умов для виникнення торгово-ремісничих посадів ранньофеодальних міст.

Общинні адміністративно-господарські центри у східних слов'ян появились одночасно з початком формування територіальних об'єднань родових общин [20]. Масове формування територіально-родових общин припадає в основному на VIII—IX ст.

Територіально-родова община, як засвідчено археологічними дослідженнями, була складним організмом східнослов'янського суспільства. До її складу крім адміністративно-господарського центру входили неукріплені родові поселення, святилища, городища-сховища, могильники, поля, ліси, пасовиська тощо. Так, до складу ревнянського гнізда поселень IX ст. крім городища — адміністративно-господарського центру входили городище-сховище і не менш як п'ять неукріплених поселень.

Найважливішими поселеннями кожної територіальної общини були адміністративно-господарські центри, де мешкала родоплемінна знать, зосереджувались ремісники та інші групи населення [21]. Ці центри формувались насамперед на території тих общин, які в соціально-економічному відношенні були найрозвиненішими.

Формування общинного адміністративно-господарського центру можна проілюструвати на матеріалах гнізда поселень VIII—X ст., розміщеного у верхів'ях р. Мошків (лівобережної притоки Прута) в с. Чорнівка (рис. 71). З восьми досліджених тут поселень виділяється адміністративно-господарський центр-поселення Чорнівка (рис. 71, *б*). Воно виділяється насамперед своїми розмірами. На його території нараховано близько 160 западин — слідів давніх будівель. Крім того, значна частина поселення розорана, і залишки давніх будівель виступають у вигляді темних плям та культурного шару. На інших, краще збережених поселеннях чорнівського гнізда нараховано не більше як 40 западин. Так, на поселенні Чорнівка 3 відкрито 30, Чорнівка 6 — 39, Чорнівка 7 — 15, Чорнівка 8 — 18 западин.

Наступною характерною рисою поселення Чорнівка 2 є те, що на його території відкрито залишки ремісничих майстерень. Так, в центрі цього поселення розвідковими розкопами виявлено землянки з стінами стовпової конструкції, обладнані кам'яними робочими майданчиками з відкритими вогнищами біля них. Датуються вони IX ст.

Поруч із ремісничими майстернями (їх розкопано три) розміщувались напівземлянкові житла з стінами стовпової конструкції і печами-кам'янками. В південній частині поселення відкрито відокремлену ділянку, на якій виявлено 17 агломераційних печей.

Поселення, на території якого зосереджувалось значне ремісниче виробництво, потребувало в умовах того часу надійного захисту. Але воно розміщувалося в долині, навколо якої підносяться високі пагорби. За цих умов обгороджувати поселення дерев'яною стіною, як на інших общинних центрах, було б мало ефективним. Це примуси-

[20] Територіально-родові об'єднання відомі археологам як гнізда поселень. На сторінках писемних джерел вони згадуються, очевидно, під назвою «мир» (в розумінні «люди цього об'єднання») та «вервь» (в розумінні всієї території цього об'єднання). «Люди, мир і вервь — різні вирази для одного і того ж поняття»,— писав Б. Д. Греков (Київська Русь. К., 1951, с. 81).

[21] Общинні адміністративно-господарські центри в науковій літературі ще не одержали однозначної назви. Вони називаються ще родоплемінними, ремісничими, торгово-ремісничими центрами. Їх зміст найповніше розкриває перша назва.

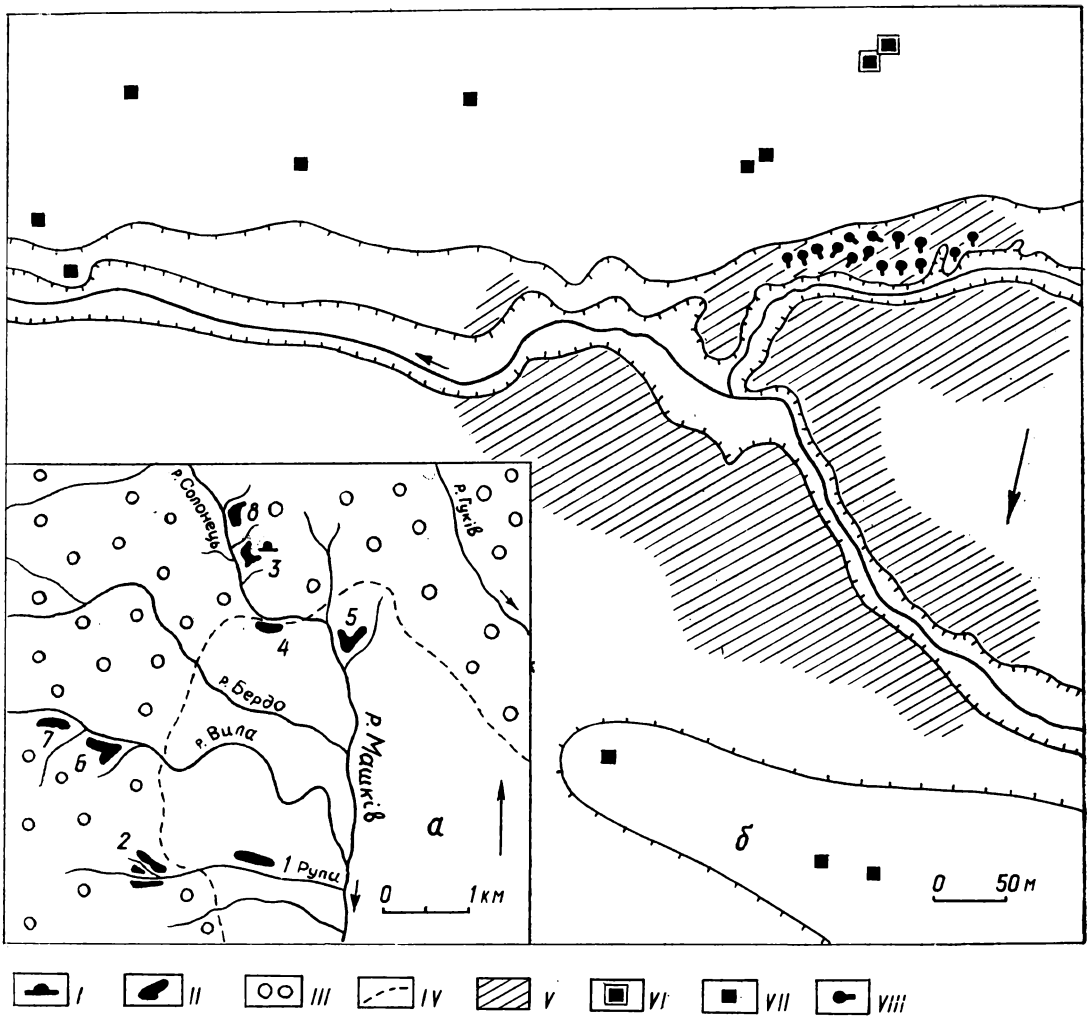

Рис. 71. Чорнівське гніздо слов'янських поселень VIII—XI ст. (*а*) та поселення Чорнівка II (*б*):

I — курганний могильник; *II* — слов'янське поселення; *III* — ліс; *IV* — межа лісу; *V* — територія поселення Чорнівка II; *VI* — розкопана напівземлянка-зруб; *VII* — западина; *VIII* — агломераційна піч; *1—8* — № поселень VIII—X ст.

ло общинників знайти інше рішення даної проблеми.

Під час обстеження околиць поселення Чорнівка 2 увагу привернули западини (розмірами 4×4 м, глибиною 0,5 м) розміщені осторонь від основної частини поселення, на сусідніх пагорбах (див. рис. *71*, б). Так, на схилах пагорба висотою близько 30 м, що прикриває поселення з півдня, відкрито дев'ять западин, розміщених в певному порядку. Дві з них розкопано. В їх котлованах виявлено залишки зрубів (розмірами 3×3,5, 3,4×3,4 м), опущених в материк на 1 м. На долівці лежав шар глини товщиною близько 40 см,

замішаний з вугіллям (рештки дерев'яно-глиняного перекриття зрубу). У приміщенні одного з них знайдено два уламки слов'янської кераміки та перепалені камені, що впали зверху. В північно-східному куті другого зрубу стояла піч-кам'янка. Але тут не знайдено ніяких побутових предметів, як це буває в звичайних стаціонарних житлах.

Три западини такого самого типу збереглися на схилах пагорба, що прикриває поселення Чорнівка 2 з півночі. Система розміщення западин та конструкція розкопаних в двох з них дерев'яних будівель дозволяють припустити, що вони є залишками оборонних зрубів — «веж», які не допускали раптових ворожих нападів на це поселення. Можливо, про укріплення такого типу і згадує літописець, коли він говорить: «...подступиша к граду под вежами» [22].

Оригінальна система оборони общинного центру не має аналогій у військово-оборонному зодчестві східних слов'ян і залишається не підтвердженою матеріалами інших поселень такого самого типу. Однак вона не може залишатись поза увагою дослідників.

Інший характер оборони мали ті адміністративно-господарські центри, що з початку свого виникнення формувались як общинні центри. Прикладом такого поселення є городище IX ст. у Добринівцях. Воно розміщується на схилах високого пагорба, на терасі, обмеженій ярами та болотами. Його площадка розмірами 160×100 м була з усіх боків обгороджена стіною з колод, укріпленою зрубами-опорами, що розміщувались по периметру стіни на певній відстані один від одного (див. розділ V).

Така досконаліша конструкція оборонних ліній («столпіє») характерна, очевидно, для ремісничих поселень, тобто тих общинних центрів, основними

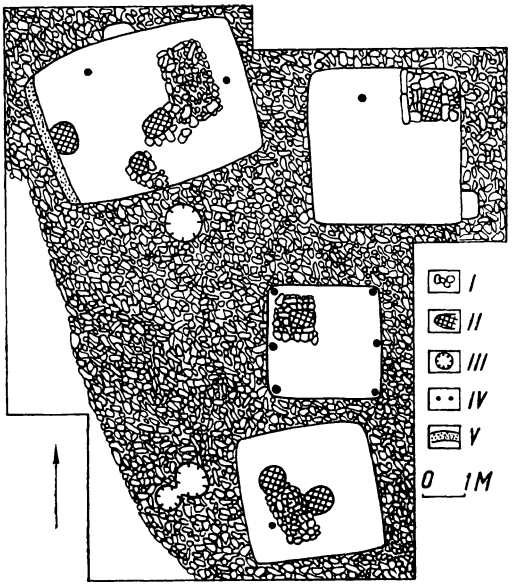

Рис. 72. Добринівське городище IX ст. План розкопу № 1:
I — каміння; *II* — глиняний черінь; *III* — яма-погреб; *IV* — стовпові ями; *V* — материковий виступ-«лежак».

мешканцями яких були ремісники [23]. Вона застосовувалась і для укріплення торгово-ремісничих посадів давньоруських міст [24].

Укріплена площадка Добринівського городища — ремісничого поселення була щільно забудована напівземлянковими житлами та землянками — ремісничими майстернями. Характерною рисою забудови є те, що тут ремісничі майстерні розміщуються по всій площі городища поруч з стаціонарними житлами, утворюючи окремі гнізда синхронних будівель.

У північній частині городища розко-

[22] ПСРЛ, т. 1, стб. 180.

[23] Общинний центр, огороджений брусованими стінами із зрубами-опорами, досліджувався також в Горішніх Шерівцях (див. розділ V).

[24] Стіною типу «столпіє», наприклад, був укріплений Подол у Києві (*Кучера М. П.* До питання про конструкцію-столпіє давньоруського літопису, с. 60—62).

пом № 1 відкрито чотири будівлі, навколишню територію яких впорядковано суцільною кам'яною вимосткою (рис. 72). До цього гнізда крім двох жител і двох ремісничих майстерень входять ще дві ями-погреби. Цей комплекс, напевно, належав одній патріархальній ремісничій сім'ї.

На городищі розкопано приблизно 1/10 частина його укріпленої площі. Тут відкрито 15 ремісничих майстерень і 28 напівземлянок з печами-кам'янками. Вони виявились неоднотиповими. Так, дев'ять напівземлянкових жител мали стіни стовпової конструкції, тоді як в інших напівземлянкових стовпових ям не знайдено; в деяких з них добре збереглися залишки згорілих стін зрубної конструкції.

Неоднотипними щодо обладнання виявились і ремісничі майстерні. У семи з них відкрито кам'яні робочі майданчики та вогнища (рис. 73, *1*). Знайдені в них залізні шлаки та уламки глиняних тиглів свідчать, що тут займалися ремеслами, пов'язаними з гарячою обробкою металів. В інших майстернях розкопано нішеподібні печі, влаштовані в материкових стінах землянок (рис. 73, *2*). Різнотиповість ремісничих майстерень — результат розвитку спеціалізації ремісничого виробництва, яка заклала основу більш розвиненого міського ремесла.

Можливо, що поява майстерень з кам'яними робочими майданчиками припадає на час, коли ремесло почало набувати спеціалізації. На слов'янських поселеннях культури празького типу майстерні з кам'яними робочими майданчиками невідомі. Найдавніші майстерні такого типу розкопано на слов'янському поселенні Кодин біля Чернівців (рис. 74). Вони належать до заключного етапу існування поселення і датуються VIII ст. З цього часу у східних слов'ян почався новий, вищий етап розвитку ремісничого виробництва, що викликало до життя появу окремих

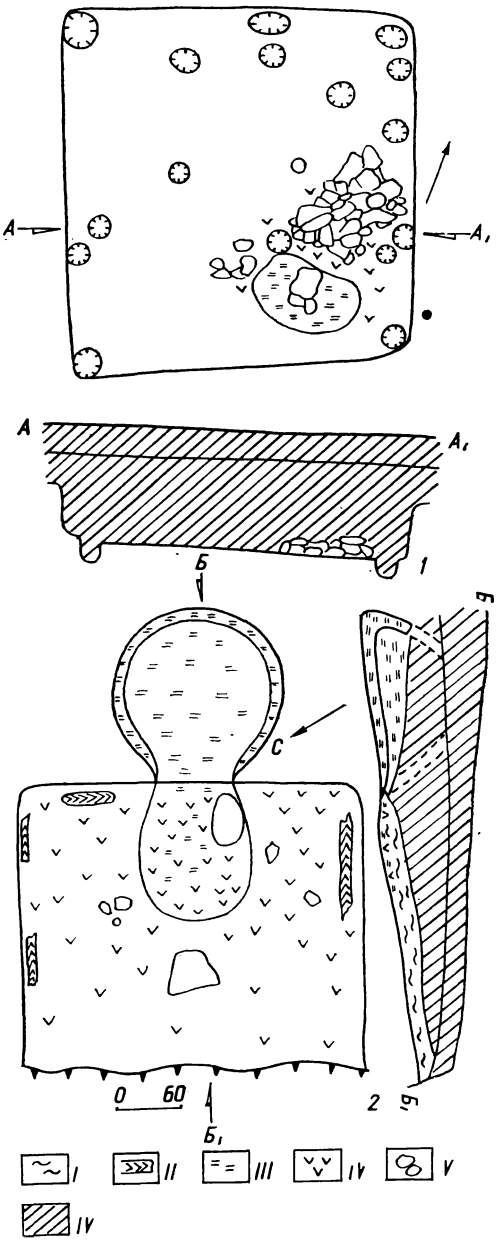

Рис. 73. Ремісничі майстерні № 3 (*1*) та № 24 (*2*) з Добринівського городища IX ст.:
I — глина; *II* — обгоріла деревина; *III* — обпалена глина; *IV* — вугілля; *V* — камені; *VI* — мішаний грунт.

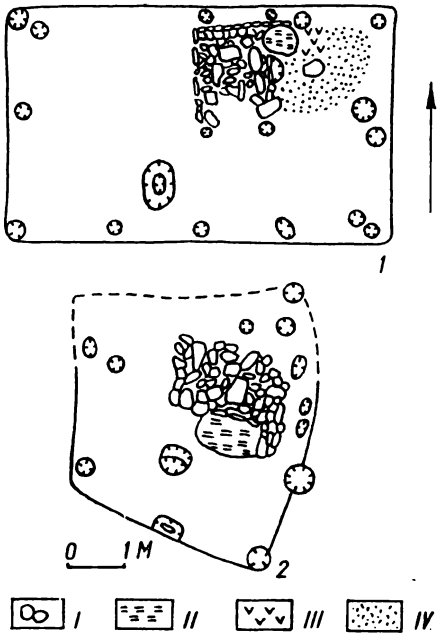

Рис. 74. Ремісничі майстерні VIII ст. № 19 (*1*) та № 32 (*2*) з слов'янського поселення Кодин:
I — камені; *II* — вогнище; *III* — вугілля; *IV* — пісок.

ремісничих поселень, а разом з ними і ремісничої спеціалізації.

Добринівське городище є залишками типового ремісничого поселення, на території якого зосереджувались ремісники, які вже не займалися сільським господарством. Вони володіли передовими засобами виробництва і найвищою як на той час технікою. Залишками такого поселення й є городище Ревне IIA.

У VIII—IX ст., коли східні слов'яни ще не мали типових феодальних міст, ремісничі поселення були найголовнішими виробничо-господарськими осередками. Саме вони підготували грунт для виникнення давньоруських міст. К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології» писали, що «Поділ праці в межах тієї чи іншої нації приводить насамперед до відокремлення промислової і торговельної праці від праці землеробської і, тим самим, до відокремлення *міста* від *села* і до протилежності їх інтересів» [25]. Початок процесу відокремлення промислової (ремісничої) праці від землеробської добре простежено на городищах — ремісничих поселеннях. Звичайно, на території таких укріплених поселень разом з ремісниками мешкали й інші суспільні групи: родоплемінна знать, дружинники (свідченням чого можуть бути залізні шпори, знайдені на Добринівському городищі), що прагнули виділитися з маси рядових общинників.

До добринівського гнізда поселень VIII—IX ст. крім городища — ремісничого поселення входять ще три великі неукріплені селища та городище-святилище, розміщене в Ржавинському лісі (рис. 75). Початок формування цього гнізда припадає на VI—VII ст. (в центрі с. Добринівців виявлено напівземлянкові житла культури празького типу). Але ремісниче поселення тут сформувалось значно пізніше, близько рубежу VIII—IX ст. Так само проходив процес формування територіально-родового союзу, відомого нам на підставі вивчення горішньошерівецького гнізда поселень. Розміщене у верхів'ї р. Чоботарка (лівобережної притоки Пруту), воно складалось у VIII—IX ст. з городища — адміністративно-господарського центру та шести неукріплених селищ (рис. 76). Початок розвитку цих поселень припадає на VI—VII ст. (в центрі села в уроч. Гора виявлено поселення культури празького типу), а укріплений общинний центр в уроч. Толока виник не раніше рубежу VIII—IX ст. (див. розділ V).

Адміністративно-господарські общинні центри, що досліджувалися в Ревному, Чорнівці, Добринівцях та Горішніх Шерівцях, належать до типу поселень, що не є характерними для первіснообщинного ладу і які припинили свое

[25] *К. Маркс, Ф. Енгельс.* Твори, т. 3, с. 19.

існування уже в період раннього феодалізму. Це новий тип поселень, характерний для перехідного періоду від первіснообщинного до феодального ладу. Саме вони підготували необхідний грунт для виникнення найдавніших міст у східних слов'ян. Звичайно, в міста переростали лише найвизначніші з них, що розміщувались у таких місцях, де існували найсприятливіші умови для збуту ремісничих виробів і де розвиток суспільства досяг відповідного рівня феодалізації. До таких центрів належить і ремісниче поселення в Ревному разом з оточуючими його поселеннями.

Ревнянське гніздо поселень IX ст., до складу якого входили городище-сховище (Ревне IA), ремісниче поселення (Ревне IIA) та навколишні неукріплені селища (в урочищах Мікулинка, Рівняк, Лищик та ін.), не можна вважати поселенням міського типу. Тут відсутній такий важливий і обов'язковий компонент ранньофеодального міста, як дитинець. Ревнянське поселення IX ст. лише підготовило необхідні умови для виникнення ранньофеодального міста.

Характер ревнянського гнізда поселень різко змінюється в першій половині X ст. Десь у цей час на місці спаленого общинного центру Ревне IA будується князівська фортеця — місце зосередження військово-феодальної верхівки. Вона стає адміністративним центром міської округи. Її існування сприяло дальшому розвитку інших поселень ревнянського гнізда, насамперед ремісничого. Останнє розвивається як важливий виробничий центр, поступово переростаючи в торгово-ремісничий посад. Саме цим пояснюється обставина, що він був обгороджений міцнішими оборонними стінами. Так, з напільного боку на місці старих дерев'яних укріплень було насипано земляний вал, на вершині якого зведено нові дерев'яні оборонні стіни, можливо, зрубної конструкції (збереглися незначні залишки).

У X ст. на посаді з'являються ремісничі майстерні з досконалішим обладнанням. Так, у центрі укріпленої площадки розкопано землянку розмірами 6×5 м, де знаходилися два кам'яні робочі майданчики з відкритими вогнищами біля них, три нішеподібні печі, влаштовані в материкових стінах (див. рис. 70, *2*). Показником досконалого обладнання цієї майстерні може бути витяжна труба, зроблена в материковій стіні.

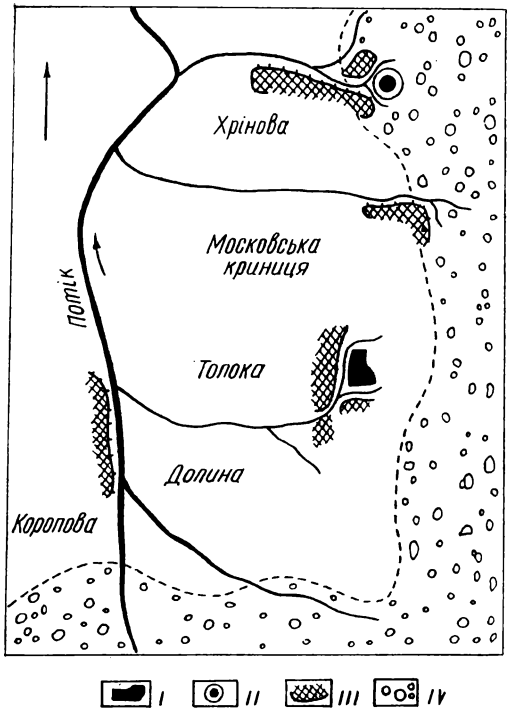

Рис. 75. Добринівське гніздо слов'янських поселень VIII—X ст.:
I — городище — ремісниче поселення; *II* — городище-святилище; *III* — неукріплене поселення; *IV* — ліс.

Нарешті, в комплексах знахідок X ст. порівняно з IX ст. збільшується кількість імпортних речей. Серед них амфороподібні посудини жовтого кольору з двома ручками і пролощеним орнаментом (див. рис. 7, *5*, *6*), які, очевидно потрапили на Буковину з Першого Болгарського царства. Ці знахідки засвідчують торговельні зв'язки ревнянсько-

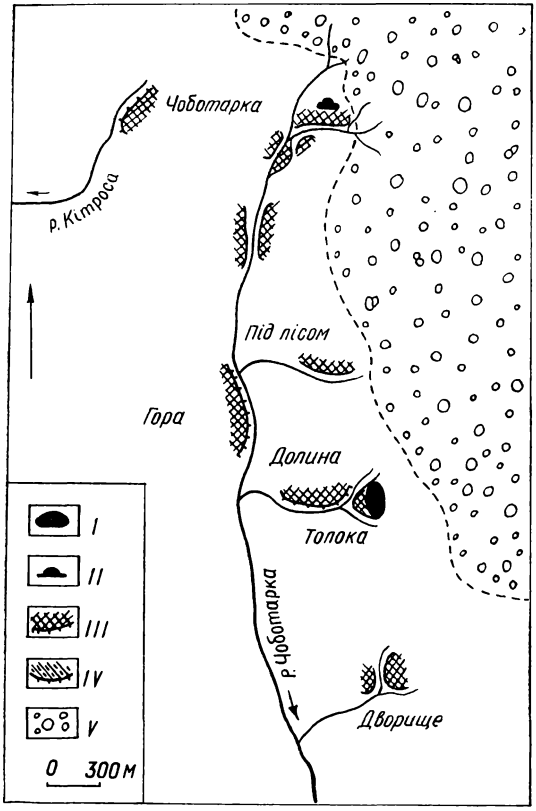

Рис. 76. Горішньошерівецьке гніздо слов'янських поселень другої половини I тисячоліття н. е.:
I — городище-общинний центр; *II* — курганний могильник; *III* — селище VIII—X ст.; *IV* — селище VI—VII ст.; *V* — ліс.

го поселення з містами Північного Причорномор'я, чому сприяло й те, що поселення розміщувалось на Пруті — транспортній артерії, яка забезпечувала швидке і дешеве перевезення товарів[26].

Ремісничі майстерні, в тому числі з кам'яними робочими майданчиками, що відкриті на селищі — супутнику князівської фортеці, дозволяють поставити питання про те, що основними споживачами ремісничої продукції торгово-ремісничого посаду X ст. була не місцева феодальна знать, а навколишнє сільськогосподарське населення. Вивчення рівня розвитку його господарства засвідчує, що землеробське населення в цей час було вже спроможним оплатити ремісничі вироби за рахунок додаткового продукту свого господарства.

Частина ремісничої продукції посаду по Пруту могла поступати й у віддаленіші райони. Така продукція орієнтувалась, звичайно, на грошовий обмін.

Отже, археологічні дані дозволяють твердити, що укріплене поселення Ревне IIБ (X ст.) є залишками типового торгово-ремісничого посаду. Його функціонування у X ст. не є чимсь винятковим. В цей час торгово-ремісничі посади існували в багатьох містах[27].

Третьою складовою частиною Ревнянського поселення X ст. є неукріплені селища, що розміщуються на перших надлугових терасах річок (див. рис. 65), оточуючи городища з усіх боків, і займають значну територію. Так, селище Лищик простирається вздовж струмка майже на 1 км, селище Мікулинка — на 800 м, селище Рівняк — на 500 м. Розвідковими розкопками на їх території відкрито напівземлянкові житла з печами-кам'янками і стінами стовпової конструкції. Біля них розміщувались ями-погреби. У селищі Мікулинка розкопано зернову яму з обпаленими стін-

[26] Роль мілководного з швидкою течією Пруту в давній торгівлі поки що не з'ясована. У з'язку з цим заслуговує на увагу знахідка в Пруті залізного якоря. Його знайшли селяни с. Бурдей, що розміщується вище Ревного на Пруті. Ця знахідка свідчить, що ще в середні віки верхній Прут був судноплавним.

[27] Наприклад, торгово-ремісничий посад давнього Києва на Подолі функціонував уже в IX ст. (*Гупало К. Н.* К вопросу о формировании посада древнерусского Киева. — В кн.: Открытия молодых археологов Украины. Киев, 1976, с. 20). Обширні торгово-ремісничі посади X ст. досліджувались поблизу городищ Алчедари і Єкимауци в Молдавії (*Федоров Г. Б.* Древнерусский город на Днестре.— Вестн. АН СССР, 1960, № 10, с. 41—44; *Федоров Г. Б.* Посад Екимауцкого поселения.— В кн.: Культура Древней Руси. М., 1966, с. 272—277).

ками, що є свідченням того, що населення цих селищ займалося землеробством. Привертає увагу, що поблизу великих поселень мало земель, придатних для обробки. Очевидно, в житті населення значну роль відігравали скотарство та лісові промисли.

Таким чином, структура ревнянського поселення X ст. є типовою для ранньофеодального міста. Воно складалося: з поселення військово-феодальної верхівки (дитинця), яке мало найміцніші укріплення і розміщувалось на найвищому пагорбі; поселення ремісників (торгово-ремісничого посаду), яке також було укріплене, але його укріплення поступалися дитинцю; неукріплених селищ, де мешкало сільськогосподарське населення. Площа останніх значно перевищує площу обох городищ.

Усі складові частини ранньофеодального міста в Ревному були тісно пов'язані між собою. Коли наприкінці X ст. зруйнували городище — князівську фортецю, то занепав торгово-ремісничий посад і припинили існування навколишні неукріплені селища. Лише на території посаду виявлено залишки невеликого поселення (розмірами приблизно 100×300 м), яке проіснувало до XV ст.

Матеріали Ревнянського та інших поселень VIII—X ст. розкривають один з шляхів формування найдавніших міст у східних слов'ян. Вони переконують нас в тому, що у VIII—IX ст. тут лише складалися відповідні умови для формування типових ранньофеодальних міст. У цей час існували різнотипові городища — общинні центри. Серед них виділяються ремісничі поселення, яким належить вирішальна роль у створенні необхідної економічної бази для формування ранньофеодальних міст [28].

У VIII—IX ст. одночасно формувались необхідні умови для виникнення князівських фортець, основними мешканцями яких були дружинники. Спочатку напівпрофесіональні воїни мешкали разом з іншими общинниками. Поступово вони почали виділятись в окремі поселення, що розміщувались поруч з городищами-сховищами (Ревне IA, Червона Діброва, Біла). Це був важливий етап підготовки необхідних умов для появи перших князівських фортець, частина яких стає основними компонентами ранньофеодальних міст.

Нові археологічні дані дозволяють приєднатися до думки В. Л. Яніна та М. Х. Алєшковського, які на прикладі Новгорода довели, що «місто почало свій розвиток з трьох поселень, трьох ядер, трьох первісних поселень, політичне об'єднання яких на певному етапі змінилось їх фізичним злиттям» [29].

Додамо, що це були поселення, які, з одного боку, привели до появи дитинців (князівських фортець), а з другого — до появи торгово-ремісничих посадів. Їх злиття разом з навколишніми селищами, яке відбувалося в силу конкретних історичних умов,[30] поклало початок давньоруському місту.

Безіменне місто в Ревному виникло в результаті розвитку місцевих общинних центрів не пізніше першої половини X ст. і є одним з найдавніших східнослов'янських міст Українського Прикарпаття. Воно було тісно пов'язане з сільськогосподарською навколишньою

[28] Припускаємо, що масова поява ремісничих поселень починається приблизно з рубежу VIII—IX ст. одночасно з появою гончарного посуду. Очевидно, гончарним кругом користувалися ті гончарі, що мешкали на території ремісничих поселень.

[29] *Янин В. Л., Алешковский М. Х.* Происхождение Новгорода (к постановке проблемы).—История СССР, 1971, № 2, с. 40—41.

[30] Ранньофеодальні міста потребували необхідного ринку для збуту ремісничої продукції. Цьому сприяли торгові шляхи, що формувались одночасно з утворенням Давньоруської держави. Ті общинні адміністративно-господарські центри, що розміщувались на торгових шляхах, поступово переростали у ранньофеодальні міста. Ті ж ремісничі поселення, що розміщувались далеко від торгових шляхів, занепадали.

округою, населення якої було основним споживачем його ремісничої продукції. Традицію міського життя в цьому регіоні, початок якого було покладено Ревнянським поселенням, згодом продовжило м. Чернівці [31].

Літописний Василів

Розквіт міського життя в Давній Русі припадає на XII — першу половину XIII ст. У цей час на території давньоруської Буковини функціонувало не менше п'яти поселень міського типу, що розміщувались на Пруті (Ленківецьке городище) та на Дністрі (Василів, Хотин, Кучелмин, Плав). Найповніше дослідженими з них є літописний Василів та давньоруські Чернівці (Ленківецьке городище). Під час розкопок Ленківецького городища одержано матеріали, що знайомлять з розвитком ремесла, торгівлі та культури міста, яке формувалось навколо князівської фортеці. Ядром формування літописного Василева став феодальний замок, і це місто заслуговує на окреме висвітлення.

Залишками літописного Василева є давньоруське поселення XII—XIII ст. на території сучасного с. Василів Заставнівського району (рис. 77). Воно, як і інші давньоруські міста, складалося з трьох основних частин: дитинця, посаду та навколишніх поселень сільського типу (рис. 78).

Залишками дитинця літописного Василева є городище Замчище, розташоване в північній частині села, на невисокому мису (10—15 м) правого берега Дністра. Площа городища (розмірами 130×110 м) обмежена яром та урвистим берегом Дністра, а з напільного боку виявлено оборонний рів. По дну останнього проходив давній шлях, який огинав замок і з боку Дністра, прямуючи до пристані на Дністрі. Транспорт, що проходив цим шляхом, на значній відстані знаходився під контролем фортечних стін.

Замок з усіх боків оточували дерев'яні стіни, очевидно, зрубної конструкції [32]. Тут розкопано глинобитну піч, що є свідченням про пристосування приміщень оборонних стін під житла.

Забудова укріпленої площадки городища Замчище, за даними розвідкових розкопок, характерна для феодальних замків. Насамперед привертають увагу сліди будівлі в північно-східній частині городища. Тут на глибині 0,3—0,5 м простежено культурний шар, в якому знайдено полив'яні керамічні плитки три- та чотирикутної форм, необпалені великі камені, що утворювали окремі ряди, та обгорілі шматки дерева. Поруч з будівлею розміщувалось давньоруське кладовище. На ньому розкопані підплитове та два грунтові захоронення. Виявлена будівля, напевно є залишками дерев'яної церкви. Її конструкція стає зрозумілішою, якщо познайомитися з аналогічними залишками, розкопаними на території давньоруського селища XII—XIII ст. поблизу с. Вікно Заставнівського району (уроч. Мартинівка), що знаходиться за 15 км від Василева.

У центрі селища Мартинівка розкопано будівлю, від якої збереглися камені, керамічні полив'яні плитки, глиняна підсипка долівки та кам'яна гробниця (рис. 79). Виявилося, що це була зрубна будівля розмірами 6×6 м, до якої із сходу примикала трапецієподібна апсида довжиною 1,5 м.

В апсидній частині храму зберігся шматок давньої підлоги, викладеної на

[31] Місце зруйнованої в Ревному князівської фортеці наприкінці X ст., очевидно, заступила Цецинська фортеця (XI ст.). На XII ст. припадає функціонування князівської фортеці в Ленківцях — історичного попередника середньовічних Чернівців.

[32] *Томенчук Б. П.* Исследование летописного Василева.— АО, 1977. М., 1978, с. 393.

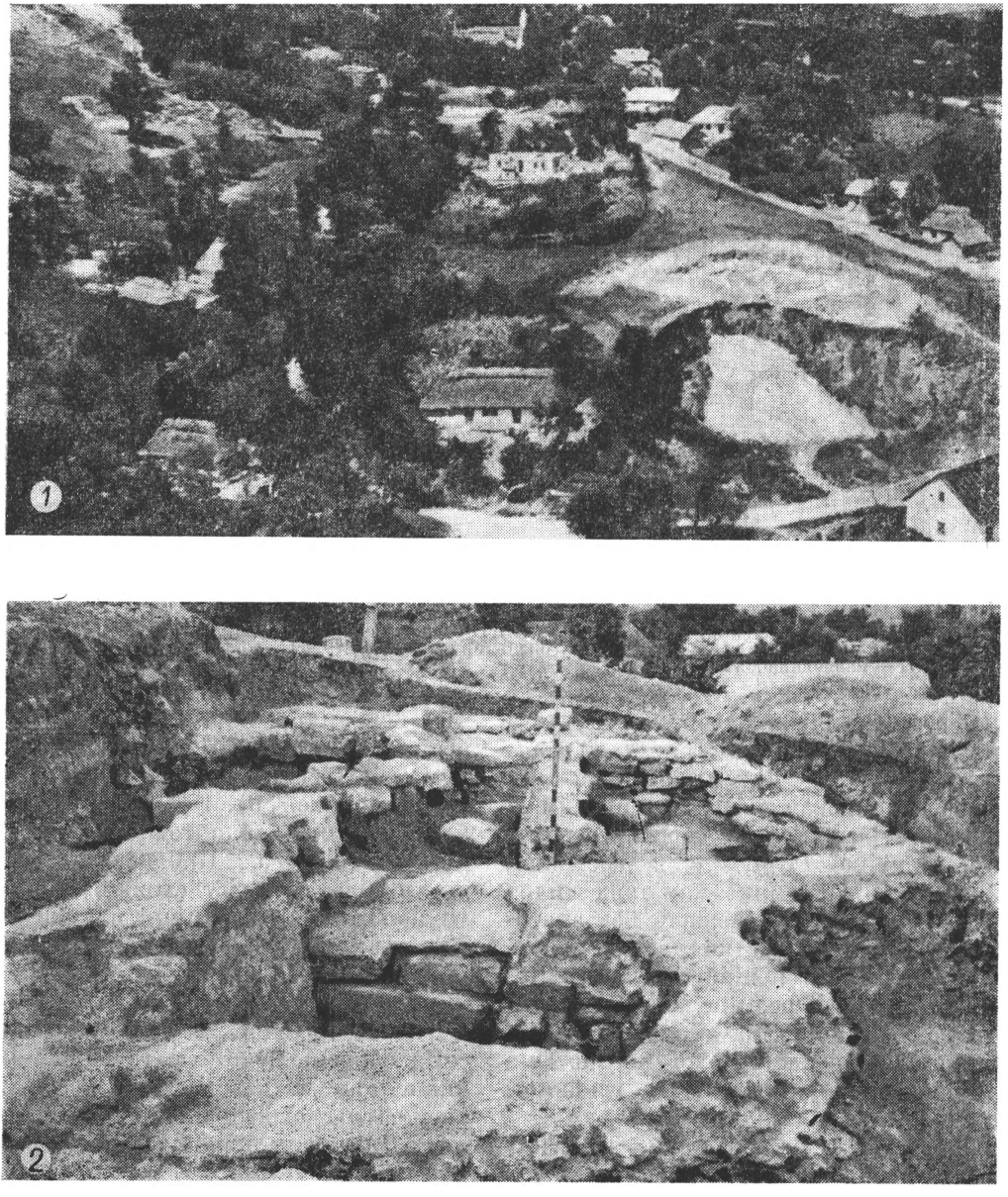

Рис. 77. Літописний Василів:

1 — с. Василів у 1958 р. У центрі пагорб, на якому розкопано фундаменти храму XII ст.; 2 — фундаменти апсидної частини храму під час розкопок.

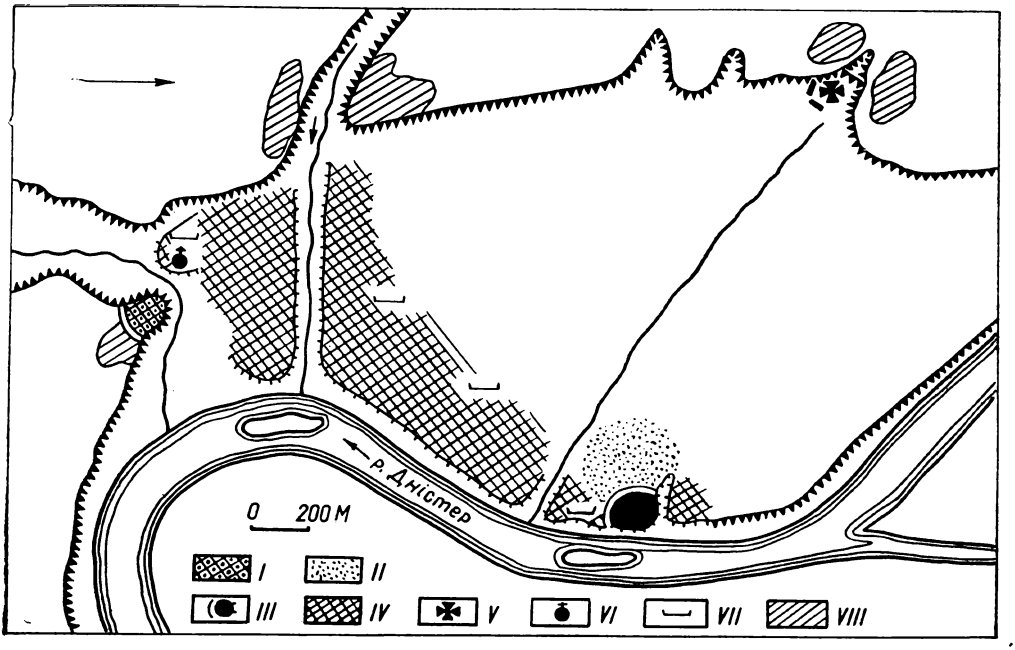

Рис. 78. План літописного Василева XII—XIII ст.:
I — городище — феодальний замок (уроч. Хом); *II* — торгова площа (уроч. Торговиця); *III* — дитинець (уроч. Замчище); *IV* — посад; *V* — скельний монастир (уроч. Монастир); *VI* — кам'яний храм; *VII* — кладовище; *VIII* — селище.

шарі глини з різнокольорових керамічних плиток, чотири- та трикутної форм (їх розміри 14×13 см). Плитки між собою скріплювались не вапняковим, а глиняним розчином. У середині храму, біля північної стіни стояла костниця, складена з окремих кам'яних плит (рис. 79, *2*). В ній лежали без анатомічного порядку кістки двох осіб, що були предметом спеціального поклоніння. Біля церкви розміщувалось християнське кладовище, на якому розкопано п'ять давньоруських поховань, що знаходились у грунтових ямах глибиною близько 1 м.

Однозрубна, з апсидою дерев'яна церква з селища Мартинівка, очевидно, була типовою будівлею для Давньої Русі. Напевно, і дерев'яний храм, що розміщувався у дворі феодального замку літописного Василева, мав таку саму конструкцію.

У центрі городища Замчище знайдено глиняні полив'яні плитки з рельєфним зображенням птаха в геральдичній позі (рис. 80). Птаха зображено в анфас, з гордо піднятою і повернутою ліворуч головою. Крила розгорнуті і трохи підняті. Хвіст схожий на віяло. Подібного типу керамічні плитки, крім Василева, знайдено в Галичі [33]. Ними прикрашали визначні будинки. Не виключено, що високохудожні плитки з Василева походять з палацу феодала.

За оборонною лінією городища Замчище починається міський посад. Він тягнеться вздовж першої надлугової тераси Дністра, з півночі на південь майже на 3 км. На його території розкопано ремісничі майстерні, виявлено на-

[33] *Малевская М. В., Раппопорт П. А.* Декоративные керамические плитки древнего Галича.— Slovenská archeológia, 1978, XXVI-1, s. 87—97, г. 1, *3*; 6, *2*; 8, *2*.

земні дерев'яні житла з стінами стовпової та зрубної конструкції, що обпалювались глинобитними печами. Але найважливішими частинами міського посаду виявились торгова площа та кам'яний храм.

Торгова площа розміщувалась поруч з феодальним замком-дитинцем (уроч. Замчище), недалеко від річкової пристані, в уроч. Торговиця (див. рис. 78). Це рівна місцевість, яка в давньоруський час у більшій своїй частині була вільною від забудови. Лише в її центрі виявлено розвал будівлі: глиняні полив'яні плитки, камені, вугілля, уламки кераміки XII—XIII ст., що, можливо, є залишками церкви. Спорудження храмів на міських торгових площах було звичайним явищем у Давній Русі [34].

Навколо торгової площі розміщувались ремісничі майстерні. Тут розкопано дев'ять гончарних горнів одно- та двох'ярусної конструкції (рис. 81, *1—4*). Розміщення гончарних майстерень

[34] *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города.

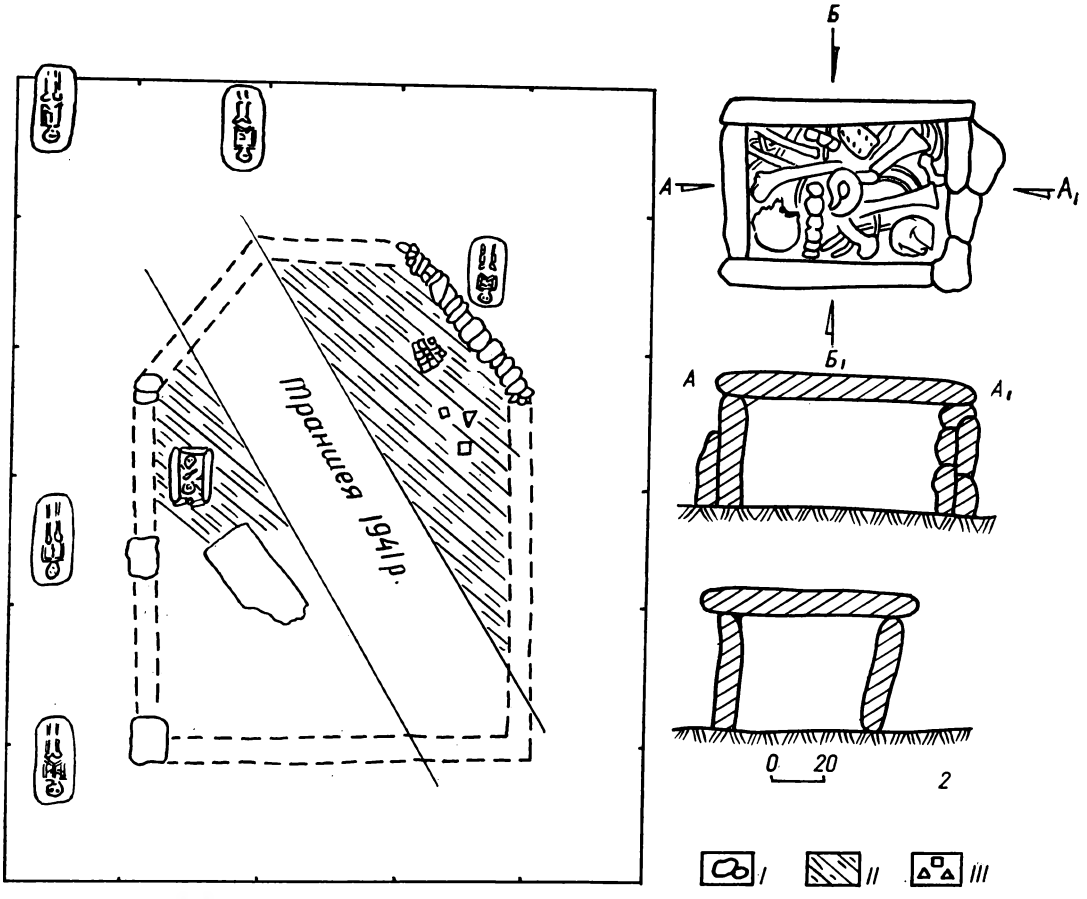

Рис. 79. Поселення XII—XIII ст. Мартинівка (с. Вікно):
1 — план дерев'яної церкви; *2* — план і розрізи кам'яної костниці з храму; *I* — камені; *II* — глиняна підсипка підлоги; *III* — глиняні полив'яні кахлі.

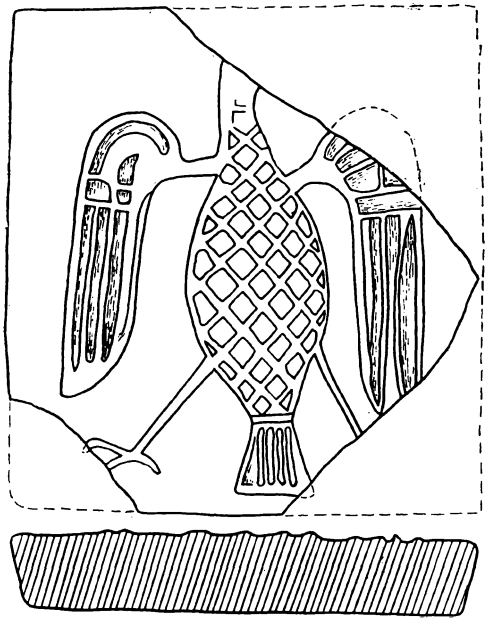

Рис. 80. Глиняна полив'яна плитка з літописного Василева.

поруч з торговою площею дозволяло ремісникам одночасно наглядати за роботою горнів, де випалювали глиняний посуд, і продавати свої вироби. Отже, ремісники літописного Василева виготовляли свою продукцію не тільки на замовлення, а й на ринок.

Торгова площа, як бачимо, розміщувалась за межами укріплень дитинця, але безпосередньо біля його стін, під їх захистом, недалеко від річкової пристані. Таке розміщення торгових площ характерне для давньоруських міст [35].

У південно-східній частині посаду, на пагорбі висотою близько 20 м розкопано руїни та фундамент храму XII ст. (рис. 82) [36]. Це була не дуже велика (розмірами 21,2×13,6 м по зовнішньому обводу стін), але висока, з однією банею, трьома апсидами, чотирьохстовпна, з плоскими пілястрами на фасадах і перспективним порталом будівля (рис. 83). Такого типу храми на території Русі, насамперед Києва, склались до середини XII ст.[37]

Акцентуючи увагу на тому, що василівський храм збудовано за загальноруською схемою, необхідно звернути увагу на деякі його індивідуальні особливості. До них, наприклад, належить те, що храм має видовжений прямокутній план з досить вузькими, порівняно з середніми, боковими нефами. Його внутрішні лопатки сильно виступають з площини стін (на 0,7 м) і є, по суті, внутрішніми контрфорсами. До особливостей храму належить і форма підкупольних стовпів, що мають несиметричну хрещату форму. Архітектор василівського храму вніс в його конструкцію деякі нові, оригінальні елементи, що сприяли загальному розвитку монументального зодчества Давньої Русі.

Стіни храму складено з тесаних кам'яних блоків дністровського вапняку на тонких шарах вапняного, без домішки цем'янки, розчину. Така техніка мурування стін характерна для архітектурних пам'яток Галицько-Волинського та Володимиро-Суздальського князівств [38].

Під час розкопок знайдено уламки колон та капітелей, що є залишками декору стін храму (рис. 84). Підлогу храму викладено з різнокольорових (жовтих, зелених та брунатних) полив'яних плиток, що добре гармонували з білими стінами храму.

[35] *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города, с. 248—252.

[36] *Логвин Г. Н., Тимощук Б. А.* Белокаменный храм XII в. в с. Василеве.— Памятники культуры СССР. Исследования и реставрация. М., 1961, вып. 3, с. 37—50.

[37] *Максимов П. Н.* Общенациональные и локальные особенности русской архитектуры XII—XIV вв.— В кн.: Польша и Русь. М., 1974, с. 213—217; *Асєєв Ю. С.* Архітектура Середнього Придніпров'я та Галицько-Волинських земель у XII—XIII ст.— В кн.: Історія українського мистецтва. К., 1966, т. 1, с. 218.

[38] *Воронин Н. Н., Каргер М. К.* Архитектура.— В кн.: История культуры древней Руси. М.— Л., 1951, т. 2, с. 265, 272, 300, 307.

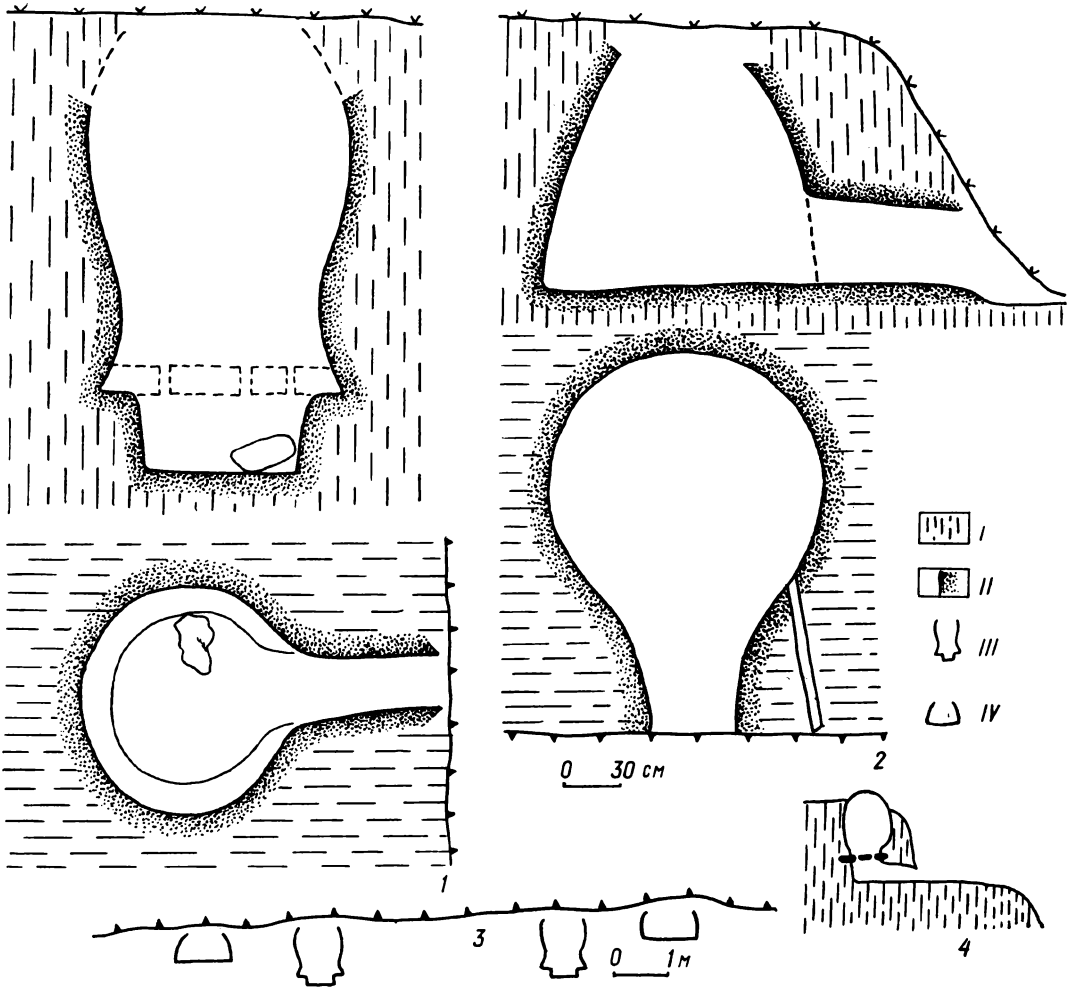

Рис. 81. Гончарні горни з літописного Василева:
1 — план і профіль двох'ярусного горна № 2; *2* — план і профіль одноярусного горна № 4; *3* — схема розміщення горнів на березі яру в уроч. Торговиця; *4* — реконструкція двох'ярусного горна; *I* — материк; *II* — обпалені стіни горнів; *III* — двох'ярусний горн; *IV* — одноярусний горн.

Василівський храм правив за усипальницю представників феодальної знаті. В його притворі стояло п'ять кам'яних саркофагів довжиною 2,1—2,2 м із залишками чоловічих поховань (рис. 85, *1—3*; 86). Найдавніший саркофаг (№ 3), що складався з окремих кам'яних плит, вмуровано в стрічковий фундамент, очевидно, як жертва будівництву (рис. 85, *2*). Інші чотири саркофаги, виготовлені у формі скринь, стояли в притворі. Поховання в них здійснено за християнським обрядом, але з язичницькими пережитками [39]. Се-

[39] У саркофагах знайдено уламки глиняних горщиків, підсмажені зерна гороху та вугілля, що пов'язуються з язичницькими обрядами.

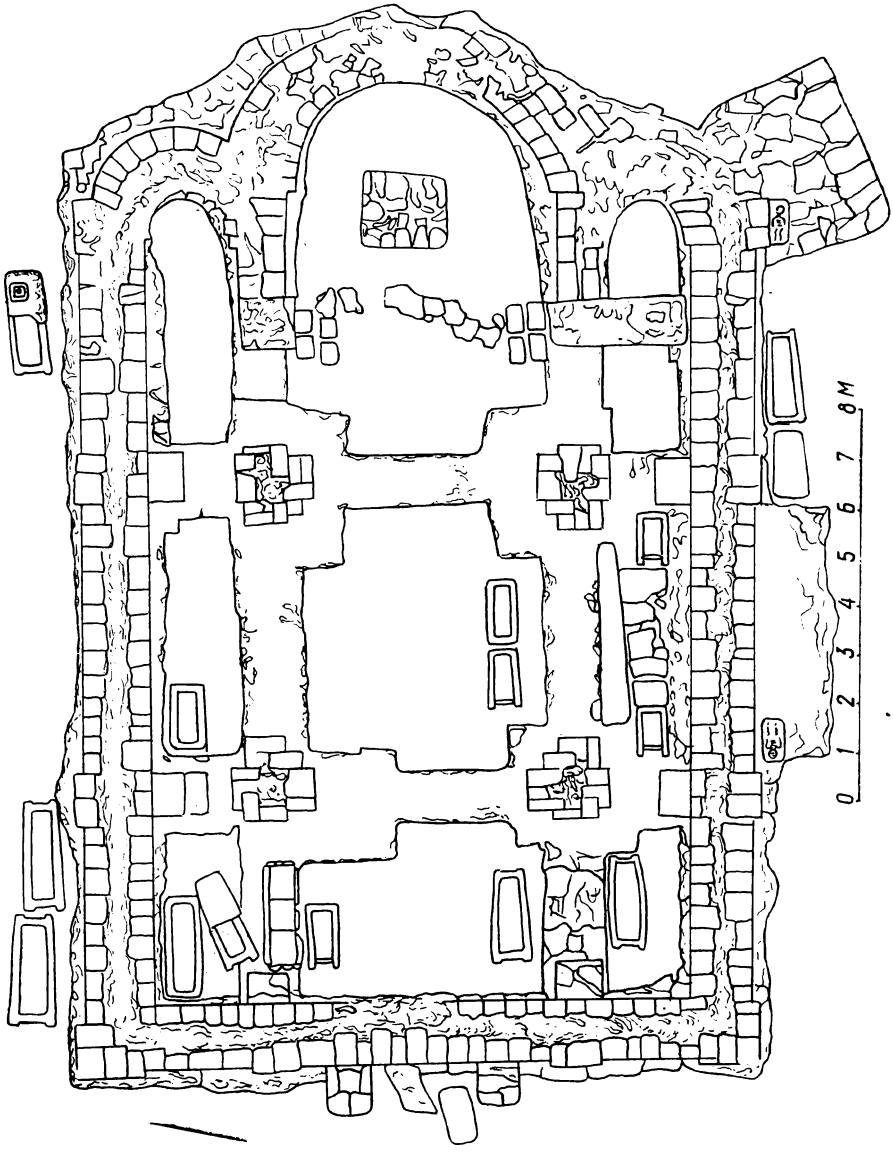

Рис. 82. Літописний Василів. План фундаментів храму XII ст.

ред тазових кісток одного з небіжчиків стирчала залізна стріла великого розміру (див. рис. 14, *1*). Не виключено, що поховання належить військовій багатій людині, яка в боях була смертельно поранена.

У центральній частині храму знаходилось шість кам'яних скринь-костниць довжиною близько 1,4 м (рис. 85, 3; 87). В них зберігались без анатомічного порядку кістки дорослих осіб. Вставні бокові стінки свідчать про те, що їх доводилось часто відкривати. Кістки в костницях були предметом спеціального поклоніння.

Кам'яний храм був, безперечно, головною культовою спорудою літописного Василева. Привертає увагу, що релігійний центр розміщувався не на дитинці, а на території посаду. Це одне з свідчень того, що центром міського життя літописного Василева був посад, а не феодальний замок.

Біля кам'яного храму розміщувалось християнське кладовище, на якому розкопано поховання трьох основних типів: 1) у звичайних грунтових ямах без домовин. Цей тип є найбільш масовим; 2) у грунтових ямах, перекритих кам'яними плитами (підплитові поховання). Поховання в них здійснені переважно в дерев'яних гробницях; 3) в кам'яних саркофагах. Розкопано 12. Вони розміщувались чотирма окремими групами, і в кожному з них знаходились останки кількох померлих (чоловіків, жінок і дітей) (рис. 88).

На окрему увагу заслуговує саркофаг (№ 10) розкопаний на кладовищі біля північної стіни кам'яного храму (рис. 89; 90, *1—3*). На верхній плиті вирізано геометричні знаки: «вавілон» — символ зодчої мудрості, паличка з петлею, коло з вписаним хрестом та ін. Виділяються знаки «рюриковичів» у формі двозубців з паростками внизу: їх тут чотири. У першого з них паросток має форму простої палички, у другого він роздвоєний, у третього ще складніший — роздвоєний з перехрестям. В. Л. Янін довів, що при переході від батька до сина «знаки рюриковичів» змінювались і удосконалювались [40].

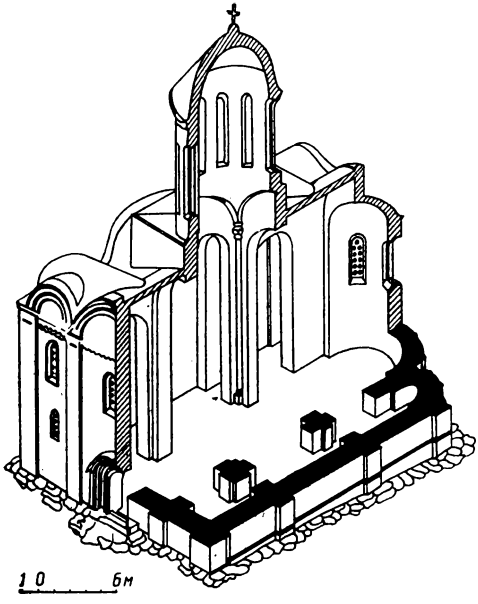

Рис. 83. Білокам'яний храм XII ст. з літописного Василева. *Реконструкція Г. Н. Логвина.*

Припускаємо, що знаки «рюриковичів», що вирізані на надмогильній плиті у Василеві, є знаками роду теребовлянського князя Василька, якому у першій половині XII ст. належали землі Середнього Подністров'я. Очевидно, будівничий кам'яного храму у Василеві був залежною особою від цього князівського роду.

На посаді літописного Василева крім центрального кладовища поблизу кам'яного храму-собору розміщувалися ще три давньоруські кладовища (див. рис. 78). Тут розкопано поховання в неглибоких грунтових ямах та під кам'яними плитами. Хоч за обрядами по-

[40] *Янин В. Л.* Княжеские знаки суздальских Рюриковичей.— КСИИМК, 1956, вып. 22, с. 16.

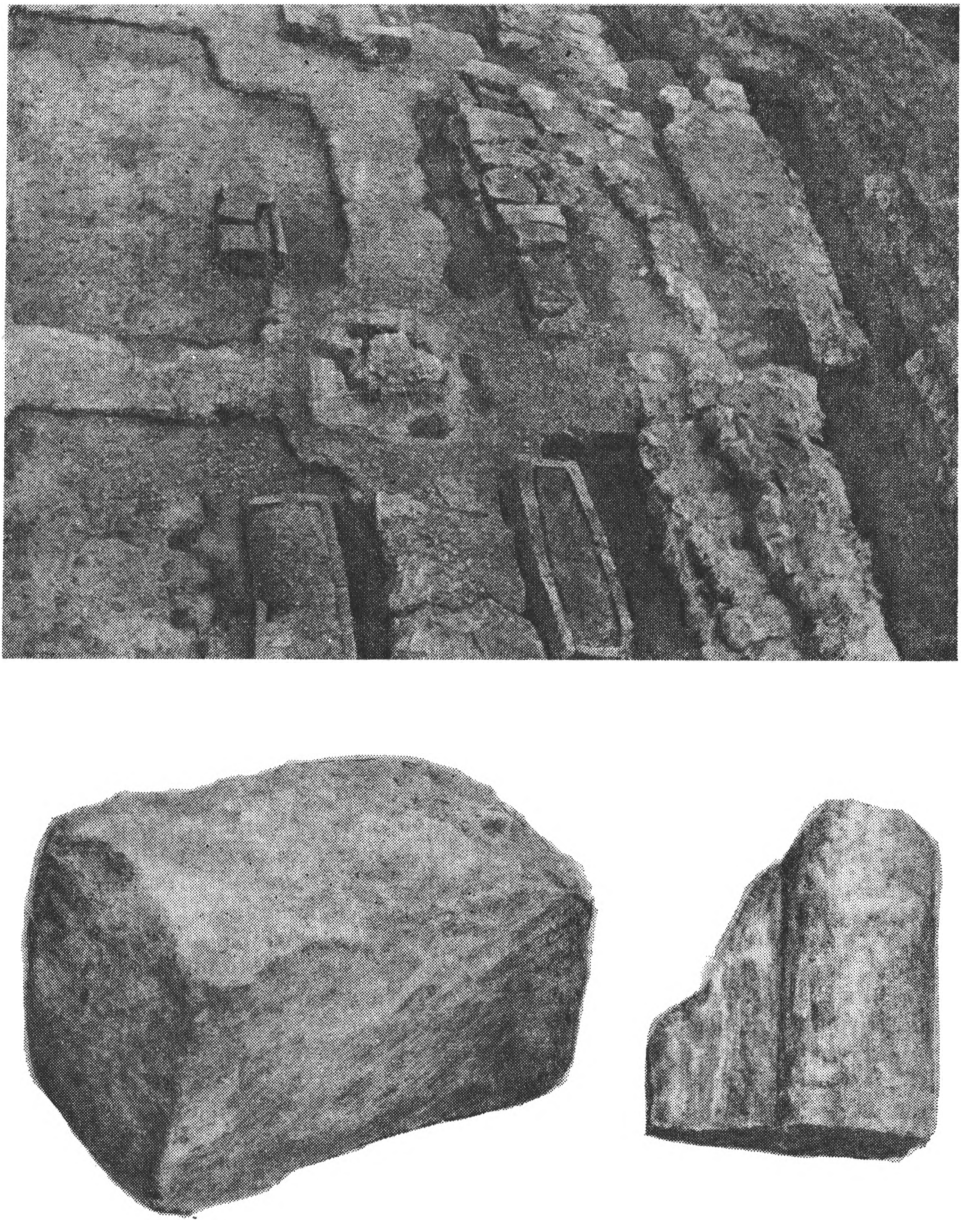

Рис. 84. Білокам'яний храм XII ст. у Василеві. Фундаменти під час розкопок, кам'яний блок з стіни храму та уламок різьбленого каменя.

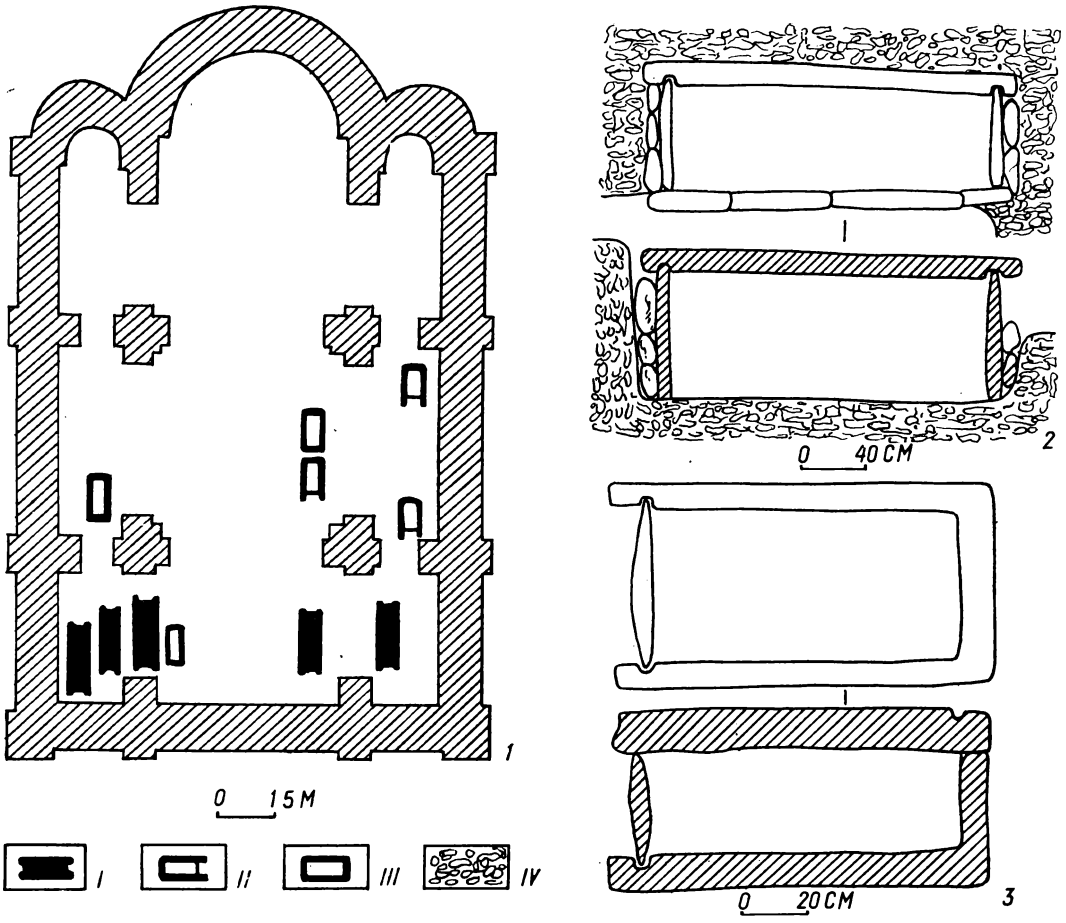

Рис. 85. Літописний Василів XII—XIII ст.:
1 — план розміщення кам'яних гробниць у храмі; *2* — план і переріз саркофагу № 3; *3* — план і переріз костниці № 6; *I* — саркофаг; *II* — костниця з вставкою; *III* — костниця-корито; *IV* — стрічковий фундамент.

ховань усі кладовища XII—XIII ст. виявились типово давньоруськими, між ними є й певні відміни. Наприклад, в центрі посаду розкопано родинні поховання, обнесені кам'яними колами-кромлехами діаметром від 6 до 12 м (рис. 91, *1*). У середині кожного кола розкопано поховання XII — першої половини XIII ст., здійснені в дубових домовинах. Вони належали чоловікам, жінкам і дітям. Біля кістяків знайдені срібні і мідні сережки, перстні та скроневі кільця (див. рис. 14, *5, 6*) — типові для східних слов'ян. Слов'янська приналежність поховань, обнесених кам'яними колами, підтверджується й тим, що такого типу поховання досліджувались і в інших місцях Галицької Русі [41]. На інших кладовищах посаду літописного Василева кам'яних кіл не виявлено.

[41] Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час, с. 176.

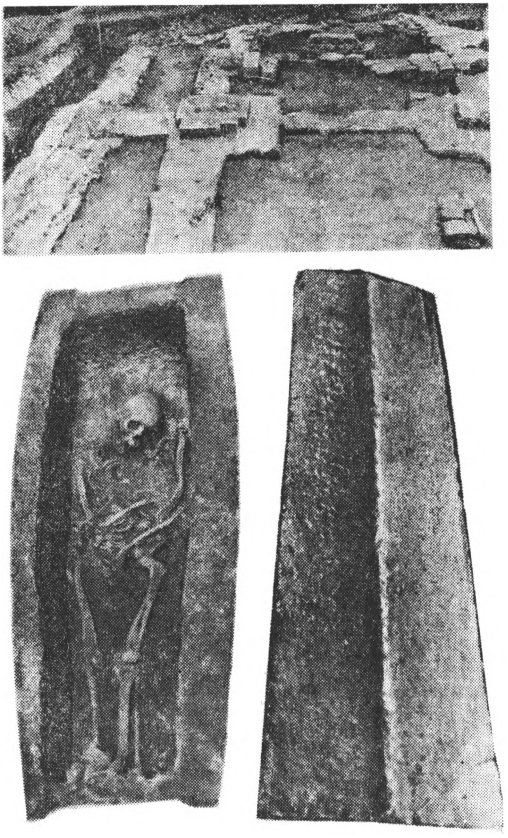

Рис. 86. Апсидна частина фундаментів Василівського храму XII ст. та кам'яний саркофаг № 9.

Особливості окремих кладовищ посаду можна пояснити тим, що вони належали окремим групам посадських людей. Відомо, що давньоруські кладовища завжди розміщувалися поруч з церквами. Очевидно, на посаді літописного Василева крім кам'яного стояло кілька дерев'яних храмів. Кожний з них міг бути центром, навколо якого групувались окремі братства посадських людей.

Третьою складовою частиною літописного Василева є пригороди: городище — феодальний замок в уроч. Хом, монастир в уроч. Монастир та селища в уроч. Жигулівка й ін. (див. рис. 78).

Городище — феодальний замок розміщується на високому мису правого берега Дністра, в уроч. Хом, у підніжжі якого починається міський посад (рис. 92). Мис із трьох боків обмежений глибокими урвищами. На його вершині (розмірами 120×100 м) є підковоподібне підвищення висотою близько 0,5, шириною 3 м, що обмежує площу розмірами 80×50 м. Розкопки показали, що підвищення утворилось на місці зруйнованих дерев'яних будинків. Можливо, що це рештки оборонних зрубів, якими було обгороджено площу городища. З напільного боку городища поруч з підвищенням — наземними будинками виявлено траншею глибиною 0,8, шириною 0,6 м з слідами дерева. Можливо, в ній було вкопано частокіл. У такому разі конструкція цієї оборонної лінії подібна до конструкції головної оборонної лінії городища — феодального замку в Дарабанах.

Забудова укріпленої площи городища — феодального замку в уроч. Хом також характерна для укріплень такого типу. У її північно-східній частині ще наприкінці минулого століття розкопано залишки наземної будівлі у вигляді кам'яної основи дерев'яного зрубу розмірами 8×8 м. В середині будівлі знайдено зруйнований кам'яний саркофаг [42]. Поряд з будівлею розміщувалось кладовище. У 1967 р. тут розкопано давньоруське поховання. Отже, є підстави прийняти цю будівлю за залишки храму, який правив за усипальницю для феодальної родини.

Археологічні знахідки на городищі Хом вкладаються в хронологічні межі XII — першої половини XIII ст. В колекції знахідок є уламки типової для Галицької Русі кераміки, шиферні пряслиця, скляні браслети, залізний ключ від циліндричного замка, жорнові ка-

Kaindl R.-F. Archeologische Untersuchungen zu Wasileu und Panka in der Bukowina.— Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission, 1901, Bd. 27, s. 47.

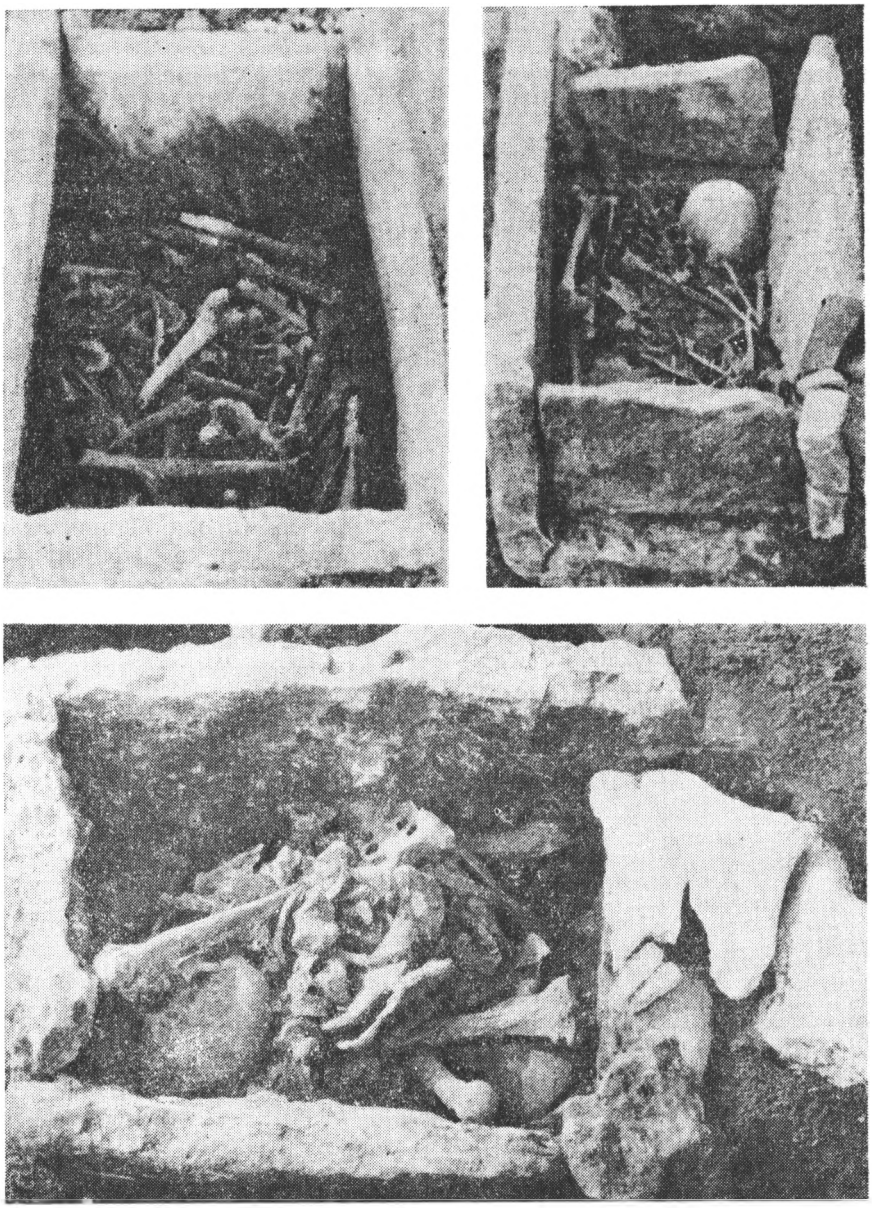

Рис. 87. Кам'яні костниці XII—XIII ст. з кам'яного храму літописного Василева та з дерев'яної церкви поселення Мартинівка (с. Вікно).

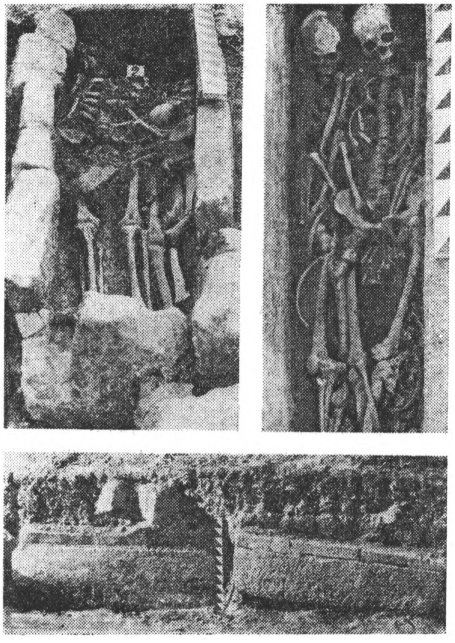

Рис. 88. Літописний Василів. Кам'яні саркофаги.

мені, бронзові енколпіон та булава (див. рис. 14, *3*).

Поруч з городищем Хом на високому мису розміщується синхронне селище, на території якого знайдено уламки глиняних черенів та кераміки XII — XIII ст.

Роль феодального замку в системі міської округи поки що не з'ясована. Але зважаючи на розміщення городища Хом на підступах до основної території міста, можна вважати, що замок не лише захищав особу й майно феодала, а й відігравав певну роль в обороні міста, являючись його складовою частиною. Час функціонування феодального замку Хом співпадає з часом існування міста Василів.

Інші пригороди літописного Василева спеціально не досліджувались. Тут лише знайдено уламки кераміки XII—XIII ст.

Час виникнення літописного Василева грунтується на таких даних. Ре-

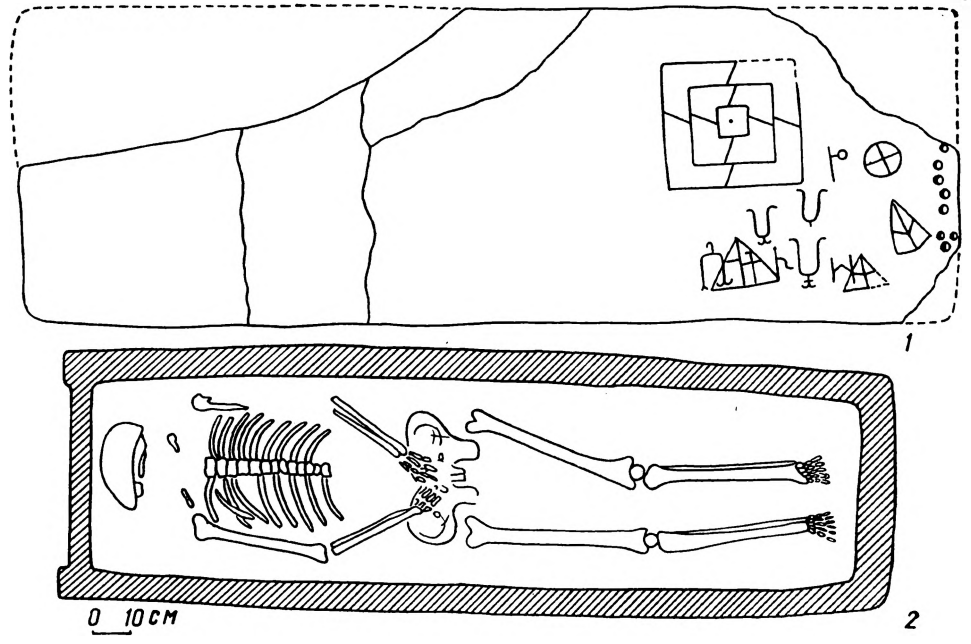

Рис. 89. Саркофаг № 10 з літописного Василева:
1 — верхня плита гробниці; *2* — план саркофагу із залишками поховання.

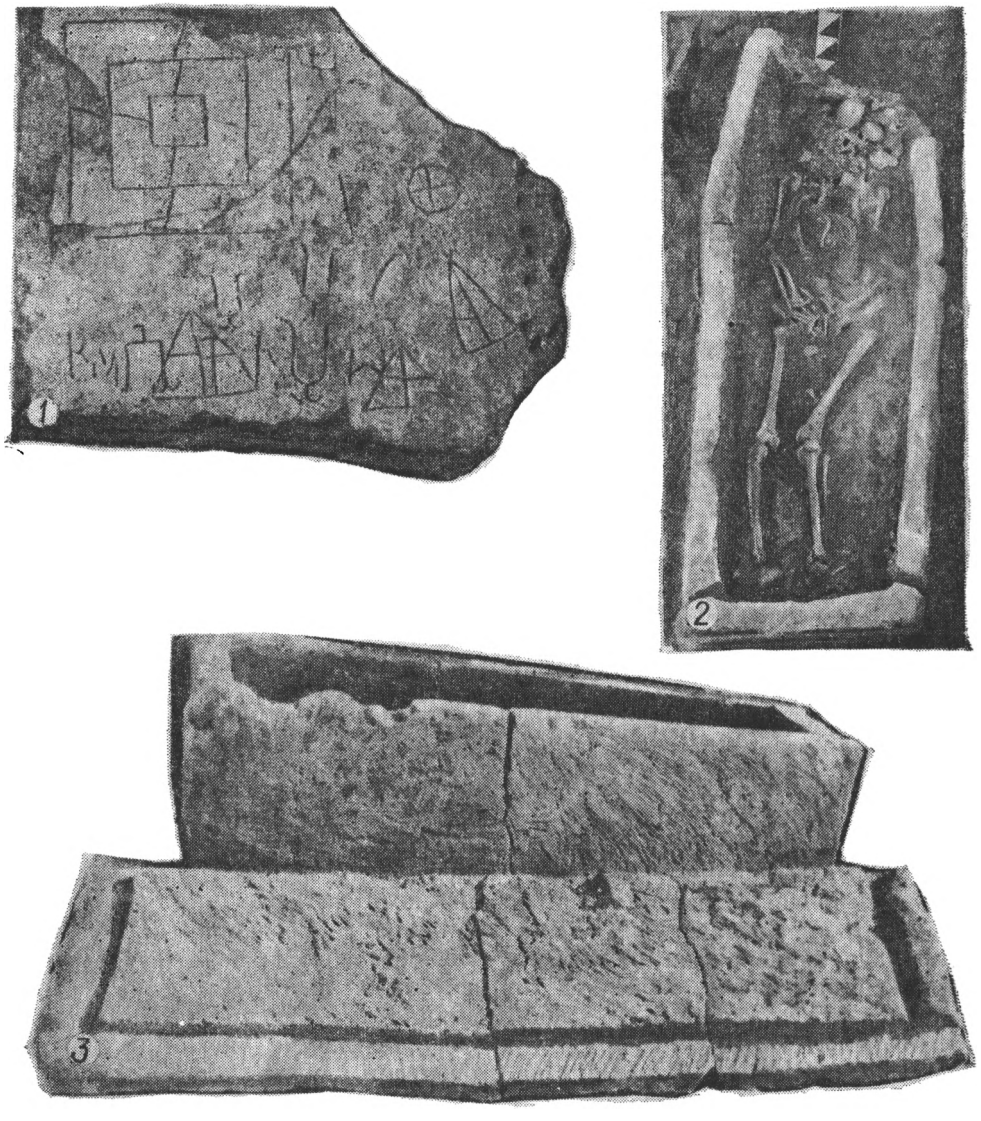

Рис. 90. Літописний Василів. Кам'яні саркофаги:

1 — «напис» на верхній кам'яній плиті саркофагу № 10; *2* — саркофаг № 10; *3* — саркофаг № 2 з верхньою кам'яною плитою.

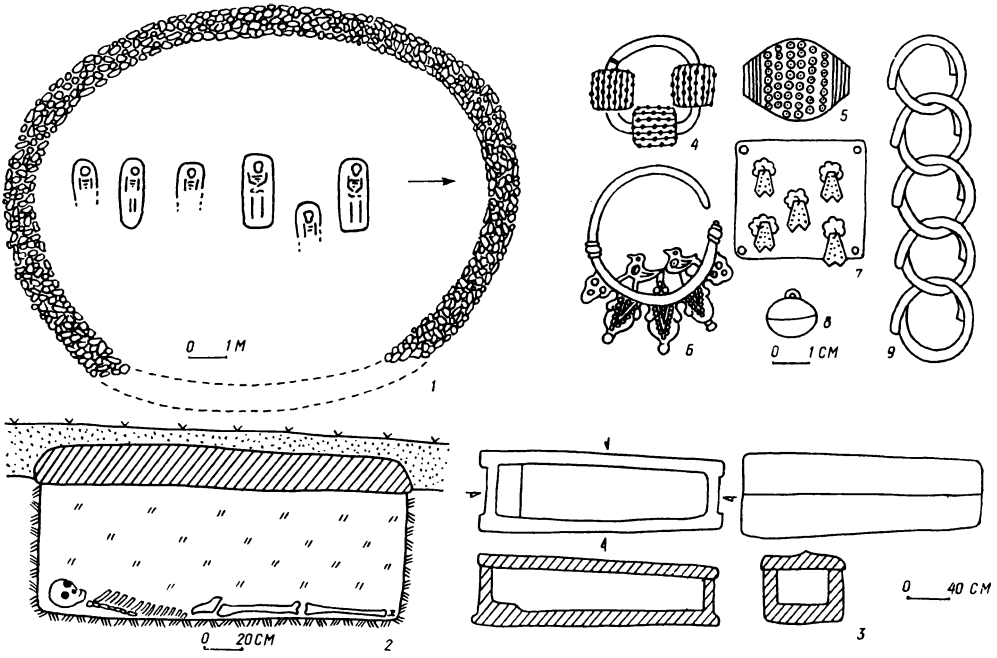

Рис. 91. Давньоруські могильники XII—XIII ст.:
1 — поховання, обгороджені кам'яним колом з Василева; *2* — підплитове поховання з Василева; *3* — кам'яний саркофаг № 9 з Василева. Знахідки в могилах з Миткова (*4*, *5*, *9*), Маморниці (*6*) та Василева (*7*, *8*).

чей, які б можна було б віднести до першого хронологічного періоду, на території літописного Василева не знайдено[43]. Усі найдавніші знахідки, знайдені у Василеві (серед них скляні браслети, уламки корчаг-амфор, бронзова і залізна булави, уламки хороса, хрести-енколпіони тощо), належать до другого періоду і датуються XII — першою половиною XIII ст.

Найдавніші давньоруські знахідки на території Василева виявлено під час розкопок кам'яного храму. Виявилося, що його збудували на місці давнішого дерев'яного храму. З останнього до новозбудованої церкви перенесли останки поховання в кам'яному саркофазі, складеного з окремих кам'яних плит. При цьому залишки захоронення було складено до дерев'яної домовини, яку вміщено до середини саркофагу, вмурованого в стрічковий фундамент. Під зотлілими рештками дерев'яної домовини тут знайдено обгорілі зерна гороху та уламки кераміки, що вдруге побували у вогні.

До складу колекції кераміки із найдавнішого саркофагу крім уламків гончарних горщиків, звичайних для другого хронологічного періоду, входять уламки гончарних горщиків, які за складом тіста і формою подібні до горщиків XI ст. Цей комплекс датується першою половиною XII ст. У цей час Середнє Подністров'я входило до складу Теребовлянського князівства, воло-

[43] У центрі Василева виявлено поселення, яке свого часу нами було віднесено до XI ст. (*Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 97). Згодом встановлено, що керамічні комплекси цього поселення датуються другою половиною XIII ст.

дарі якого проводили активну політику утвердження своєї влади на цих землях [44].

Можливо, що за ініціативою теребовлянського князя Василька (1092—1124) на Дністрі, напроти р. Серет, було збудовано замок Василів. Завдяки вигідному розташуванню на перехресті торгових шляхів (Дністровського та сухопутного, що йшов із Василева до Пруту, в давні Чернівці) замок став основою формування поселення міського типу.

Торгово-ремісничий посад літописного Василева припинив свій розвиток під час золотоординського завоювання Русі [45]. Саме в цей час занепадають торгові шляхи, припиняють розвиток посади інших давньоруських міст, занепадають ремесла, скорочується кількість поселень сільського типу, повністю виходять з ужитку шиферні пряслиці, скляні браслети, глиняні полив'яні плитки та інші речі, що були звичайними у XII — першій половині XIII ст. Це був загальний занепад міського життя Русі, викликаний золотоординським завоюванням. Відродження давньоруських міст, в тому числі буковинських (Чернівці, Хотин), починається з другої половини XIV ст. Але ця проблема виходить за рамки нашого дослідження.

Розглянуті археологічні джерела дозволяють виділити три основні періоди, що стосуються проблеми походження та ранньої історії давньоруських міст Північної Буковини.

1. Період VIII—IX ст., коли склались необхідні умови для появи найдавніших міст. У цей час інтенсивно розвивались общинні центри (городища-сховища, городища — адміністративно-господарські центри, городища — ремісничі поселення) — ембріони давньоруських міст.

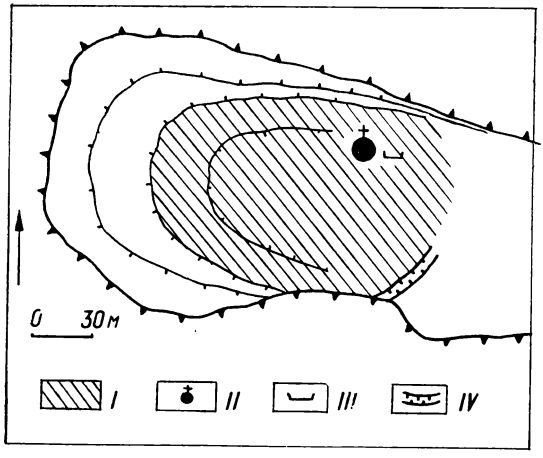

Рис. 92. Городище XII—XIII ст. в уроч. Хом: *I* — територія поширення культурного шару XII—XIII ст.; *II* — дерев'яний храм; *III* — кладовище; *IV* — траншея від частоколу.

2. Період X—XI ст.— час появи перших поселень міського типу, формування міських округ та їх розвиток. Ранньофеодальні міста тісно пов'язані з сільським господарством, а їх політичними центрами були дитинці — поселення військово-феодальної верхівки.

3. Період XII — першої половини XIII ст.— час інтенсивного розвитку великих і малих феодальних міст. Міське життя в цей час зосереджується головним чином на території міських посадів. Тут розміщуються крім жител та майстерень ремісників будівлі торгівців, палаци феодалів, кафедральні собори тощо.

[44] *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование древнерусского государства. М., 1951, с. 136.

[45] У Василеві в середині XIII ст. припинили існування посад, феодальний замок-дитинець та феодальний замок в уроч. Хом. Неукріплене поселення Василів продовжувало існувати. Воно згадується як феодально залежне село у 1448 р.

Розділ V

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ І НАЙВАЖЛИВІШИХ СЕЛИЩ БУКОВИНИ (IX — XIV ст.)*

1. Баламутівка Заставнівського району (р. Дністер). Городище — общинний центр IX—X ст., розміщується за 3 км на південь від села, на високому мису правого берега Дністра, в уроч. Таборище (рис. 93). Його площа розмірами 45×40 м з напільного боку обмежена дугоподібним ровом, який своїми кінцями виходить до урвищ. Зберігся масивний вал, що з обох кінців не доходить до урвищ. У 1973 р. експедиція Чернівецького університету перерізала траншеєю вал, але жодних конструкцій і знахідок в ньому не виявила. На дні заплившого рову (його первісна глибина 2 м, ширина 8 м) лежав шар вугілля товщиною близько 8 см, в якому знайдено уламки ліпного та гончарного посуду X ст., кістки тварин та перепалені камені. В центрі укріпленої площадки виявлено напівземлянку з піччю-кам'янкою, але розкопано її частково, так як городище заросло густим лісом. Культурний шар IX—X ст. на площі городища виявлено ще в двох розвідкових траншеях.

До городища примикає селище, на території якого простежено сліди розорених напівземлянкових жител. Знайдено велику кількість уламків слов'янської кераміки IX—X ст. За 1,5 км на північний захід від городища, на першій надлуговій терасі Дністра, розміщується друге синхронне городищу селище. Тут, на березі Дністра виявлено три напівземлянки з печами-кам'янками. На території селища площею

* У розділі висвітлюються матеріали, що не аналізувалися в попередніх розділах цієї книги і ще не введені в науковий обіг. Тут подаються нові дані про городища — общинні центри, домобудівництво, поховальні обряди та інші елементи матеріальної культури давньоруського населення.

Для зручності описи археологічних пам'яток розміщені в алфавітному порядку, згідно сучасному адміністративному поділу. В них також коротко вказані характер і розміри розкопок кожної пам'ятки та література про них.

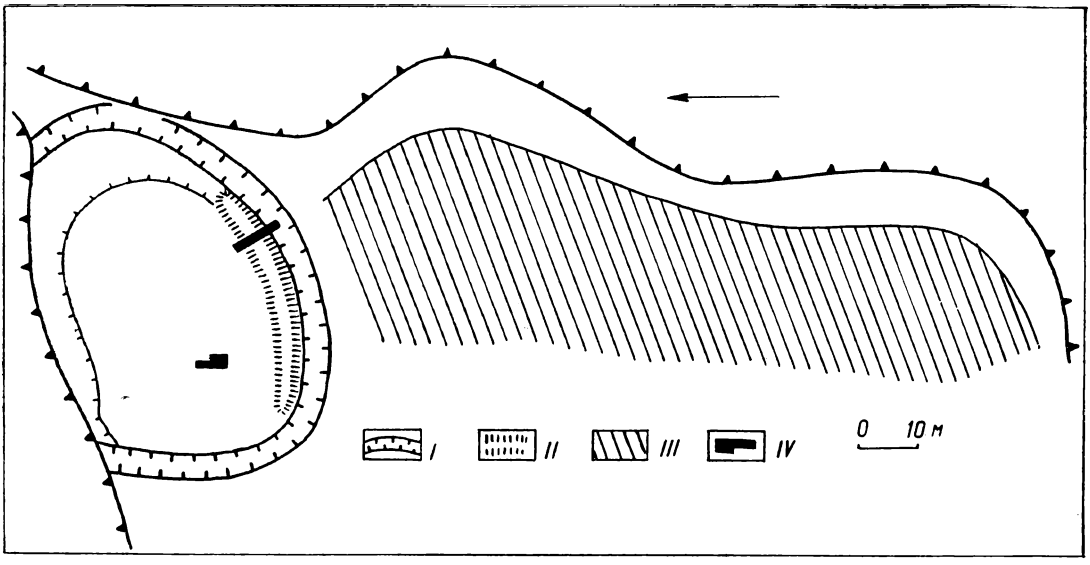

Рис. 93. Баламутівське городище X ст.:
***I* — рів; *II* — вал; *III* — селище; *IV* — розкоп.**

500×300 м виступають темні плями — сліди давніх жител. В них знайдено уламки слов'янської ліпної та гончарної кераміки, залізні шлаки.

На цій же терасі Дністра, в уроч. Рудка виявлено розорені глинобитні печі та уламки кераміки XII—XIII ст., а в береговому схилі розчищено яму з обпаленими стінками глибиною 1,9, діаметром 0,9 м. На південь від поселення, на високому пагорбі, в колгоспному саду на площі 150×100 м, обмеженій заболоченими струмками, відкрито розорені глинобитні печі та уламки кераміки XII—XIII ст.[1]

2. Біла Кіцманського району. Городище — общинний центр IX ст. розміщується на південний захід від села, на високому пагорбі, під лісом, в уроч. Царина. Його площа витягнута із сходу на захід на 440 м. Найбільша ширина — 330 м. З трьох боків городище обмежене заплившими ровами, а з четвертого — стрімкими схилами (див. рис. 68). У південній частині городища, на окремих ділянках, збереглися невисокі земляні вали, які, як засвідчили розкопки експедиції Чернівецького університету, проведені у 1980 р., є залишками земляного укосу, яким були зміцнені дерев'яні оборонні стіни. Вал, що обмежував площу городища із сходу, майже повністю розорений. На виораному полі він виділяється смугою жовтої глини, на території якої є багато перепалених і неперепалених каменів та шматків глиняної обмазки.

Конструкція оборонної лінії городища вивчалась у двох траншеях — в західній та південній його частині. Траншея № 1 перерізала західну оборонну лінію (див. рис. 68, *2*). В ній на глибині 0,5 м, на давній поверхні, знайдено залишки двох згорілих поздовжніх деревин, що лежали в неглибоких канавках. Вони визначають ширину довгого будинку, що примикав до оборонної

[1] *Тимощук Б. А.* Славянские поселения VIII—X вв. на территории Северной Буковины.— КСИИМК, 1954, вып. 53, с. 86—90; *Тимощук Б. А.* Слов'яни Північної Буковини..., с. 146.

стіни,— 3,8 м. На долівці будинку знайдено залізний ніж, вугілля, шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, що групувались ближче до стін, перепалені камені тощо. Шар жовтої глини товщиною близько 20 см, перемішаний з вугіллям, очевидно, є рештками дерев'яно-глиняного перекриття довгого будинку.

Західна оборонна стіна із зовнішнього боку була зміцнена глиняним укосом шириною 2,5 м. Від нього в траншеї № 1 зберігся тонкий шар жовтої глини, що лежав на бермі. Далі проходив оборонний рів шириною 5 м, глибиною 1,4 м.

З напільного боку городища проходять ще три оборонні лінії: рів та два земляні вали з ровами. Рів, що тягнеться між оборонною лінією IX ст. і валом ранньозалізного віку (див. рис. 68, *1*), викопано пізніше часу функціонування слов'янської фортеці. Під час його спорудження було засипано на значній відстані рів IX ст. Вершина валу ранньозалізного віку частково спланована, очевидно, під час спорудження слов'янської фортеці.

Південна оборонна лінія городища проходить уздовж похилого схилу і складається з невисокого валу, широкого укосу та рову-ескарпу, що проходить нижче площадки. У траншеї № 2, якою перерізано південну оборонну лінію, виявлено залишки глиняного укосу шириною 1,6 м та незначні рештки (вугілля і перепалена земля) оборонної стіни. До оборонної стіни примикав довгий будинок. Від нього зберігся шар жовтої глини, змішаної з вугіллям, що лежав на долівці, вкритий тонким шаром вугілля (див. рис. 68, *3*). На території довгого будинку виявлено два ямні поховання із залишками кремації. Перше з них являло собою яму глибиною 0,4, діаметром 0,5 м, на дні якої лежали кальциновані кістки людини (серед них — невеличка частина черепу), вугілля, 17 уламків від ліпних (3 шт.) і гончарних (14 шт.) горщиків, скалок кременю та шматок сплавленого заліза. В другій ямі (глибина 30, діаметр 40 см) знайдено шматки перепаленої глини, дрібні частини кальцинованих кісток, вугілля, уламок тонкостінної гончарної посудини та перепалений камінь. Обидві ями перерізають глиняний шар від дерев'яно-глиняного перекриття довгого будинку. Отже, поховання, за стратиграфічними даними, належать до того часу, коли довгий будинок уже припинив своє функціонування. Знайдені в похованнях уламки кераміки датуються X ст., і, таким чином, час функціонування довгого будинку, а разом з ним і городища-сховища слід віднести до IX ст., що підтверджується й іншими даними.

На дні рову-ескарпу знайдено вугілля та перепалені камені, що зсунулись по укосу. Призначення каменів у конструкції оборонної лінії не з'ясоване. Найбільше їх знайдено на місці розорених глиняних укосів. Ними, безперечно, укріплювали укіс, але не виявлено в який спосіб.

На укріпленій площі городища слідів стаціонарних напівземлянкових жител не відкрито. Знайдено лише кілька уламків слов'янського ліпного та гончарного посуду.

До городища з його східного боку примикає велике слов'янське поселення. Воно займає решту території великого мису (1500×800 м). Тут знайдено розорені печі-кам'янки, уламки ліпного та гончарного слов'янського посуду (рис. 94, *1—12*). У 1961 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею в східній частині селища розкопано напівземлянку розмірами 3,3×3,2 м, опущену в материк на 0,6 м. У її північно-східному куті стояла піч-кам'янка, черінь якої викладено з кам'яних плиток. У керамічному комплексі житла переважають уламки гончарних горщиків X ст. На дні одного з них є

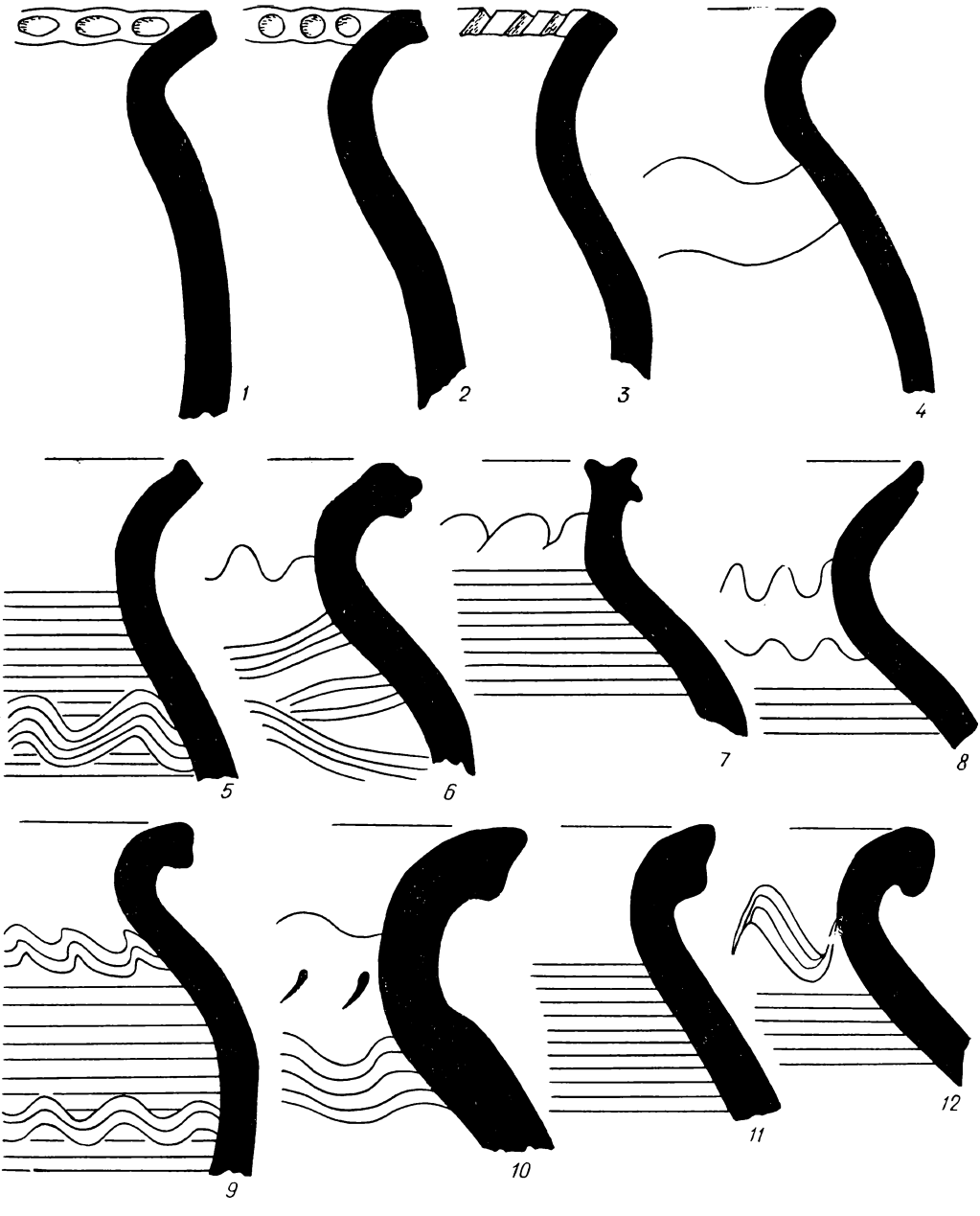

Рис. 94. Вінця ліпних (*1—4*) та гончарних (*5—12*) горщиків X ст. з поселення Біла.

рельєфне гончарне клеймо у вигляді двох концентричних кіл. Стовпових ям в житлі не виявлено.

Розкопом № 2 (розміри 8×6 м) у південно-східній частині селища, на лівому березі р. Білої, експедицією Чернівецького університету у 1971 р. відкрито два будівельні горизонти: нижній, що датується VIII—IX ст., та верхній — X—XI ст. До верхнього горизонту належить напівземлянка розмірами 3,5×3,2 м, опущена у материк на 0,6 м. У її південно-західному куті лежали перепалені камені, можливо, від зруйнованої печі-кам'янки. Стовпових ям не виявлено. На глиняній долівці будівлі знайдено уламки гончарного (переважає) та ліпного посуду. Серед кераміки є уламок гончарного глечика салтівського типу.

До верхнього будівельного горизонту належить також яма-погріб, що розміщувалась поруч із житлом. Яма циліндричної форми, опущена у материк на 1,6 м, діаметр дна 1,9 м. В ямі знайдено уламки гончарних горщиків та ліпної миски-сирниці.

У західній частині селища, на відокремленій, низькій терасі лівого берега р. Білої виявлено шість розорених напівземлянок. В березі тераси виявлено зруйновану двох'ярусну гончарну піч, влаштовану в ямі глибиною 1,9 м. Її діаметр 1,5 м. У розвалах печі знайдено уламки слов'янської шлакованої кераміки. На терасі зібрано уламки давньоруської кераміки XIII ст. Вони зосереджувались на місці розорених наземних, знищених пожежею будівель. Недалеко від них в березі тераси розкопано піч для випалення вапна.

Розорені напівземлянки з печами-кам'янками виявлено й на правому березі р. Біла, в уроч. Левада. Тут вони розміщуються на трьох терасах, обмежених струмками. Під час зачистки зруйнованої печі-кам'янки знайдено уламки гончарної слов'янської кераміки XI ст. та залізний ніж.

На території слов'янського селища в уроч. Царина є знахідки трипільської культури та ранньозалізного віку.

За 0,5 км від поселення на південь, на високому мису правого берега р. Білої розкопано курган діаметром 8, висотою 1 м. На його давній поверхні під насипом знайдено лише кілька вуглин. Курган, очевидно, насипано як межовий знак. За 1,5 км на захід від кургану в лісі зберігся курган таких самих розмірів [2].

3. Василів Заставнівського району (р. Дністер). Поселення XII—XIII ст. — залишки літописного Василева (згадується з 1230 р.), розміщується на території сучасного с. Василів та його околиць.

У південно-східній частині городища Замчище розкопано підплитове поховання XII—XIII ст. В грунтовій ямі глибиною 0,6 м, перекритій кам'яною плитою розмірами 1,9×0,95×0,2 м, лежав витягнуто на спині, головою на захід кістяк людини. Біля черепа знайдено рештки шовкової тканини із золотою ниткою та бронзовий бубонець. На посипаному вугіллям дні могильної ями знайдено два крем'яні відщепи та п'ять уламків кераміки XII—XIII ст.

На території городища Замчище знайдено бронзові ложечку (див. рис. 14, *11)* та енколпіон висотою 10 см (див. рис. 14, *13)*. Останній зроблено з двох створок, укріплених на шарнірі з вушком. На лицевій стороні хреста — рельєфне зображення розп'яття Ісуса, на зворотній — Марія з дитиною. Кінці хреста зоокруглені і мають невеликі виступи. Хрест інкрустовано черню.

На території міського посаду в кількох місцях відкриті наземні дерев'яні житла. Так, за 300 м від городища Замчище, на березі Дністра розкопано житло у вигляді культурного шару товщиною близько 20 см, що займав пло-

[2] *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 145, 146.

щу розмірами 3×4 м. У північно-східному куті будівлі розміщувалась зруйнована кругла глинобитна піч. Діаметр череня 1,1 м. У двох кутах виявлено стовпові ями діаметром 0,3 м, глибиною 0,25 і 0,35 м. На території житла знайдено уламки горщиків XII—XIII ст., обрубані кістки тварин та залізний кований цвях.

Приблизно в центрі посаду розкопано залишки в більшій частині зруйнованого під час земляних робіт ще одного наземного житла з глинобитною піччю. Тут стовпових ям не виявлено. Довжина житла 5 м. Поруч з ним розкопано яму глибиною 1,5 м, діаметром 1,7 м, де знайдено уламки кераміки XII—XIII ст. та залізна криця.

Біля городища Замчище, в північній частині уроч. Торговиця, на схилах яру розкопано сім гончарних горнів. Краще збереженими з них виявились такі.

Двох'ярусне горно № 2, влаштоване в материковій глині з таким розрахунком, що його топка виходила на схил яру. Нижня частина топки, діаметром 0,9 м, висотою 0,4 м, має челюсті, що звернуті у бік яру (див. рис. 81, *1*). Нижній ярус відокремлювався від верхнього глиняною перегородкою товщиною 0,15 м з продухами. Частина зруйнованої перегородки лежала на черені топки, поверх шару попілу товщиною 12 см. Під час функціонування печі глиняну перегородку з продухами було укріплено на виступі шириною 0,25, що проходить по периметру стіни. Верхня камера, де обпалювали глиняну продукцію, овальна в плані, діаметром 1,4 м. Вона збереглася на висоту 1,5 м. Стіни горна (товщина 15 см) кілька разів підмащувались глиною. При цьому до них потрапили уламки глиняного посуду XII — першої половини XIII ст., що свідчить про час функціонування печі. Уламки кераміки цього самого часу знайдено і в топочній камері разом з керамічними шлаками.

Одноярусне горно № 4 збереглося на висоту 1,2 м (див. рис. 81, *2*). Воно збудоване в материковій глині у формі ями діаметром 1,5 м з склепінням. Від горна в бік яру відходить топочний канал висотою 0,6 м, шириною 0,85 м. Верхню частину каналу також оформлено у вигляді склепіння. Дно і стінки горна вимащено глиною і обпалено до ошлакування. Вони покриті шаром склоподібної маси, що утворилась від плавлення глини. Від камери в бік майданчика на схилі яру проходить труба-сопло діаметром 10 см, довжиною 1 м. Спеціальним пристроєм (міхом) через сопло подавалось повітря у піч. Завдяки штучному дуттю в одноярусних печах одержували вищу температуру, ніж у двох'ярусних.

На території міського посаду виявлено чотири кладовища XII—XIII ст. З них найповніше досліджено кладовище біля кам'яного храму. На його території розкопано 53 давніх поховань, з яких 39 виявились давньоруськими (XII—XIV ст.). Останні належать до трьох типів: у звичайних грунтових ямах; у грунтових ямах перекритих зверху кам'яними плитами, та в кам'яних саркофагах.

З 22 *грунтових поховань* найбільшу увагу заслуговують такі:

1. Поховання поблизу північної стіни храму, поруч з саркофагом № 10. У могильній ямі глибиною 0,7 м лежав кістяк жінки, орієнтований головою на захід. Череп покладено на кам'яну плитку. Поруч з ним знайдено скроневе кільце діаметром 3 см з вісьмома скляними намистинами (див. рис. 14, *14*). Тут же знайдено бронзову намистину кулястої форми, діаметром 6 мм, вкриту зерню, бубонець та залишки лубка. На дні ями — сліди попільно-вугільної підсипки. В засипі ями знайдено шість уламків глиняних горщиків XII—XIII ст.

2. Поховання біля північно-західного кута храму. В могильній ямі глибиною 0,6 м, перекритій зверху будівельним

сміттям, лежав кістяк жінки віком 30—40 р., довжиною 1,65 м, без домовини. Біля правої ключиці знайдено бронзовий бубонець. На посипаному вугіллям дні ями — три уламки гончарних горщиків XII—XIII ст. та два крем'яні відщепи.

3. Жіноче поховання, розкопане навпроти плічок північної апсиди кам'яного храму. Кістяк лежав в ямі глибиною 0,6 м, без домовини, головою на захід. Дно посипане вугіллям. Біля черепа знайдено металеву сережку у вигляді кільця з трьома ажурними філігранними підвісками.

4. Жіноче поховання, розкопане недалеко від західної стіни кам'яного храму, на глибині 0,7 м нижче рівня будівельного сміття. На дні могильної ями лежав кістяк без домовини, головою на захід. Біля черепа — бронзова сережка. На дні — сліди попільно-вугільної підсипки.

5. Поховання, пошкоджене під час спорудження фундаменту західної стіни храму, розкопане в середині храму, на глибині 6,0 м від його давньої поверхні. На його дні знайдено два уламки кераміки XII—XIII ст. та круглий конусоподібний з дірочкою кістяний гудзик діаметром 1,5 м.

Підплитові поховання характеризуються такими рисами.

1. В могильній ямі, розмірами 2,1××0,9 м, глибиною 0,6 м, що розміщувалась між двома контрфорсами, лежав кістяк жінки головою на захід. На черепі збереглися сліди шовкової стрічки шириною 4 см, яка оперізувала голову. Біля черепа лежали рештки шовкової тканини, до якої було прикріплено сім бронзових позолочених бубонців. Простежено залишки соснової домовини. В засипі та на дні могильної ями знайдено шість уламків глиняних горщиків XII—XIII ст. з слідами повторної дії вогню. Зверху могильну яму перекривала кам'яна плита, верхня і бокові поверхні якої гладко стесані. Довжина плити 2,3 м, ширина в головах 0,8, в ногах 0,7, товщина 0,25 м.

2. Поховання, розкопане в куті, утвореному південною стіною храму і контрфорсом № 2. В ямі глибиною 0,5 м виявлено кістяк, орієнтований головою на захід. Поблизу черепа знайдено три бронзові позолочені бубонці та бронзову намистину у формі циліндра довжиною 1,1 см, діаметром 0,6 см. Збереглися залишки від струхлявілої дерев'яної домовини. Зверху могильна яма була перекрита кам'яною плитою розмірами 1,25×0,7×0,14 м.

3. Поховання, розкопане в центрі кладовища. В ямі глибиною 0,6 м, перекритій кам'яною плитою довжиною 1,6 м, лежав кістяк жінки, орієнтований головою на захід. На дні ями знайдено срібне дротяне кільце в півтора обороту та чотири уламки гончарних горщиків XII—XIII ст. Дно ями посипане вугіллям.

Поховання в кам'яних саркофагах розміщувались окремими групами: два — поблизу південної стіни храму; чотири — біля північної стіни храму; три — в 30 м на південний захід від храму; ще три — в 50 м на північний захід від храму.

Усі саркофаги являють собою прямокутні ящики, витесані з цільної брили пісковику. Вони часто звужуються в один бік, а зверху перекриті кам'яними плитами (див. рис. 91, *3*). Розміри саркофагів: довжина 1,8—2,3 м, ширина 0,5—0,85, висота без віка 0,4—0,5, з віком 0,6—0,7 м. Кам'яні гробниці вкопувались у землю з таким розрахунком, що їх віка виступали на поверхні землі. В більшості гробниць відкрито залишки кількох поховань. Так, з 12 розкопаних саркофагів в чотирьох знайдено по одному кістяку, в трьох — по два, у двох — по три, а в одному — чотири. При повторному використанні саркофага кістки попереднього небіжчика зсували трохи вбік і зверху клали нового померлого. Антропологічне

вивчення кістяків показало, що в саркофагах, де знаходились останки кількох померлих, були поховані чоловіки, жінки і діти.

У саркофагах простежено єдиний обряд поховання: небіжчиків клали на спину, головою на захід, з складеними на животі або грудях руками.

Індивідуальні особливості поховань цього типу характеризуються такими даними. Саркофаг № 6 (довжина 2,15 м, ширина 0,7, висота 0,5 м), що розміщувався біля південної стіни кам'яного храму, зверху був перекритий кам'яною плитою товщиною 0,1 м. В ньому лежав кістяк чоловіка довжиною 1,75 м. Тут знайдено вуглинки та чотири уламки кераміки XII—XIII ст.

Саркофаг № 8, що розміщувався поблизу північної стіни храму, перекрито кам'яною плитою, верхня частина якої має форму даху з гребенем посередині. На його дні лежали залишки двох небіжчиків. Кістяки давнішого поховання зсунуті в правий бік.

Саркофаг № 12, що розміщувався за 30 м на південний захід від храму, перекритий віком, яке сформовано так само, як і у саркофага № 8. На його дні є підвищення висотою 5 см для голови. В гробниці лежали залишки трьох небіжчиків: чоловіка, жінки і дитини. Чоловічий лежав поверх двох інших. У саркофазі знайдено два уламки кераміки XII—XIII ст. та вугілля.

Саркофаг № 15, що знаходився в центрі кладовища, перекрито звичайною кам'яною плитою. В ньому лежали залишки двох померлих. Череп пізнішого поховання лежав на кам'яній плитці розмірами 18×17×6 см. Кістки давнішого поховання лежали купкою в ногах пізнішого поховання разом з кам'яною плитою. В гробниці знайдено уламки кераміки XII—XIII ст.

Розкопки на території літописного Василева проведено експедицією Чернівецького краєзнавчого музею у 1948, 1958, 1959, 1967, 1977, 1978 рр. У 1967 р. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР провела розкопки на кладовищі XII—XIII ст., що розміщується в центрі села [3].

4. **Васловівці Заставнівського району** (басейн р. Прут). Слов'янські поселення VIII—X ст. виявлено в трьох пунктах: 1) на території села, в уроч. Койцани, на лівому березі струмка. Тут виявлено уламки кераміки типу Луки Райковецької та напівземлянку з піччю-кам'янкою; 2) у північній частині села, на правому березі Потока, на території колгоспного саду, в уроч. Царина. На поверхні знайдено уламки ліпної та гончарної слов'янської кераміки, виявлено розорені печі-кам'янки; 3) у східній частині села, по обох берегах Потока, в лісі, в уроч. Середній горб. Тут збереглися западини — сліди давніх жител. Пробними розкопками в одній із западин відкрито уламки слов'янського посуду X — XIII ст. та перепалені камені.

За 2 км на схід від села, в лісі, в уроч. Чуркало розміщується городище (рис. 95). Його площадка розмірами 60×40 м відгороджена від поля двома масивними валами з ровами, а з інших боків — стрімкими схилами. Зовнішній вал, що має рови з обох боків, можливо, насипано в ранньозалізному віці (на площі городища знайдено кераміку цього часу). Розвідковою траншеєю № 1 в насипу внутрішнього валу виявлено залишки знищених пожежею дерев'яних зрубів. Тут же трапилися уламки кераміки XII ст. Вал насипано на міс-

[3] *Тимощук Б. О.* Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької області.— АП, 1952, т. 3, с. 395—400; *Тимощук Б. О.* Літописні міста Буковини за археологічними даними.— УІЖ, 1960, № 6, с. 164—166; *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 81—99; *Логвин Г. Н., Тимощук Б. А.* Белокаменный храм XII в. в с. Василеве, с. 37—50; *Томенчук Б. П.* Исследование летописного Василева.— АО, 1977. М., 1978, с. 393; *Томенчук Б. П.* Исследование летописного Василева.— АО, 1978. М., 1979, с. 413.

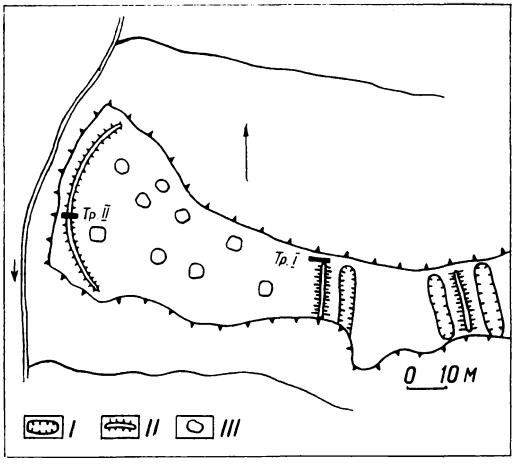

Рис. 95. Городище в с. Васловівці:
I — рів; *II* вал; *III* — западина.

ці культурного шару ранньозалізного віку, нижче якого є знахідки трипільської культури.

На площадці городища Чуркало збереглось дев'ять западин від давніх будівель. Пробними розкопками на дні двох з них виявлено уламки кераміки XII—XIII ст., вугілля та шматки глиняної обмазки з відбитками дерева. Можливо, западини є залишками підвалів наземних дерев'яних будинків феодального замку. Площадка городища із західного боку також обмежена невисоким земляним валом. Час його спорудження не встановлено.

5. Вікно Заставнівського району (басейн Дністра). Давньоруське поселення розміщено за 3 км на південний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Мартинівка. У 1960 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею проведено розкопки. Поселення тягнеться вздовж річки на 500 м. На його території виявлено зруйновані глинобитні печі та велику кількість уламків кераміки XII—XIII ст. Одне з жител розкопано. Від нього збереглася глинобитна піч у вигляді прямокутного череня розмірами 2×1 м, на якому лежали рештки глиняного склепіння печі. Встановити контури житла не вдалося, хоч і відмічена значна концентрація уламків кераміки і кісток тварин біля печі. Тут знайдені обвуглені зерна пшениці.

Приблизно в центрі поселення, на невисокому пагорбі розкопано залишки дерев'яної церкви. Контури північної стіни цієї будівлі визначали три великі камені (розміри 0,7×0,6 м та 0,55××0,45 м), розміщені по одній лінії та на однаковій відстані один від одного (див. рис. 79, *1*). Південна стіна будівлі визначена межею глиняної долівки. Від апсидної частини церкви збереглися кам'яні фундаменти (їх товщина 0,4, ширина 0,4 м), складені з рваного дністровського пісковику без вапняного розчину.

В апсидній частині церкви частково збереглася давня підлога з глиняних різнокольорових полив'яних плиток чотири- та трикутної форми (розміри 12×12 см).

У середині храму, поблизу північної стіни відкрите підплитове поховання, зруйноване військовими окопами. Від нього збереглася кам'яна плита розмірами 1,75×0,85×0,18 м, що була зсунута з свого первісного положення. Під плитою не виявлено ніяких речей. Недалеко від кам'яної плити стояла костниця, складена з необроблених плит пісковику і перекрита зверху такою самою плитою. Дном гробниці служила земля. Її розміри: висота 0,4 м, довжина 0,6, ширина 0,5 м. В костниці знайдено останки двох небіжчиків, які лежали без анатомічного порядку. Речей біля них не виявлено.

На долівці храму знайдено уламки вапняної штукатурки, один бік якої загладжений і має сліди червоної фарби. Очевидно, внутрішні дерев'яні стіни церкви були оштукатурені і прикрашені фресками.

На кладовищі поблизу церкви розкопано п'ять поховань в ямах глибиною 0,4—1,1 м від сучасної поверхні.

Кістяки орієнтовані головами на захід. Слідів домовин та могильного інвентаря не виявлено. В двох могилах простежено сліди попільно-вугільної підсипки [4].

6. Волока Глибоцького району (р. Дереглуй). Городище — общинний центр IX—X ст. розташоване у південно-східній частині села, на високому мису, в уроч. Городище, на місці городища голіградської культури. Вал ранньозалізного віку з обпаленою серцевиною (більшу його частину розорено) обмежує овальну площу розмірами 350×210 м. У її південно-східній частині розміщується ще одне городище, яке відносимо до давньоруського часу. Збереглися запливший рів та розорений вал, які є залишками глиняного укосу. Тепер вал-укіс являє собою смугу червонястого грунту шириною близько 15 м, на території якої знайдено велику кількість каменів та шматків глиняної обмазки з відбитками дерева. Розорений вал-укіс з ровом обмежують площу розмірами 90×60 м.

У 1977 р. експедицією Чернівецького університету проведено розвідкові розкопки на малому городищі. Оборонна лінія в його північній частині була перерізана розвідковою траншеєю. Виявилося, що конструкція цієї укріпленої лінії є типовою для слов'янських городищ — общинних центрів. Її основу становила дерев'яна стіна, до якої з внутрішнього боку примикали довгі наземні будинки шириною близько 4 м. Із зовнішнього боку дерев'яна стіна була зміцнена глиняним укосом з кам'яною серцевиною. За укосом проходить рів шириною 3 м, глибиною 1,2 м. На території довгого будинку і в рові уламків слов'янської кераміки не знайдено. Не виявлено її і на решті площі малого городища. Тут знайдено лише матеріали голіградської культури. В той самий час за межами малого городища, на площі городища ранньозалізного віку знайдено уламки кераміки IX—X ст. та жорновий камінь. На північ від малого городища виявлено дві напівземлянки з печами-кам'янками. В них знайдено кераміку IX—X ст.

7. Горечa Першотравневого району м. Чернівців. Давньоруські поселення розміщуються в чотирьох пунктах. На схід від турбази «Чернівці», на лівому березі р. Потока — поселення VIII—X ст. Під час земляних робіт тут виявлено близько 10 напівземлянкових жител з печами-кам'янками. Одну з них розкопано експедицією Чернівецького університету.

На високому мису, на схід від провулку Смотрицький, під час земляних робіт на глибині 0,4—0,5 м виявлено залишки наземної, знищеної пожежею, дерев'яної будівлі з глинобитною піччю. Тут на площі 100×50 м знайдено кераміку XII—XIII ст. На мису є сліди давніх ровів, але час їх спорудження не встановлено.

На високому пагорбі, по схилу якого проходить вул. Роменська, розміщуються два давньоруські поселення. Одне з них — в східній частині пагорба, в уроч. Городище. Тут на площі діаметром 100 м знайдено уламки кераміки XII—XIII ст. та шматки глиняної обмазки від зруйнованих глинобитних печей. Друге поселення, що датується XIV ст., знаходиться у західній частині цього самого пагорба. У 1970 р. експедиція Чернівецького університету провела дослідження чотирьох житлово-господарських комплексів, що були виявлені під час риття траншеї для каналізаційних труб. Вони розміщувались на площі розмірами 100×50 м. Комплекс № 1 складався з напівземлянкового житла та заглибленої господарської будівлі. Житло розмірами 3,2×2,5 м було опущене в материк на 0,6 м від давньої і на 0,9 м від сучасної поверхні. В його північно-східному куті розташовувалась овальна глинобитна піч

[4] *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 74, 75.

діаметром 0,9 м, збита безпосередньо на глиняній долівці будівлі. В житлі знайдено побиті горщики і миски, два залізні ножі та шлаки, два точильні бруски та срібний празький грош Іоанна Люксембургського (1310—1346). Поруч з житлом № 1, на відстані 3 м від нього, розміщувалась господарська будівля розмірами 2,3×1,9 м, опущена у материк на таку саму глибину, як і житло. На глиняній долівці господарської будівлі знайдено уламки глиняного посуду та кістки тварин. Будівля орієнтована, як і житло, кутами за сторонами світу.

Комплекс № 2 також складався з житла, опущеного в материк на 0,2 м, та господарської будівлі, опущеної в материк на 0,8 м. У житлі знайдено глинобитну піч діаметром 0,9 м, уламки кераміки XIV ст. та кістки тварин. За 1 м на захід від житла розташовувалась землянка розмірами 3,1×2,8 м, в центрі якої відкрито три ями глибиною та шириною 0,5 м. Тут знайдено уламки кераміки XIV ст.

Комплекс № 3 розміщувався за 10 м на схід від комплексу № 1. Він складався з напівземлянкового житла, опущеного в материк на 0,4 м, з глинобитною піччю, та господарської будівлі, опущеної в материк на 0,3 м. Комплекс сильно пошкоджений земляними роботами.

Комплекс № 4 знаходився за 10 м на захід від комплексу № 2. У траншеї виявлено залишки двох будівель, що розташовувались поруч, але вони не досліджувались.

8. Горішні Шерівці Заставнівського району (басейн р. Прут). Гніздо слов'янських поселень у верхів'ї р. Чоботарка, яке датується IX ст., складається з городища і шести селищ (див. рис. 76). Городище — общинний центр IX ст. розміщується у південно-східній частині села, на високому пагорбі, в уроч. Толока. Його площа, розмірами 150×80 м, з напільного боку обмежена дугоподібним ровом шириною 8—10 м. З півночі городище обмежено урвищем глибокого яру, а з сходу — похилим пагорбом.

Розвідкові розкопки на городищі проведено експедицією Чернівецького університету у 1972, 1977 та 1978 рр. Нижче подаємо результати досліджень, проведених у 1977—1978 рр.

Розкопки оборонної лінії, що примикає до урвища глибокого яру, показали, що її основу становила стіна з горизонтально покладених деревин. Від неї збереглася неглибока канавка, наповнена вугіллям, що виявлена на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні— на давній поверхні грунту. До конструкції оборонної стіни сходили зруби-опори. В стінці глибокого яру виявлено три котловани, до яких свого часу були опущені дерев'яні зруби. Вони розміщуються один від одного на відстані 10 і 21 м. Один з котлованів (будівля № 3) розкопано. Він опущений в материк на 0,8 м. Уздовж двох материкових стін, що збереглися, розчищено обгорілі нижні деревини зрубу товщиною близько 20 см. Посередині східної материкової стіни виявлено стовпову яму глибиною 0,25, діаметром 0,25 м. Вона примикає до стіни зрубу, і, очевидно, сюди було вкопано стовп, на якому тримався дах.

У південно-східній частині будівлі № 3 в ямі глибиною 10—15 см, діаметром 0,5 м розміщувалось вогнище, черінь якого викладено з кам'яних плиток. На черені лежав шар вугілля товщиною близько 8 см. Навколо ями-вогнища лежали камені. На вогнищі стояла вдруге обпалена ліпна глиняна сковорідка.

Будівлю зруйновано пожежею. Після цього котлован використовувався для скидання сміття (у верхній частині його заповнення знайдено багато уламків ліпного та гончарного слов'янського посуду, кісток тварин, вугілля, перепалених каменів тощо). Це одне з

свідчень того, що життя на території городища деякий час продовжувалось і після спалення його укріплень.

У конструкцію оборонної лінії, розміщеної вздовж урвища глибокого яру, входив також довгий наземний будинок. Від нього на глибині 0,3—0,4 м зберігся культурний шар товщиною 5—10 см, в якому знайдено велику кількість вугілля та шматків глиняної обмазки з відбитками сплетіння, перепалені камені та уламки ліпного і гончарного слов'янського посуду IX ст.

Більшу частину довгого наземного будинку зруйновано зсувами. Під час розкопок збереженої частини (довжина 13 м) виявлено два вогнища, що розміщувались у неглибоких (близько 10 см) ямах діаметром 0,6 м. На їх дні лежали дрібні обпалені камені та вугілля. На території довгого наземного будинку розкопано яму глибиною 0,4, діаметром 0,9 м, де знайдено вугілля.

Оборонна лінія городища з боку похилого пагорба розорена. Тут на виораній поверхні добре помітні темні плями від давніх будівель і знайдено уламки слов'янської кераміки та перепалені камені. Плями від будівель утворюють майже пряму лінію, яка входить до загальної конфігурації городища. Пробними розкопками на місці однієї з плям досліджено напівземлянку № 4 розмірами 2,8×2,7 м, опущену в материк на 0,8 м. У її південно-західному куті знайдено прямокутну піч-кам'янку. Стовпових ям не виявлено, а на долівці, особливо біля материкових стін, лежало багато вугілля.

Будівля № 4 припинила своє існування під час пожежі на городищі, після чого її котлован використовувався для скидання сміття. Серед колекції кераміки із заповнення котловану є уламки гончарних горщиків з фігурними вінцями, що датуються X ст. Кераміка, знайдена на долівці житла (головним чином біля печі), має більш архаїчний вигляд. У цьому комплексі переважають уламки ліпної кераміки, яку необхідно віднести до IX ст.— часу функціонування укріплень цього поселення.

На укріпленій площі городища добре виділяються темні плями — сліди давніх будівель, на території яких знайдено уламки ліпного та гончарного слов'янського посуду IX—X ст., залізні шлаки та обпалені камені. Розвідковим розкопом в північній частині городища досліджено наземну дерев'яну будівлю, очевидно, господарського призначення. Від неї залишився культурний шар товщиною 5 см, що розміщується на глибині 0,3—0,4 м від сучасної поверхні і займає площу розмірами 3,6×2,6 м. У північно-західному куті будівлі знайдено яму-погріб глибиною 1,5 м. Діаметр її плоского дна 2 м. На її дні трапилися шматки глиняної обмазки з відбитками сплетіння (це рештки стін будівлі) та вугілля. Після того як будівля була зруйнована пожежею, котлован ями-погреба використовувався для скидання сміття. В його заповненні знайдено багато кісток тварин та уламків ліпних і гончарних посудин (горщиків, сковорідок та мисок-цідилок), залізні обручі шириною 3 см та перепалені камені. Керамічний комплекс із заповнення ями-погреба датується IX ст.— свідчення того, що укріплена площа городища була забудована стаціонарними житлами. Це підтверджено й розвідковим шурфом у північно-східній частині городища, в якому на глибині 1 м виявлено піч-кам'янку, а поблизу неї, на глинянії долівці житла,— уламки ліпного та гончарного посуду IX ст.

До городища Горішні Шерівці I (в уроч. Толока) із заходу примикає синхронне слов'янське селище. Воно розміщується у південно-східній частині села, на правому березі Потока, в уроч. Долина. Тут знайдено уламки слов'янської кераміки VIII—X ст. та

перепалені камені. В північно-східній частині поселення розкопано напівземлянку розмірами 3,5×3,4 м, опущену в материк на 0,6 м. Вона орієнтована стінами за сторонами світу. В кутах та посередині материкових стін збереглися стовпові ями, а між ними біля південної материкової стіни лежала обгоріла деревина товщиною 15 см — залишки дерев'яної стіни будівлі. У північно-східному куті приміщення, на відстані 15 см від стіни, розміщувалась прямокутна піч-кам'янка розмірами 1,5×1,3 м. Черінь печі розмірами 0,75×0,4 м викладено з кам'яних плиток. На глиняній долівці житла знайдено уламки ліпних та гончарних горщиків, ліпної сковорідки та кістяну проколку.

Велике слов'янське поселення розташовується за 2,5 км на південь від села, в уроч. Дворище (рис. 76, *3*). Основна його частина розміщується на терасі розмірами 300×200 м, яку з трьох боків оточують глибокі яри з протікаючими по їх дну струмками. Тут на виораному полі добре помітні темні плями давніх жител, на території яких частими знахідками є уламки ліпного та гончарного посуду, перепалені камені та кістки тварин. У західній частині тераси розвідковим шурфом відкрито напівземлянку, опущену в материк на 0,6 м. У її північно-західному куті стояла зруйнована піч-кам'янка. На долівці житла знайдено уламки ліпного слов'янського посуду типу Луки Райковецької та кістяна проколка.

На захід від тераси, на правому березі Потока, виявлено 10 розорених печей-кам'янок та уламки ліпного і гончарного посуду VIII—X ст.

В уроч. Дворище, вздовж правого берега Потока, на ділянці довжиною 1,5 км — залишки поселення XII—XV ст. В його західній частині виявлено скупчення залізних шлаків. Селище, очевидно, є рештками зниклого с. Будильче, що згадується під 1413 р.

З інших, що належать до горішньошерівецького гнізда поселень VIII—X ст., заслуговує на увагу селище, розташоване на північ від села, в уроч. Чоботарка (рис. 76, *2*). Тут на виораному полі виявлено багато зруйнованих печей-кам'янок, а в берегах ярів — напівземлянки з печами-кам'янками. На захід і схід від нього на схилах розміщується великий курганний могильник. Чотири невисокі кургани збереглися в лісі. Поруч з ними, на правому березі струмка, є западини від напівземлянкових жител. Більшу частину курганів розорено. Від них на полі збереглися темні овальні плями діаметром близько 5 м, на території яких знайдено кальциновані кістки, вугілля та уламки ліпних і гончарних посудин, що вдруге побували у вогні.

За 2 км на схід від села, на високій, вкритій лісом горі, в уроч. Городище розміщується городище — князівська фортеця X — першої половини XII ст. Вершина гори має форму мису шириною понад 200 м, що тягнеться з півдня на північ понад 500 м і обмежений з трьох боків урвищами висотою близько 30 м. На площі мису збереглися масивні земляні вали та глибокі рови. Вони, як показали розкопки, проведені експедицією Чернівецького університету в 1976—1977 рр., споруджені племенами культури типу Лукашівки (II—I ст. до н. е.). Про це свідчать насамперед знахідки кераміки цієї культури на території городища та на території селища цього самого часу, що розміщене у підніжжя мису, з його західного боку. Крім того, конструкція валів характерна для ранньозалізного віку. Наприклад, рови тут проходять з обох боків кожного валу. В підошві валів є кам'яні майданчики тощо. У X ст. вали ранньозалізного віку використовувались для спорудження давньоруської князівської фортеці [5].

[5] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини, с. 65, 151.

9. Грозинці Хотинського району (басейн Пруту). Городище — общинний центр IX—X ст. знаходиться за 2 км на північ від центру села, на високому вкритому лісом пагорбі на території Колінковецького лісництва, в уроч. Городище. Його площа (315×270 м) обмежена земляним валом висотою близько 2 м. Він насипаний, як показали розкопки, проведені експедицією Чернівецького університету в 1971 р., у X ст. на місці дерев'яних укріплень IX ст. Під насипом валу досліджено залишки укріплень, основу яких становив частокіл, зміцнений із зовнішнього боку глиняним укосом. На окремих ділянках до частоколу з внутрішнього боку примикали зрубні будинки, нижню частину яких опущено в материк.

Під час спорудження земляного валу X ст. було зруйновано багато залізоплавильних горнів IX ст. Їх залишки у вигляді шматків вогнетривкої глини, обпалених каменів, залізних шлаків, вугілля та уламків кераміки, що належать до пізньої фази слов'янської культури типу Луки Райковецької, знайдено в насипу валу, в південній частині городища.

На укріпленій площі городища розкопано напівземлянки з печами-кам'янками та ями-погреба. В одному випадку напівземлянка, що датується X ст., перекривала напівземлянку IX ст. На долівці житла X ст. разом з уламками кераміки місцевого виготовлення знайдено уламки лощеної кераміки салтівського типу. За характером забудови укріпленої площі Грозинське городище належить до адміністративно-господарських общинних центрів. Воно припинило своє існування десь у X ст.

Поруч з городищем, на правому березі Потока, розміщується селище, на території якого виявлено напівземлянкові житла IX—X ст. та наземні житла з глинобитними печами, що датуються XII—XIII ст.

У центрі села, по обох берегах Потока, поблизу контори колгоспу розміщується селище XIV—XV ст. Під час земляних робіт тут виявлено напівземлянки, на долівці яких знайдено обпалені камені та уламки кераміки XIV ст.[6]

10. Дарабани Хотинського району (р. Дністер). Давньоруські поселення XII—XIII ст. досліджено в двох пунктах: в урочищах Замчище і Щовб. На південь від села, на високому мису в уроч. Замчище, зберігся земляний вал, час спорудження якого не встановлено. У північно-західній частині площі городища виявлено культурний шар XII—XIII ст. та зруйновані глинобитні печі від наземних дерев'яних будинків. Більша частина культурного шару цього часу зруйнована кам'яним кар'єром. У підніжжі мису Замчище по обох берегах Потока розміщується селище XII—XIII ст. Тут виявлено давньоруські поховання.

За 1 км на південний захід від мису Замчище, на лівому березі Потока, в уроч. Перевалок виявлено ще одне поселення XII—XIII ст. На його території є зруйновані глинобитні печі.

За 2 км на південний схід від села, на високому мису правого берега Дністра, в уроч. Щовб розміщується городище — феодальний замок XII — першої половини XIII ст. (див. рис. 64). Мис із трьох боків оточено стрімкими схилами, а з четвертого, напільного,— валом (висотою 1 м) з ровом. Укріплена площа городища невелика: її найбільша ширина 25, довжина 40 м. Тут на глибині 10—50 см виявлено культурний шар XII—XIII ст., який значно пошкоджено військовими окопами в північно-західній частині та змито в південно-східній частині городища.

У 1966 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею проведено на го-

[6] *Тимощук Б. О.* Слов'янське городище Грозинці на Буковині.— Археологія, 1974, № 13, с. 86—93; *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини.

родищі розвідкові розкопки, під час яких встановлено, що на площі городища стояли наземні дерев'яні будівлі, від яких збереглись уламки кераміки, кістки тварин, шматки глиняної обмазки та різні речові знахідки. Дерев'яні будинки, як свідчать скупчення культурних залишок, розміщувались поблизу валу, в центрі, в північній та західній частинах площі городища [7].

11. Добринівці Заставнівського району (басейн Дністра). На території села і його околиць досліджувались гніздо слов'янських поселень VIII—X ст. та давньоруські поселення XII—XIV ст. До складу гнізда поселень VIII—X ст. входять городища — господарсько-адміністративний центр, городище-святилище та три великі селища (див. рис. 75).

Городище — общинний центр IX ст. розміщується за 1 км на північний схід від села, на високих схилах яру, в уроч. Толока. Розкопки на городищі проведено експедицію Чернівецького університету у 1973—1975 рр. Встановлено, що площу городища (160×100 м) з усіх боків було обгороджено стіною з горизонтально покладених деревин. По периметру стіни стояли на певній відстані один від одного зруби-опори (розкопано 16).

До оборонної стіни з її внутрішнього боку примикали довгі наземні будинки (досліджено п'ять). Подаємо опис трьох наземних будинків, розкопаних у 1975 р.

Довгий наземний *будинок № 3* розкопано у південно-західній частині площадки городища, біля західної оборонної лінії. Від нього залишилися коритоподібні ями, вогнища та культурний шар, що залягає на глибині 10—30 см. Останній сильно пошкоджений оранкою та пізніщими будівлями (житла № 26, 30, 33). Культурний шар (вугілля, шматки глиняної обмазки з відбитками пруття, перепалені камені, кістки тварин та уламки кераміки), що утворився на місці будинку, простежено на ділянці довжиною 18, шириною не менше 5 м.

У східній частині цього будинку розкопано три вогнища, влаштовані в ямах глибиною близько 25, діаметром 20 см. Їх стіни і дно обкладені кам'яними плитками синюватого кольору і добре випалені. Тут знайдено вугілля та уламок ліпного слов'янського горщика. На решті території будинку № 3 розкопано ще три коритоподібні ями глибиною 0,2; 0,25 і 0,5 м, діаметром відповідно 1,2; 0,9; 0,6 м. У них знайдено вугілля та уламки ліпного слов'янського посуду.

Довгий наземний *будинок № 4* розміщується у південно-західній частині площадки городища, біля південної оборонної лінії. Його розміри не встановлено, а на його території розкопано п'ять вогнищ та 10 коритоподібних ям. Усі вогнища розміщувались у ямах глибиною 20—50 см, на дні яких лежали обпалені камені. Розміри вогнищ неоднакові. Найменше з них має діаметр 25 см, а найбільше 1 м. Коритоподібні ями після того, як наземний будинок припинив своє існування, використовувались для скидання сміття. В їх заповненні знайдено залізні шлаки, уламки глиняних тиглів, лляочок та кераміки X ст.

У південно-східній частині площі городища, біля південної оборонної лінії розкопом розмірами 8×4 м відкрито довгий наземний *будинок № 5*. Тут виявлено вогнище, влаштоване в неглибокій ямі, дно якої викладене з дрібних каменів. Долівкою наземного будинку № 5 служив шар каміння, яким було закидано болотисту частину укріпленої площадки городища.

Кераміка, знайдена на території досліджених довгих наземних будинків,

[7] *Тимощук Б. О.* Дослідження давньоруського городища Дарабани — Щовб.— Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 187—190.

виявилась однотипною. Тут переважають уламки ліпних посудин (близько 80%): горщиків. сковорідок та гончарних глечиків салтівського типу. На території будинків знайдено і кістки тварин.

На укріпленій площі городища (розкопано приблизно 1/10 частину її площі) відкрито, крім тих, що входили до конструкції оборонної лінії, 21 напівземлянку та 6 ремісничих майстерень. Напівземлянкові житла з печами-кам'янками належать приблизно до чотирьох етапів забудови городища. Найраніші з них (наприклад, напівземлянка № 27) належать до того часу, коли городище ще не мало укріплень. Переважна більшість жител належить до часу функціонування укріпленого поселення. Менша їх частина (наприклад, житла № 26, 29, 30, 37, 39, 40) відноситься приблизно до X ст., коли укріплення общинного центру були зруйновані. Напівземлянка № 28 датується XII ст. Подаємо опис найхарактерніших жител, що належать до різних етапів забудови площадки городища.

Напівземлянка № 27, що датується приблизно другою половиною VIII ст., розміщувалась у західній частині городища. Це квадратна будівля стовпової конструкції (стовпові ями розміщуються в кутах), розмірами 3×3 м, опущена у материк на 1,3 м. Орієнтована вона кутами за сторонами світу. В західному куті розміщувалась прямокутна піч-кам'янка розмірами 1,5×1,4 м з глиняним черенем. На глиняній долівці знайдено уламки слов'янської ліпної кераміки, дві кістяні проколки, два залізні ножі та точильний брусок.

Напівземлянка № 34, що датується IX ст., розкопана в західній частині городища. Це квадратна будівля розмірами 3,2×3,2 м, опущена у материк на 0,8 м. Орієнтована вона кутами за сторонами світу. У східному куті розміщується піч-кам'янка розмірами 1,4×1,3 м. Її глиняний черінь має розміри 0,6×0,5 м. Піч відступає від материкових стін на 12 см. У кутах та посередині материкових стін розміщувались стовпові ями. На глиняній долівці житла знайдено уламки кераміки пізньої фази культури типу Луки Райковецької. В той самий час керамічний комплекс із заповнення котловану цього житла датується X ст. В ньому є уламки імпортних амфор світло-жовтого кольору з широкою горловиною.

Напівземлянка № 26, що датується X ст., розкопана у південно-західній частині городища. Вона квадратна (3,3×3,3) за планом і опущена у материк на 0,8 м. У її північно-східному куті розміщувалась прямокутня піч-кам'янка (1,2×1,3 м). Черінь печі викладений з плоских кам'яних плиток. Піч відступала від материкових стін на 15—20 см. Поблизу материкових стін лежали шматки згорілих деревин від дерев'яного зрубу. Перед челюстями печі знаходилась яма глибиною 0,2, діаметром 1 м. У західній материковій стіні розчищено вхідний приямок шириною 0,9 м. На глиняній долівці знайдено уламки гончарного (переважають) і ліпного посуду. Під час спорудження житла було зруйновано вогнище, яке знаходилось у середині довгого наземного будинку IX ст. Як бачимо, ця будівля, за стратиграфічними даними, належить до пізнішого часу, ніж функціонування укріплення городища.

Найпізнішим на городищі виявилась *напівземлянка № 28*, розкопана у західній частині городища, на території наземного довгого будинку № 2. Вона розміщувалась в котловані розмірами 4,5×4 м, глибиною 0,8 м. У кутах та посередині стін виявлено стовпові ями. Біля південної материкової стіни відкрито овальну яму розмірами 0,8×0,5 м, де знайдено уламки кераміки XII ст. та перепалені камені. У північно-західному куті будівлі розміщувалась прямокутня піч-кам'янка розмірами 1,4×1,1 м, з глиняним черенем.

В основі череня лежало бите череп'я XII ст., утворюючи шар товщиною 15 см. Нижче нього знаходився ще один черінь, вимащений глиною. Стіни печі складено з великих кам'яних плит, скріплених глиняним розчином(останній обпалився і має червоний колір). В житлі знайдено багато уламків горщиків XII ст., які є типовими для Галицької Русі.

Ремісничі майстерні досліджувалися в різних частинах укріпленої площадки. Всі вони датуються IX ст. За характером обладнання майстерні є різнотипними. Одні з них мали кам'яні робочі майданчики і вогнища, інші — лише вогнища. Розкопані також майстерні з нішеподібними печами, влаштованими в материкових стінах. Прикладом такої будівлі є напівземлянка № 41, розкопана у південній частині городища. Вона опущена у материк на 0,7 м (розміри 3,3×3,2 м). У північно-східній материковій стіні була влаштована нішеподібна піч. В ній знайдено перепалені камені та вугілля. Велика кількість вугілля лежала перед челюстями печі, на долівці. Посередині приміщення виявлено дві стовпові ями, знайдено залізні шлаки, перепалені камені, уламки ліпних горщиків, один з яких прикрашено одинарними хвилястими лініями.

На укріпленій площі городища розкопано 12 ям-погребів. Більшість з них мають дзвоноподібну форму. Діаметр їх дна становить 0,7—1,3, глибина 0,8—1,4 м. В ямах знайдено кістки тварин, уламки слов'янської кераміки, перепалені камені та вугілля. Переважна більшість знахідок потрапила до ям як сміття.

До городища в уроч. Толока з його північного та західного боків примикає селище VIII—X ст. Тут виявлено близько 20 напівземлянкових жител. Два з них розкопано. В напівземлянці № 1 (розміри 3×2,6 м), що була опущена в материк на 0,5 м, у північно-західному куті розміщувалась піч-кам'янка з черенем, викладеним з кам'яних плиток. У південно-східному куті напівземлянки знайдено яму-погріб глибиною 0,6, діаметром 0,9 м. Посередині протилежних материкових стін виявлено стовпові ями. На глиняній долівці житла — уламки ліпних та гончарних посудин (горщиків та сковорідок).

Напівземлянка № 2 (розмірами 3× ×3 м) опущена у материк на 1 м. У її південно-західному куті стояла піч-кам'янка розмірами 1,3×1,2 м з глиняним черенем. У кутах та посередині материкових стін виявлено стовпові ями. Знайдена в житлі кераміка належить до культури типу Луки Райковецької.

На території селища знайдено кераміку XII — першої половини XIII ст. Тут розкопано глинобитну піч наземного дерев'яного житла.

Друге слов'янське поселення VIII—X ст., що належить до добринівського гнізда поселень, розміщується за 3 км на схід від села, під лісом, на лівому березі Потока, в уроч. Московська криниця. На виораному полі добре помітні темні плями давніх жител. У розвідковій траншеї на глибині 0,5—0,7 м знайдено перепалені камені, кістки тварин та уламки ліпного й гончарного слов'янського посуду.

Третє слов'янське поселення, яке відносимо до цього самого гнізда поселень, розміщується за 5 км на схід від села, в Ржавинському лісі, в уроч. Хрінова, поблизу городища-святилища (див. рис. 75, *3*). Тут напівземлянкові житла з печами-кам'янками простежено на площі 1000×500 м. Більша частина селища вкрита лісом. Біля Турецької криниці розкопано напівземлянку з піччю-кам'янкою і стінами стовпової конструкції. В ній знайдено уламки ліпного та гончарного слов'янського посуду, кістяну проколку та кістки тварин. Таку саму напівземлянку розкопано на протилежному березі Потока. За 4 м від

неї знайдено яму-погреб глибиною 1,2 м. Четверте слов'янське поселення розміщується у південно-західній частині села, на лівому березі Потока, в урочищах Долина і Коропова (див. рис. 75, *4*). Тут виявлено напівземлянки з печами-кам'янками культури празького типу та уламки ліпної і гончарної кераміки VIII—X ст.

Давньоруське поселення XII—XIII ст. розміщується в центрі села, на лівому березі Потока, в уроч. Долина. На його території виявлено залишки наземних жител з глинобитними печами, де знайдено кераміку XII — першої половини XIII ст. та культурний шар із знахідками другої половини XIII—XV ст. Це поселення згадується у феодальних грамотах як Добринівці з 1431 р.[8]

12. Дорошівці Заставнівського району (р. Дністер). Давньоруські поселення XII — першої половини XIII ст. виявлено в трьох пунктах. Перше з них розміщується в центрі села, на першій надлуговій терасі Дністра. Розкопано глинобитну піч та знайдено жорновий камінь. Друге поселення цього часу розташовується за 1 км на захід від села, на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Лука. Тут також виявлено глинобитну піч та уламки кераміки, характерні для Галицької Русі. Третє поселення — на схід від села, на високому мису правого берега Дністра, в уроч. Мале Городище. Площа городища (розмірами 120×100 м) з напільного боку обмежена заплившим ровом. Тут знайдено уламки кераміки XII — першої половини XIII ст., а також матеріали трипільської та голіградської культур. До городища примикає селище XII—XIII ст.

13. Каплівка Хотинського району (басейн Дністра). Поселення XIV ст. розміщується за 4 км на північний схід від села, на першій надлуговій терасі лівого берега р. Рябий Яр. У 1964 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею розкопано напівземлянку розмірами 3,9×1,9 м, опущену в материк на 0,7 м. У її північно-східному куті розміщувалось вогнище діаметром 1 м, викладене з каменів. В одному з кутів виявлено дві стовпові ями. На глиняній долівці житла — уламки кераміки XIV ст., що належать горщикам, виготовленим на ручному гончарному крузі з глини, до якої додавали дрібнотовчений вапняк. Вінця посудин заокруглені або гранчасто сформовані, іноді по верхньому краю прикрашені навскісними лініями, нанесеними штампом.

14. Карапчів Вижницького району. Городище, яке є залишками общинного центру IX ст. та князівської фортеці другої половини XIII—XIV ст., знаходиться у південній частині села, на високому вкритому лісом пагорбі, в уроч. Городок (див. рис. 52). Вали з ровами, що є залишками фортеці XIII—XIV ст., добре збереглися. Фортеця IX ст. виявлена під час розкопок, проведених експедицією Чернівецького університету в 1979 р. Першими розвідковими розкопками на городищі, проведеними експедицією Чернівецького краєзнавчого музею у 1957 р., виявлено культурний шар XIV ст. та підземний хід.

Залишки оборонної лінії фортеці IX ст. виявлено в двох траншеях, якими було перерізано оборонну лінію в південній частині городища (рис. 96). З'ясовано, що оборонна лінія фортеці XIII—XIV ст. була збудована на місці руїн оборонної лінії IX ст. Рештками останньої є руїни довгого, злегка заглибленого в материк будинку шириною 3,2 м, знищеного пожежею. Від нього в обох траншеях зберігся шар вугілля товщиною 15 см, в якому знайдено шматки обпаленої глини з відбит-

[8] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини, с. 74—78, 152—154.

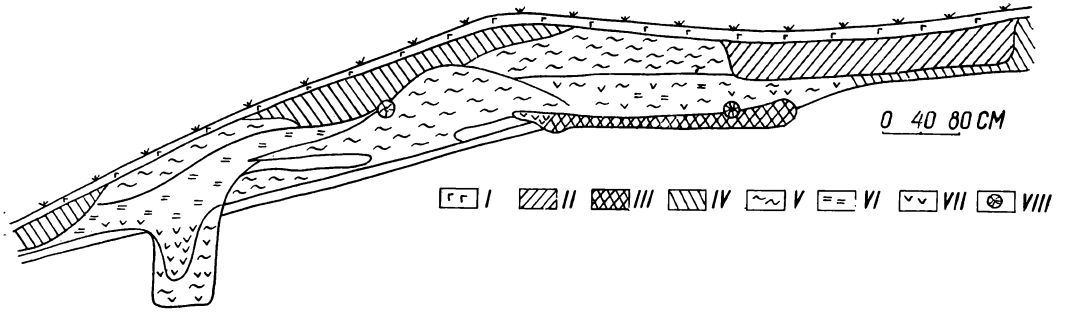

Рис. 96. Розріз траншеї № 1 на Карапчівському городищі:
I — гумус; *II* — залишки будівлі XIV ст.; *III* — залишки будівлі IX ст.: *IV* — сіра земля; *V* — глина; *VI* — обпалена глина; *VII* — вугілля; *VIII* — обгоріла деревина.

ками деревин, перепалені камені та уламки кераміки IX ст. Знахідки свідчать про те, що стіни будинку були дерев'яними, зовнішня поверхня яких була обмащена глиною.

Іззовні довгий будинок був підсипаний глиняним укосом. Поверхня останнього разом з внутрішнім схилом оборонного рову утворювала укіс шириною понад 7 м, посередині якого розміщувався частокіл. Від останнього збереглася траншея глибиною 1, шириною 0,5—0,6 м. Під час пожежі, якою знищено общинний центр IX ст., колоди частоколу на значну глибину вигоріли і в траншеї. Тут виявлено багато обпаленої глини та вугілля.

Внутрішнє подвір'я фортеці IX ст. забудоване напівземлянковими житлами з печами-кам'янками. Про це свідчать розкопана на місці однієї із западин напівземлянка IX ст. та западини — сліди давніх жител, що збереглися в 17 пунктах. Розміщення останніх показує, що укріплена площадка фортеці IX ст. займала значну територію: шириною близько 60 і довжиною не менше 100 м.

15. Коростовата Кіцманського району (р. Прут). Гніздо слов'янських поселень IX—XI ст. розміщується в басейні р. Коростоватої (правобережної притоки Пруту). Воно складається з городища та чотирьох селищ (рис. 97, *б*). Досліджувалось експедицією Чернівецького університету у 1980 р.

Городище розташоване за 1 км на південь від села, на високому, вкритому лісом мису, в уроч. Замка. Його центральна площадка розмірами 120×80 м займає найвищу частину мису, яка з обох боків обмежена стрімкими схилами (рис. 97, *а*) і навколо масивним земляним валом, з внутрішнього боку якого проходить пізній рів. Крім того, з південного, напільного, боку збереглося п'ять земляних валів з ровами, а з північного — два. Із заходу до головного валу примикає додаткове укріплення у вигляді невисокого валу з ровом.

Розвідкові розкопки показали, що земляні укріпленння городища є залишками не однієї, а кількох давніх фортець. Так, вал, що обгороджує центральну площадку, є рештками оборонної лінії XI ст., що споруджено на місці спаленої оборонної лінії городища — общинного центру IX ст. Від останньої в підошві валу зберігся культурний шар у вигляді обгорілих деревин і вугілля (від дерев'яних оборонних стін). Вони виявлені в обох розвідкових траншеях, а також під час зачистки зруйнованої частини валу в північно-західній частині городища (рис. 98). Знайдені в цьому шарі

уламки ліпного (переважають) та гончарного посуду датуються IX ст.

Головна оборонна лінія XI ст. складалась з оборонних зрубів шириною близько 3 м, поставлених в одну лінію на невисокій глиняній платформі. Їх стіни були обмащені товстим шаром глини. Від них зилишився культурний шар товщиною 50—60 см, що складався з обпаленої глини, обгорілих деревин, вугілля, шматків глиняної обмазки з відбитками кругляків та каменів. Тут знайдено уламки гончарних горщиків, що датуються XI ст. (рис. 98, *2—5*). Із зовнішнього боку зруби були зміцнені кам'яними крепідами. Їх ширина близько 2 м. Після того як оборонні зруби було спалено, їх рештки засипано глиною, викинутою з внутрішнього рову. Час спорудження та призначення цього рову не встановлено.

Залишки оборонних зрубів XI ст. виявлено також на вершині валу ранньозалізного віку. Вони такої самої конструкції, що й на головному валу фортеці XI ст. Вали ранньозалізного віку, можливо, були насипані племенами голіградської культури. На городищі знайдено уламки кераміки цієї культури, а за 1 км на північ від нього, на лівому березі р. Коростоватої, виявлено поселення цього самого часу. Характерною рисою валів ранньозалізного віку є те, що його зовнішні схили були обпалені.

Невисокий вал, розташований на захід від головної оборонної лінії, горо-

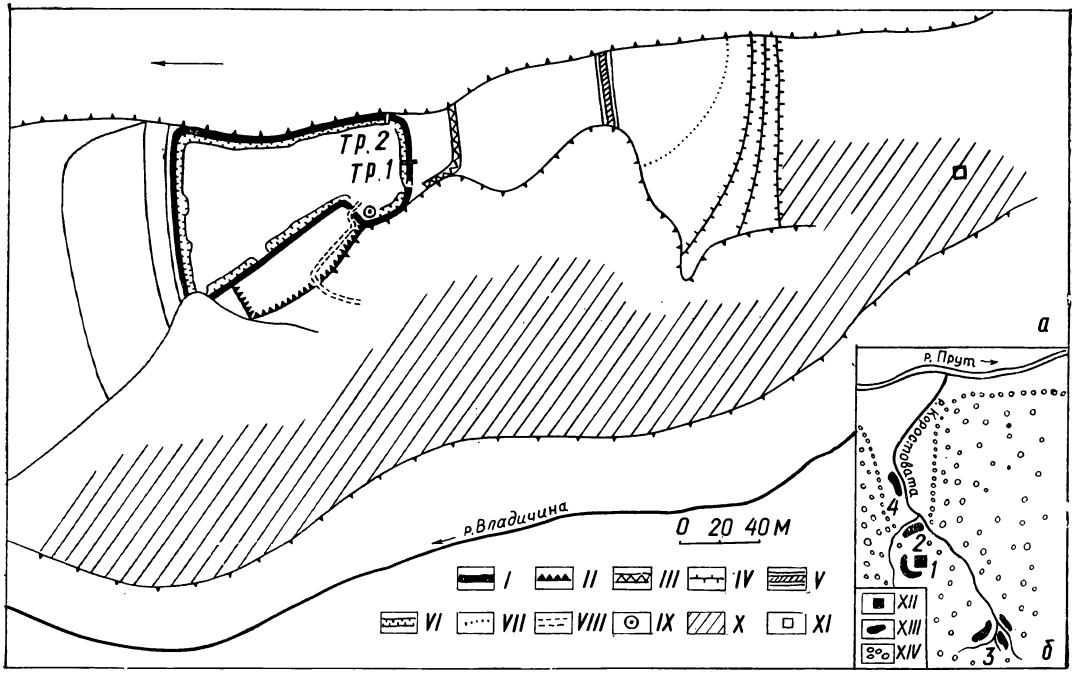

Рис. 97. Поселення IX—XI ст. в с. Коростовата:

а — план поселення Коростовата I; *б* — коростоватовське гніздо поселень IX—XI ст.; *I* — вал XI ст.; *II* — додаткова оборонна лінія IX ст.; *III* — вал ранньозалізного віку; *IV* — вал невизначеного часу; *V* — вал ранньозалізного віку, що був використаний як платформа для оборонних стін XI ст.; *VI* — рів, споруджений пізніше XI ст.; *VII* — сліди частоколу; *VIII* — дорога-в'їзд; *IX* — колодязь; *X* — територія селища IX—XI ст.; *XI* — розкопана западина — напівземлянка XI ст.; *XII* — городище Замка; *XIII* — поселення IX—XI ст.; *XIV* — ліс.

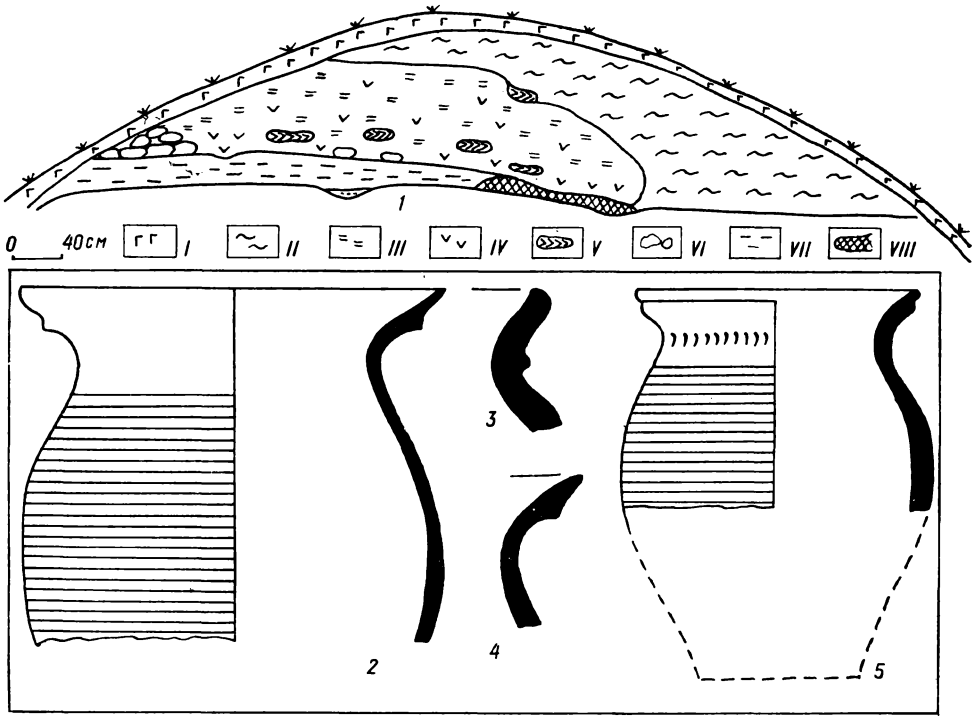

Рис. 98. Коростоватовське городище:

1 — профіль оборонного валу в траншеї № 2; *2—5* — кераміка XI ст.; *I* — гумус; *II* — жовта глина; *III* — перепалена глина; *IV* — вугілля; *V* — обгоріла деревина; *VI* — камені; *VII* — світло-жовта глина; VIII культурний шар IX ст.

дища, є залишками оборонної лінії, яка складалася з дерев'яної стіни, зміцненої із зовнішнього боку глиняним укосом (див. рис. 97). Вона датується IX ст. і є додатковою оборонною лінією городища — общинного центру, що захищала в'їзд. Інші вали городища насипані із жовтої глини. В їх насипах не виявлено жодних конструкцій або знахідок. Час їх спорудження не встановлено.

На південь від городища та на захід від нього, на високій терасі правого берега р. Владичина, розміщується селище Коростовата 1. На його території збереглося понад 40 западин розмірами 4×4 м. В одній з них, що розкопана, виявлено залишки дерев'яних стін зрубної конструкції та печі-кам'янки. В житлі знайдено уламки гончарного посуду XI ст. та ліпної сковорідки. Западини правильної форми відкрито й на схід від городища, у його підніжжі, але вони не досліджувались.

Селище Коростовата 4 розміщується за 1 км на північ від городища, на лівому березі р. Коростовата, на території сучасного села. Тут виявлено понад 10 розорених напівземлянок з печами-кам'янками. У 1972 р. експедицією Чернівецького університету розкопано піч-кам'янку, що розміщувалась у напівземлянці глибиною 0,4 м. Тут знайдено уламки ліпного та гончарного слов'янського посуду.

Селище Коростовата 3 розміщується за 1 км на південний схід від городи-

ща, у верхів'ї р. Солонець та її приток, в уроч. Рівнина. Це найбільше поселення Коростоватовського гнізда поселень. Основна його частина розорена. На тій частині, що вкрита лісом, нараховано понад 80 западин розмірами 3×3 та 4×4 м. Пробними розкопками на місці однієї з них виявлено піч-кам'янку та уламки ліпного слов'янського посуду.

Селище Коростовата 2 розміщується на північ від городища, на невисокій терасі правого берега р. Владичина, при впадінні її у р. Коростовату. Тут відкрито 10 западин — слідів давніх жител. Під час зачистки западини, що руйнується лісовою дорогою, виявлено піч-кам'янку та уламки слов'янського посуду.

16. Кулішівка Сокирянського району. За 2 км на північ від села, на високому мису правого берега Дністра, в уроч. Паланка розміщується городище. Збереглося п'ять валів з ровами. Три менші дугоподібні вали, що розміщуються поруч, обмежують площу розмірами 20×25 м. Культурного шару на площадці та контрольних шурфах не виявлено. Малу площадку в тій її частині, де відсутні вали, обмежує рів глибиною 0,6 м, на дні якого знайдено кам'яну вимостку шириною близько 1 м та шматки обпаленої глини, вугілля, уламки давньоруської кераміки. За межами потрійного валу, на площадці, обмеженій двома великими дугоподібними валами, на глибині 0,1—0,3 м виявлено культурний шар XII — першої половини XIII ст. та уламки скляних браслетів.

У підніжжі мису, на якому розташоване городище, по обох берегах р. Жолоби розміщується селище XII—XIII ст. Приблизно за 1 км вище по річці по обох її берегах, в урочищах Підмеття та Леонтієве розташовуються великі слов'янські поселення VIII—X ст., на території яких знайдено багато зруйнованих напівземлянок з печами-кам'янками, а в урочищі Леонтієве — наземні житла з глинобитними печами (XII—XIII ст.). В центрі поселення XII—XIII ст. є кладовище XII—XIII ст., на території якого збереглися підплитові поховання.

17. Ленківці (Чернівці). Городище — князівська фортеця другої половини XII — першої половини XIII ст. розміщується у північно-східній частині міста, на лівому березі стариці, в уроч. Шанці (вул. Коломийська). Зберігся підковоподібний вал — залишки кільцевого, що обгороджував площу розмірами 80×70 м. Решта валу зруйнована під час прокладання шляху. Розкопки проведено експедиціями Чернівецького краєзнавчого музею (1952, 1953, 1957, 1960 рр.), Чернівецького університету (1954 р.) та Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (1967 р.).

Вал городища досліджувався двома траншеями шириною 2,5 м та розкопом розмірами 30×5 м. Відкрито 15 житлово-господарських зрубів, що входили до конструкції оборонної лінії (див. рис. 39). Культурний шар на площадці городища зберігся приблизно на 1/6 її частині (решту зруйновано спиртовим заводом, що тут функціонував до 1914 р., та шосейною дорогою). Розкопками досліджено половину збереженої частини культурного шару — 550 м². Виявлено залишки великих будинків з підвалами. Нижче наведемо короткі відомості про досліджені житлово-господарські зруби, що входили до конструкції валу.

Клiть № 1 (розміри 4,4×1,8 м) розміщувалась у північній частині городища. Збереглась її тильна стіна на висоту 0,6 м з трьох обгорілих деревин. На земляній долівці лежали без певної системи обгорілі кругляки та дошки. За час функціонування кліті на долівці утворився культурний шар товщиною близько 5 м. У ньому знайдено уламки гончарних горщиків і кор-

чаг, кістки тварин, три залізні ковані цвяхи, бронзовий бубонець та залізну стрілу.

Клiть № 2 (розміри 1,8×4,4 м). Тильна стіна збереглася на висоту 0,6 м. Від інших стін збереглася канавка шириною 20 см, глибиною 10 см, де знайдено шматки обгорілих деревин та вугілля. На земляній долівці лежали в поздовжньому напрямку обгорілі дошки; земля під ними рихла, не втоптана. В середині приміщення виявлено глинобитну піч: шматки глиняного череня та скупчення попелу. У культурному шарі товщиною 5 см, що відклався за час функціонування кліті, знайдено уламки глиняних корчаг і горщиків, кістки тварин (свині, корови, вовка) і риби, залізні обручі від дерев'яного відра, залізний кований цвях.

Клiть № 3 (розміри 2,0×4,4). Крім залишок основних стін тут відкрито канавки, де лежали нижні деревини додаткових опорних стін довжиною 2,2 м. У культурному шарі на долівці знайдено уламки гончарних горщиків і корчаг, кістки тварин та скляну намистину.

Клiть № 4 (розміри 1,6×4,4). Крім решток згорілих основних стін біля східної стіни розкопано канавку, де знаходились залишки додаткової опорної стіни довжиною 2,2 м. На долівці знайдено втоптані у землю уламки гончарних горщиків.

Клiть № 5 (розміри 1,4×4,4 м). Її план визначають канавки, де лежали нижні деревини зрубу. Тут не знайдено ніяких речей.

Клiть № 6 (розміри 1,8×4,4). На долівці вздовж кліті лежали обгорілі деревини, що впали зверху. На одній з них збереглася «чашка» шириною 20 см, за допомогою якої деревина з'єднувалась з поперечною деревиною шляхом врубки. Під кругляками лежали обгорілі дошки. В центрі кліті — залишки глинобитної печі: шматки череня і глиняної обмазки. У південній частині кліті виявлено скупчення обпалених каменів, що впали зверху.

Клiть № 7 (розміри 2,0×4,4 м). Її план визначають канавки із залишками згорілих деревин. У північній частині кліті, на глиняній долівці, лежали обгорілі дошки. Посередині кліті, у південній її частині, збереглися рештки глинобитної печі діаметром 0,8 м. Біля неї втоптано у землю уламки гончарних горщиків та кістки тварин.

Клiть № 8 (розміри 1,8×4,4 м). На земляній долівці виявлено обгорілі деревини та дошки, перекриті зверху шаром глини товщиною близько 30 см.

Клiть № 8 (розміри 1,8×4,4 м). На земляній долівці виявлено рештки обгорілих деревин і двох дощок.

Клiть № 9 (розміри 2,1×4,4 м). На земляній долівці лежали обгорілі деревини та дошки. У південній половині кліті збереглися залишки глинобитної печі. Біля неї на долівці знайдено уламки гончарних горщиків, кістки тварин, залізні обручі від дерев'яного відра, залізний ніж, уламки жовтого скла.

Клiть № 10 (розміри 2,0×4,4 м). Її план визначають канавки, де знайдено шматки обгорілих деревин. У північній частині кліті на всю її ширину лежали обгорілі дубові дошки. Під ними знаходилась яма діаметром 1,5 м, глибиною 0,3 м та деревина довжиною близько 2 м. Тут відкрито і стовпову яму діаметром 10 см, де знайдено рештки обвугленого стовпа. В південній частині кліті збереглися залишки глинобитної печі. Черінь товщиною 3—4 см, розмірами 0,7×0,8 м лежав зверху шару вугілля. На долівці біля печі знайдено уламки гончарних горщиків, накривок і корчаг, кістки тварин (корови, кози), намистини з каменю (2 шт.) та бурштину (1 шт.), залізний ножик.

бронзовий бубонець, уламок амфорної бронзової речі.

Кліть № 11 (розмірами 1,6×4,4 м). На долівці розчищено рештки обгорілих дощок. Біля західної стіни виявлено незначні залишки від глинобитної печі. В культурному шарі, що відклався на долівці за час функціонування кліті, знайдено уламки гончарних горщиків, кістки тварин, скляну намистину, залізну стрілу, бронзовий позолочений бубонець діаметром 8 мм.

Кліть № 12 (розмірами 1,6×4,4 м). На долівці, обмащеній глиною, виявлено рештки обгорілих дощок. На місці входу, в неглибокій ямі, виявлено щелепу вовка. У південній частині кліті збереглися незначні залишки глинобитної печі. На долівці кліті знайдено уламки гончарних горщиків, кістки тварин (свині), птиці та риб, залізні кольчужні кільця та уламок жорнового каменя.

Кліть № 13 (розмірами 1,6×4,4). На земляній долівці розчищено п'ять обгорілих кругляків. У південній частині кліті збереглися залишки глинобитної печі (розмірами 0,65×0,85 м). Біля неї знайдено уламки гончарних горщиків і кістки тварин (є зуб ведмедя), срібне скроневе кільце.

Кліть № 14 (розмірами 2,0×4,4 м). Крім залишок основних обгорілих стін тут збереглись обгорілі деревини опорних стін довжиною 2,6 та 2,3 м. У центральній частині кліті відкрито рештки глинобитної печі. Біля неї знайдено уламок бронзової посудини, фрагменти гончарних горщиків та кістки тварин.

Кліть № 15 (розмірами 1,7×4,4). На земляній долівці знайдено камені, зуб дикого кабана, кістки корови та уламки глиняного череня.

У західній частині городища розвідковим шурфом також виявлено житлово-господарський зруб, що входив до конструкції оборонної лінії. В ньому, направо від входу, розміщувалась овальна глинобитна піч діаметром 1,3 м, поставлена безпосередньо на глиняній долівці кліті. Поблизу неї знайдено залізний ніж та уламки гончарних горщиків XII—XIII ст.

Житлово-господарські зруби, що входили до конструкції оборонної лінії, виявлено і в східній частині городища. Вони мають такі самі розміри і конструкцію, що й у північній частині городища.

Поруч з городищем — велике поселення — посад, на території якого є дві оборонні лінії у вигляді дугоподібних запливших ровів. На посаді розкопано залишки дерев'яних наземних жител з глинобитними печами, ремісничих майстерень та залізоплавильних горнів.

За 1 км на захід від городища, на правому березі Потока, в уроч. Совиця відкрито зруйновані глинобитні печі та уламки кераміки XII—XIII ст.

За 0,5 км на південний захід від городища, на лівому березі стариці, в уроч. Селище — поселення XII—XV ст. Воно згадується з 1488 р. як Ленцовичове село. У північній частині поселення розміщується давньоруське кладовище, на якому виявлено підплитові поховання. У 1953 і 1957 рр. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею на кладовищі розкопано 16 поховань. Усі вони, за виключенням двох, безінвентарні. Кістяки лежали у ямах глибиною 1,1—1,5 м, на спині, головою на захід. Решток домовин не виявлено. Дно могильних ям посипано попелом і вугіллям.

Приблизно в центрі кладовища розкопано жіноче поховання, на черепі якого збереглися рештки чільця: зотліла шовкова тканина, лубок, бронзові позолочені бубонці (13 шт.). У засипі могильної ями знайдено сім уламків гончарних горщиків XII—XIII ст. В іншому похованні біля шиї небіжчика знайдено рештки шовкової золо-

тотканної стрічки та три бронзові бубонці [9].

18. Ленківці Кельменецького району (р. Дністер) Городище — феодальний замок XII — першої половини XIII ст. розміщується за 4 км на північний схід від села, на високому мису, утвореному р. Сурша та її притокою, в уроч. Баба. Площа городища (50×40 м) з усіх боків обмежена заплившим ровом, а з напільного боку невисоким земляним валом — залишки глиняного укосу, яким зміцнено оборонні зруби. Останні виявлено в розвідковій траншеї 1966 р. під час обстеження городища експедицією Чернівецького краєзнавчого музею.

На мису збереглися ще два масивні земляні вали ранньозалізного віку та знайдено матеріали трипільської культури.

19. Ломачинці Сокирянського району (р. Дністер). Городище, яке є залишками общинного центру IX ст. та князівської фортеці X—XIII ст., розміщується за 1,5 км на південний захід від села, на високому мису лівого берега р. Каютин, в уроч. Галиця (див. рис. 46). Площа городища обмежена кільцевим валом з ровом, які в північній частині розміщуються й на схилах мису, включаючи в межі укріплення природне джерело води. Розкопки на городищі проведено експедицією Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею у 1968 р. Вал в південній частині городища перерізано двома траншеями шириною 3 м, а у західній — траншеєю шириною 1 м. Встановлено, що вал насипано на місці спалених дерев'яних оборонних стін стовпової конструкції городища — общинного центру IX ст. В ньому виявлено житлово-господарські зруби X—XIII ст., що входили до конструкції оборонної лінії. До городища примикає селище, на території якого виявлено напівземлянкові житла з печами-кам'янками, що датуються X—XI ст., та наземні житла з глинобитними печами, що датуються XII — першою половиною XIII ст.

За 3 км на північний схід від села, на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Вишнева — поселення XII—XV ст., яке є рештками зниклого села Вишнєвци, що згадується з 1437 р.[10]

20. Малий Кучурів Заставнівського району (басейн Пруту). Слов'янські поселення VIII—X ст. відкрито в чотирьох пунктах. В центрі села, на правому березі р. Кучур, в уроч. Осередок у 1972 р. розкопано напівземлянку (3×3,2 м), опущену в материк на 1 м. У її північно-східному куті стояла прямокутна піч-кам'янка. На долівці знайдено уламки ліпних горщиків і сковорідок.

Друге слов'янське селище розміщується в північно-східній частині села, на правому березі р. Кучур, в урочищах Діброва і Толока. На північний схід від села, в лісі, збереглися западини давніх жител на території двох селищ.

У центрі села, на правому березі р. Кучур, в урочищах Осередок і Гора є поселення XII—XV ст.— залишки с. Кучуров, що згадується з 1448 р. Тут відкрито наземні житла з глинобитними печами (XII—XIII ст.) та заглиблені житла XIV—XV ст., де знайдено уламки кераміки та обпалені камені (рис. 99).

[9] *Тимощук Б. А.* Ленковецкое древнерусское городище.— СА, 1959, № 4, с. 250—257; *Тимощук Б. А.* Оборонительный вал XII—XIII вв. Ленковецкого городища.— КСИА АН СССР, 1967, вып. 110, с. 98—104; *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 99—111; *Тимощук Б. О.* Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців. Ужгород, 1978; *Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимощук Б. А.* Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г.— СА, 1970, № 4, с. 112—127.

[10] *Тимощук Б. О.* Ломачинське городище.— Археологія, 1973, № 9, с. 100—106.

21. Маморниця Глибоцького району (р. Прут). Поселення та кладовище XII—XIII ст. розміщується у північно-східній частині села, на терасі висотою близько 15 м, в уроч. Лутарія. У 1970 г. в березі тераси виявлено наземне житло з глинобитною піччю, де знайдено уламки кераміки галицького типу. В західній частині поселення під час спорудження силосних ям на глибині 0,6—0,7 м розкопано поховання, біля якого трапилися дві срібні сережки, відлиті в кам'яній формі. Кожна з них складається з кільця, від якого відходять п'ять прикрашених псевдозерню променів, а в середині кілець — фігурки двох птахів (див. рис. 91, *6*). В могильній ямі також знайдено срібний позолочений бубонець діаметром 1,3 см.

22. Митків Заставнівського району (р. Дністер). Давньоруське поселення X—XIII ст. розміщується в східній частині села, по обох берегах р. Митків, та на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Стінка. У 1954 р. в стінці берега Дністра розкопано напівземлянку, опущену в материк на 0,75 м. Стовпових ям не виявлено. На глиняній долівці знайдено обпалені камені та шматки глиняного череня, уламки ліпного і гончарного посуду X ст., три залізні ножі, залізний наконечник стріли, бронзову підвіску у формі лунниці (див. рис. 7, *10*), уламки залізних обручів від дерев'яних відер, просвердлене ікло вовка, кістки тварин, риби і птахів. Розорені напівземлянки з печами-кам'янками виявлено по обох берегах р. Миткова. Тут знайдено уламки кераміки XII—XIII ст.

У південній частині поселення XII—XIII ст., на пагорбі висотою близько 15 м, на давньоруському кладовищі у 1966 р. розкопано три давньоруські поховання. Кістяки, орієнтовані головами на захід, лежали в могильних ямах на глибині 0,6 м від давньої поверхні. Сліди домовин не простежено. На дні могильних ям — сліди попільно-вугільної підсипки. Біля давньої будівлі (церкви?) в центрі кладовища розкопано жіноче поховання, поблизу черепа якого знайдено металеві прикраси: срібні скроневі кільця (9 шт.) (див. рис. 91, *9*) та сережку, що складається з дужки і трьох ажурних намистин, зроблених з мідного дроту з напаяними на ньому металевими зернами (див. рис. 91, *4*). В цьому ж похованні знайдено металеву намистину діжкоподібної форми (див. рис. 91, *5*). Вона виготовлена з трьох частин: циліндра з мідної бляхи, на який напаяно металеві зернини, та двох конусів, що виготовлено з тонкого срібного дроту.

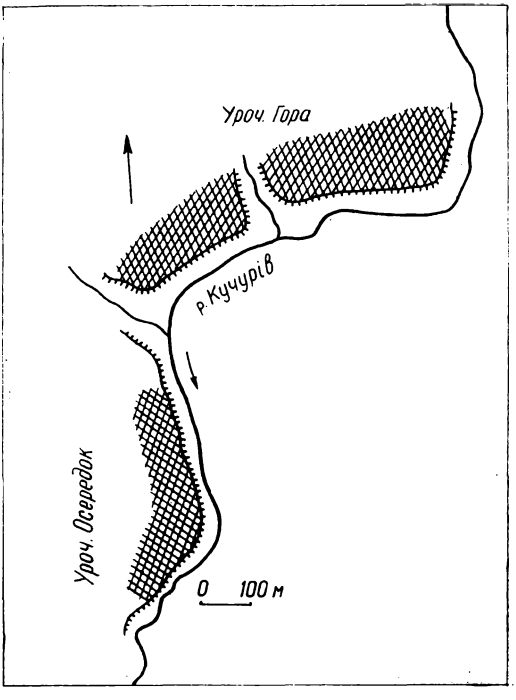

Рис. 99. Поселення XII—XIII ст. в с. Малий Кучурів.

23. Молодія Глибоцького району (басейн Пруту). Городище, яке є залишками сторожевої фортеці та фео-

дального замку XII—XIII ст., розміщується у північній частині села, на високому пагорбі, обмеженому з обох боків високими берегами р. Дереглуй, в уроч. Окопи. З інших боків обидві площадки городища обмежують вали з ровами (див. рис. 55). Під час розкопок, проведених експедицією Чернівецького краєзнавчого музею у 1976 р., встановлено, що фортеця складалася з двох укріплених площадок, огороджених оборонними зрубами. У XVII ст. на місці оборонних ліній XII—XIII ст. було насипано земляні вали. На території городища є знахідки трипільської культури та ранньозалізного віку. В підніжжі пагорба, на якому розміщене городище, на першій надлуговій терасі р. Дереглуй відкрито поселення XII—XIII ст.

24. Мусорівка Заставнівського району (р. Дністер). Давньоруське поселення XII—XIV ст. розміщується у північній частині села, на першій надлуговій терасі Дністра. Тут виявлено глинобитні печі разом з керамікою XII—XIII ст. та уламки кераміки XIV—XV ст. На території поселення розкопано два давньоруські поховання. Одне з них знаходилось в могильній ямі глибиною 0,6 м. Поховання безінвентарне, кістяк орієнтований головою на захід. Дно могильної ями посипане вугіллям.

Друге поховання — у ямі, глибиною 1 м, без домовини. Воно також орієнтоване головою на захід. Дно ями посипане вугіллям. У засипі могильної ями знайдено уламки гончарних горщиків XII—XIII ст. На поверхні поховання відмічене кам'яним стовпом висотою 1,2 м, верхню частину якого оформлено у вигляді прямокутньої плити. Стовп стояв в ногах небіжчика, в гнізді спеціально для цього виготовленої кам'яної плити [11].

25. Непоротове Сокирянського району (р. Дністер). Два давньоруські городища XII—XIII ст. розміщуються на високих берегах Дністра, на відстані 1,5 км одне від одного. Перше з них знаходиться на північний схід від села, в уроч. Галиця. Тут збереглися два дугоподібні вали. Зовнішній вал, що відгороджує від поля площадку діаметром близько 100 м, у 1968 р. був перерізаний траншеєю. В його внутрішній частині виявлено культурний шар із знахідками XII—XIII ст.

На укріпленій цим валом площадці є знахідки давньоруської кераміки XII—XIII ст. та трипільської і ранньоскіфської культур. До городища примикає велике поселення — посад XII—XIII ст., на території якого знайдено залишки наземних дерев'яних будинків з глинобитними печами.

Друге городище (XII—XIII ст.) розміщується на південь від села, на високому мису правого берега Дністра, в уроч. Щовб. Його площа з напільного боку обмежена дугоподібним валом, який своїми кінцями не доходить до урвищ (тут він, очевидно, спланований). Розкопки цього валу проведені експедицією Чернівецького краєзнавчого музею у 1978 р.[12]

26. Недобоївці Хотинського району (басейн Пруту). Городище — феодальний замок XII — першої половини XIII ст. розміщується на північний захід від села, на високому вкритому лісом мису, в уроч. Галич (див. рис. 63). Розвідкові розкопки, проведені експедицією Чернівецького університету у 1978 р., показали, що давньоруський замок збудовано на місці городища ранньозалізного віку. В підніжжі мису, на якому розміщується городище, знахо-

[11] *Тимощук Б. А.* Надгробие из с. Мусоровка Черновицкой области.— СА, 1957, № 3, с. 254—256.

[12] *Тимощук Б. А.* Древнерусские поселения Северной Буковины.— КСИИМК, 1955, вып. 57, с. 109—114; *Томенчук Б. П.* Исследование летописного Василева.— АО, 1978, 1979, с. 413.

диться давньоруське селище X—XIII ст.

За 1,5 км на північ від села, на обох берегах Потока, в уроч. Рижий Яр — поселення VIII—X ст. (рис. 100). На правому березі струмка, у лісі, збереглися 52 западини від давніх заглиблених жител. На місці однієї з них пробним шурфом розкопано піч-кам'янку та уламки слов'янської кераміки.

26. Онут Заставнівського району (р. Дністер). Давньоруське поселення XII—XIII ст., яке згадується у Галицько-Волинському літописі під 1213 р., розміщується в центрі села, на терасі Дністра, висотою 10 м, в уроч. Клиння на лівому березі р. Онут (рис. 101). У 1965 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею в східній частині села розкопано залишки наземного дерев'яного будинку. Від нього на глибині 0,2—0,4 м на площі розмірами 6×4 м зберігся культурний шар, в якому знайдено шматки глиняної обмазки і череня від печі, вугілля, кістки тварин та уламки кераміки XII—XIII ст. На території житла розкопано підвал прямокутної форми, розмірами 2,1× ×1,4 м, опущений у материк на 1,2 м. Вхід до підвалу у вигляді приямка шириною 1 м виявлено з боку Дністра (з північного заходу). У заповненні котловану знайдено уламки корчаг та гончарних горщиків XII—XIII ст., кістки тварин, залізні ножі (2 шт.), точильний брусок, уламки жорнових каменів та срібне скроневе кільце.

У північній частині села, на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Стріла, в місцях темних плям, знайдено обпалені камені та уламки слов'янської кераміки VIII—X ст.

28. Остриця Глибоцького району (р. Прут). Городище і селище XII—XIII ст. розміщуються у східній околиці села, на мису висотою 15—20 м. в уроч. Окоп. З напільного боку городища збереглися два дугоподібні рови, розташовані один від одного на відстані 50 м. Ще один рів обмежує площу (розміри 90×45 м) з протилежного боку, де мис має похилі схили. Культурний шар на площадці городища

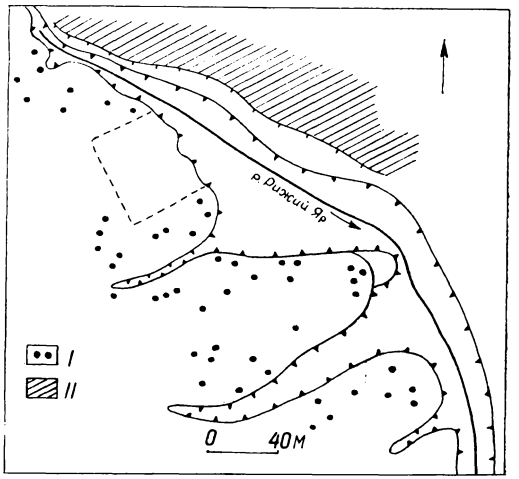

Рис. 100. Поселення VIII—X ст. у с. Недобоївці (уроч. Рижий Яр):
I — западини — сліди давніх жител; *II* — розорений культурний шар.

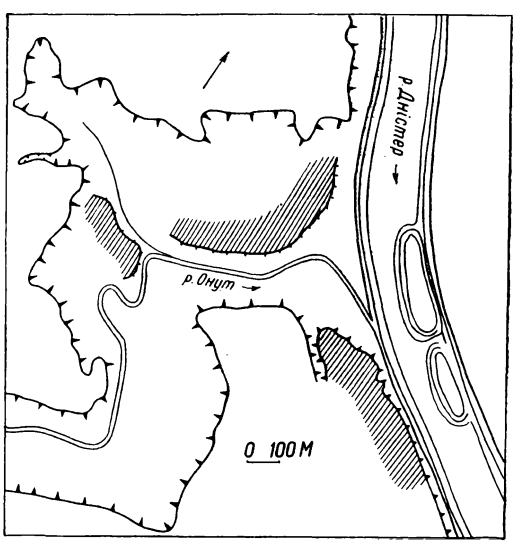

Рис. 101. План літописного Онута (XII—XIII ст.).

майже повністю знищено. Лише біля внутрішнього напільного рову знайдено обгорілі деревини, уламки кераміки XII—XIII ст., матеріали трипільської та голіградської культур.

За межами укріплень, на південному схилі поблизу городища знайдено уламки кераміки XII—XIII ст. та жорновий камінь.

Ще одне поселення XII—XIII ст. розміщується в центрі села, на лівому березі р. Дереглуй, в уроч. Бадюра. Вище по річці від нього поселення, по обох берегах р. Дереглуй, в уроч. Селище — поселення XIV—XV ст., яке згадується у феодальних грамотах з 1434 р. під назвою Ключкоюци.

20. **Перебиківці** Хотинського району (р. Дністер). Давньоруські поселення в селі та на його околицях відкрито в чотирьох пунктах. Городище — князівська фортеця X—XIV ст. знаходиться за 3 км від села, вниз по Дністру, на високому мису, в уроч. Городище. Розкопки на ньому проведено експедицією Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею у 1969—1970 рр.

На території городища розкопано залишки двох жител X—XI ст. В першому з них (розмірами 3×2,5 м) виявлено зруйновану піч-кам'янку, уламки кераміки X ст., глиняне прясльце та срібне дротяне кільце.

Біля підніжжя мису, на якому розміщується городище, на першій надлуговій терасі Дністра, в урочищах Цегельня та Левада розташовується поселення X—XIII ст. Тут, у відслоненнях берега, виявлено багато напівземлянок з печами-кам'янками X—XI ст. На виораному полі є зруйновані глинобитні печі XII—XIII ст. Подібні знахідки трапилися й на високому плато, поблизу городища.

За 3 км на північний схід від села, на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Лука розміщується поселення XII — першої половини XIII ст. У 1969 р. тут розкопано напівземлянку глибиною 0,4 м від давньої поверхні. У її північно-східному куті розміщувалась нішеподібна піч діаметром 0,7 м. Ще одне поселення цього самого часу виявлено в східній частині села, на терасі Дністра, висотою 20 м, на території колгоспного господарського двору. У 1970 р. тут розкопано двох'ярусний гончарний горн, що зберігся на висоту 1,6 м. Топочна камера діаметром 1,2 м, висотою 0,35 м відділялась від верхньої камери глиняною перегородкою (товщина 20 см) з продухами. В горні знайдено уламки кераміки XII—XIII ст., що вдруге обпалені.

Поселення XII—XIII ст. знаходиться за 3 км на південь від села, на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Обіч. У 1970 р. в центрі поселення розкопано давньоруське поховання. Кістяк лежав у ямі глибиною 0,8 м, у дерев'яній домовині, орієнтований головою на захід [13].

30. **Пригородок** Хотинського району (р. Дністер). Городище розміщується у східній частині села, на високому мису, утвореному долинами річок Варниця і Дністер, в уроч. Калинівка. Площа городища (розмірами 130×80 м) з напільного боку обмежена трьома валами, що розташовуються на значній відстані один від одного. У 1970 р. на центральній площадці городища відкрито культурний шар XII—XIII ст. та знайдено срібне дротяне кільце. На північ від городища, на лівому березі р. Варниця розміщується селище XII—XIII ст. Тут також знайдено уламки кераміки X—XI ст.

Давньоруські поселення XII—XIII ст. виявлено в південно-західній частині,

[13] *Тимощук Б. А.* Славянские памятники Перебыковской излучины Днестра.— ОА, 1970, 1971, с. 292—293; *Винокур І. С., Тимощук Б. О.* Давні слов'яни на Дністрі. Історико-краєзнавчі нариси. Ужгород, 1977, с. 89—92.

на першій надлуговій терасі Дністра (на території господарського двору колгоспу) та в центрі села, на тому самому березі Дністра в уроч. Цвинтар.

31. Рашків Хотинського району (р. Дністер). Давньоруські поселення XII—XIV ст. розміщуються в центрі села, поблизу школи, на лівому березі р. Бражанка та на південний схід від села, на першій надлуговій терасі Дністра в уроч. Левада. Останнє розкопувалось експедицією Інституту археології АН УРСР та Луцького пединституту у 1970—1978 рр. Поселення, що знаходиться в центрі села, можливо, є залишками с. Рашковци, що згадується з 1453 р.[14]

32. Ревне Кіцманського району (р. Прут). Гніздо слов'янських поселень IX—X ст., що складається з городищ Ревне I (уроч. Городище), Ревне II (уроч. Царина) та п'яти селищ (урочища Мікулинка, Гевда, Рівняк, Лищик, Веретинникове), розміщується на території сучасного села та на південь від нього. Досліджувались поселення експедиціями Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею у 1972 р. та експедицією Чернівецького університету у 1977—1980 рр.

У 1979 і 1980 рр. тут досліджувався слов'янський могильник IX ст. Він розміщується на території городища Ревне I, в його західній частині, біля в'їзду на городище IX ст., на території селища — супутника князівської фортеці X ст. На території розкопу розмірами 26×14 м досліджено 50 ям з рештками кремації небіжчиків (окремо розкопано три поховальні ями, знайдені обабіч дороги), яму (залишки «крематорію»), де спалювали померлих, культове місце, частину довгого наземного будинку, що примикав до оборонної стіни IX ст., та ями без знахідок (стовпові й невідомого призначення) (рис. 102, *7*).

Поховальні ями в середньому мають глибину 30—40 см. Переважна більшість з них круглої або овальної форми (рис. 102, *8, 9*). У нижній частині всіх розкопаних ям виявлено рештки кремації: дрібні кальциновані кістки (часто в невеликій кількості), вугілля, попіл, шматочки обпаленої глини, перепалені камені, уламки слов'янського посуду, що вдруге побували у вогні тощо. Зверху вони перекривалися шаром глини або темно-сірої землі. Досліджені поховання концентруються у двох основних групах: поблизу крематорію та навколо культурного місця. Знайдені в ямах уламки ліпного та гончарного посуду, типові для східнослов'янської культури типу Луки Райковецької (рис. 102, *1*), датуються IX ст.

Приблизно в центрі розкопаної частини могильника знаходилося культове місце у вигляді коритоподібного заглиблення (глибина 0,5, діаметр близько 5 м), заповненого чорною вуглистою землею. В цьому шарі землі (товщиною 20—30 см) знайдено кальциновані кістки, неперепалені кістки тварин (свині), вугілля, шматки глиняної обмазки, обпалені поодинокі камені та уламки ліпного й гончарного посуду, частина яких вдруге побувала у вогні. У центрі заглиблення розміщувалась стовпова яма квадратної за планом форми, розмірами 20×20 см, глибиною 25 см. На північ від центральної ями виявлено три ями меншого розміру (діаметром 10 см).

У західній частині могильника, в куті, утвореному оборонною стіною IX ст., розміщувалась прямокутна із заокругленими кутами яма довжиною 2,65 м, шириною 1,1, глибиною 0,35 м, де спалювали небіжчиків. Прямовисні стінки та плоске дно ями сильно обпалені. На її дні знаходились рештки поховального вогнища: кальциновані кістки (роз-

[14] *Кучинко М. М.* Исследования в Черновицкой и Волынской областях.— АО, 1974, 1975, с. 311—312.

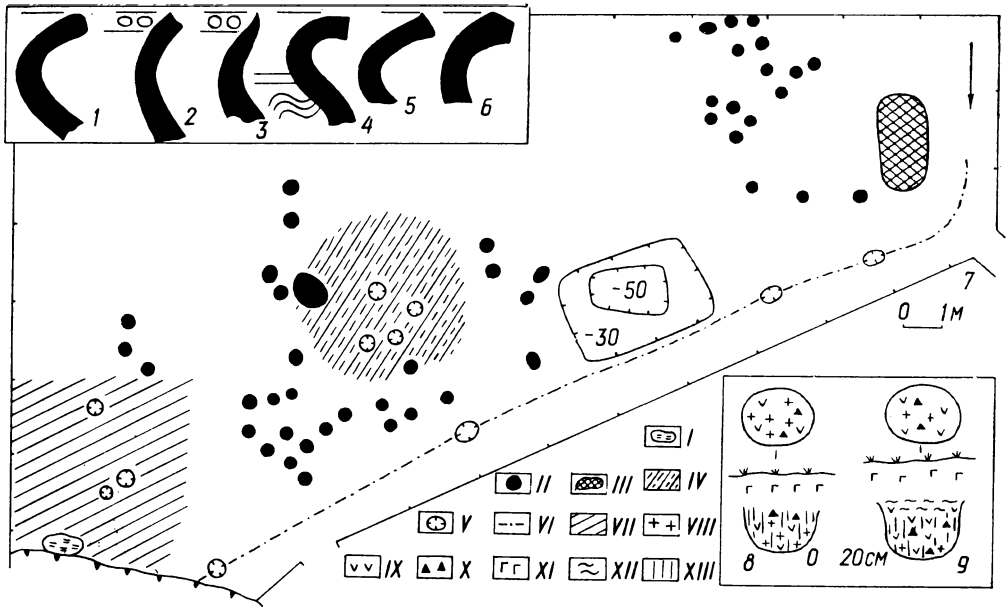

Рис. 102. Ровнянський могильник IX ст.:

1—3 — зразки ліпної кераміки; *4—6* — зразки гончарної кераміки; *7* — план могильника; *8, 9* — плани і профілі поховань № 1 та № 52; *I* — вогнище; *II* — поховання; *III* — «крематорій»; *IV* — культове місце; *V* — яма; *VI* — оборонна лінія IX ст.; *VII* — залишки наземного будинку; *VIII* — кальциновані кістки; *IX* — вугілля; *X* — шматки обпаленої глини; *XI* — гумус; *XII* — глина; *XIII* — сіра земля.

кидані по всій площі дна ями), вугілля, шматки обгорілого дерева, обпалені камені та уламки ліпного й гончарного посуду.

Могильник примикав до оборонної стіни IX ст., залишками останньої є смуга чорного грунту шириною близько 20—30 см, де траплялися вуглинки. По периметру смуги розміщуються стовпові ями. Зверху чорна смуга перекрита шаром глини — залишки глиняного укосу, що розсунувся. У східній частині розкопу досліджено наземний будинок, що примикав до оборонної стіни IX ст. Від нього зберігся культурний шар товщиною близько 20 см, в якому знайдено шматки глиняної обмазки з відбитками плоту, вугілля, перепалені камені, уламки гончарного та ліпного посуду. На території будинку розкопано ями та вогнище, що містилось у ямі діаметром 0,9 м, глибиною 0,2 м. Тут знайдено сильно перепалені камені та вугілля [15].

33. Рухотин Хотинського району (басейн Дністра). Городище X—XI ст. розміщується у південній частині села, яка має назву Корнешти, на мису, утвореному струмками Казьонний і Полянський, в уроч. Батарея. Його овальна площа діаметром 40 м з усіх боків обмежена масивним валом, який зберігся на висоту 3 м, та ровом глибиною понад 1 м. Під час розвідкових розкопок, проведених експедицією Чернівецького університету у 1980 р., у внутрішній частині насипу валу виявлено рештки згорілих деревин, вугілля, перепалені камені та уламки гончарної слов'янської кераміки. Зовнішні схили валу обкладено каменем. Однак вста-

[15] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини, с. 67—72, 162—163.

новити конструкцію оборонної лінії поки що не вдалося.

На північ від городища, на площадці правого берега струмка Нори, виявлено синхронне селище.

За 1 км на північ від городища Батарея, на високому мису, в уроч. Замчище відкрито ще одне городище. Його центральну площадку розмірами 230×170 м з усіх боків обмежує земляний вал, насипаний з піску та глини на висоту близько 1,5 м. Із зовнішнього боку валу, що відгороджує площадку з напільного боку, проходив рів, який на схилах мису дещо відступає від валу. В розвідковій траншеї, якою перерізано вал у південно-західній частині городища, в шарі перепаленого піску (товщина 0,8 м) виявлено обгорілі деревини, що лежали вздовж та впоперек валу. Насип валу шириною 7 м має основу з кам'яних плит товщиною 5 см. Схили мису обкладено кам'яними плитами.

На центральній площадці городища, у її північно-східній частині, виступають темні плями від давніх жител. Тут знайдено перепалені камені, уламки ліпного та гончарного слов'янського посуду.

На мису, з напільного боку від центральної площадки, за 200 м від неї, збереглися ще три вали різної висоти. На протилежному, північному схилі мису є вал, який має форму дуги, що починається в підніжжі мису біля джерела і своїми кінцями доходить до центральної площадки городища. Розвідковою траншеєю встановлено, що серцевина валу (товщина 0,8 м, ширина у нижній частині 4, у верхній — 2,5 м) складається з шматків сильно перепаленої, часто до ошлакування, глини. Тут знайдено кальциновані кістки, уламки ліпного слов'янського посуду, шматки згорілих деревин, вугілля та обпалені камені. Зверху та з боків шар перепаленої глини засипано землею товщиною близько 0,5 м.

На території, обмеженій дугоподібним валом, на схилі мису, розкопано яму (діаметром 0,5, глибиною 0,25 м), дно якої було посипане вугіллям, а сама яма наповнена уламками слов'янських горщиків типу Луки Райковецької. На цій самій території під час земляних робіт знайдено круглу кам'яну плиту діаметром 0,8 м, товщиною 22 см.

За 30 м на захід від дугоподібного валу, на схилі мису розкопано напівземлянку з піччю-кам'янкою, де знайдено уламки ліпного та гончарного слов'янського посуду.

Городище Замчище розміщується в центрі слов'янських поселень IX—X ст. На північ від нього, на території селища IX—X ст., виявлено нижню частину ліпного слов'янського горщика, в якому лежали рештки від кремації небіжчика та вугілля [16].

34. Садгора (Чернівці). Гніздо слов'янських поселень VIII—XI ст. складається з городища і п'яти окремих селищ (рис. 103, *а*). Городище розміщується за 1 км на північний схід, в лісі, в уроч. Червона глина. Його центральна площа розмірами 240×120 м з усіх боків обмежена земляним валом, іззовні якого проходять укіс шириною близько 8 м та неглибокий рів (рис. 103, *б*). Під час пробних розкопок головного валу на давній поверхні виявлено обгорілі деревини, вугілля та шар обпаленої глини з відбитками дерева. З напільного боку крім головної розміщується ще три оборонні лінії, які у кількох місцях перекриваються западинами-напівземлянками і, отже, є давнішими за головний вал. Навколо городища нараховано близько 80 западин-давніх жител.

Слов'янські селища, крім уроч. Червона глина, відкрито: на горо́дах по вул. Серова (рис. 103, *2*). Тут на поверх-

[16] *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 61—62; *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст.). К., 1975, с. 101.

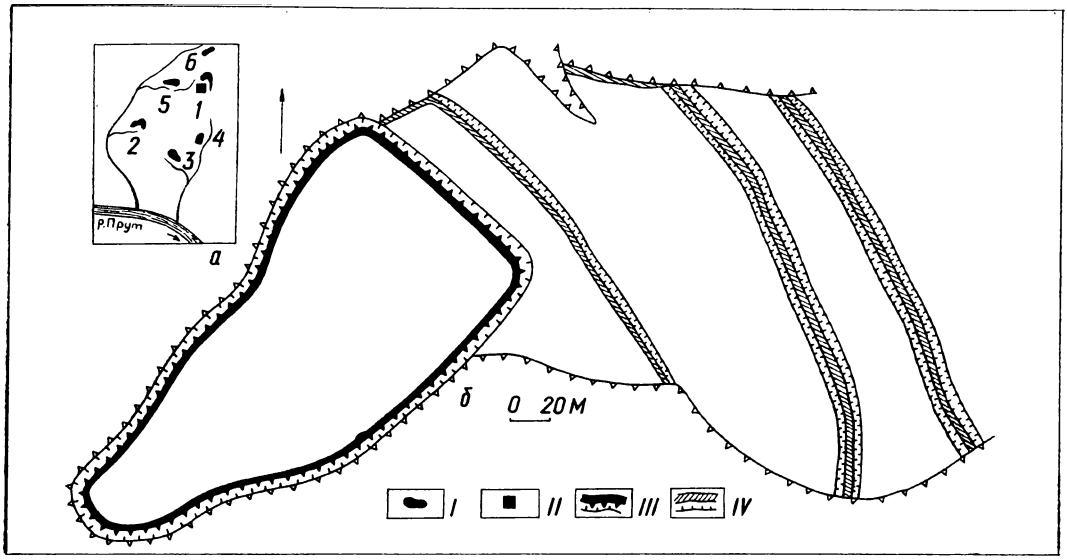

Рис. 103. Садгірське гніздо слов'янських поселень (*а*) та план городища Червона глина (*б*):
I — селище; *II* — городище; *III* — оборонна лінія слов'янського городища; *IV* — укріплена лінія ранньозалізного віку; *1—6* — поселення.

ні виступають розорені печі-кам'янки та знайдено уламки кераміки типу Луки Райковецької; на північний схід від Другого Хотинського провулку, в лісі, в уроч. Парикова (рис. 103, *3*). Тут по берегах трьох струмків виявлено понад 20 западин, а на місці однієї з них, що руйнується, перепалені камені та уламки слов'янського посуду; на території Садгірського лісництва, на лівому березі Потока, біля ставків (рис. 103, *4*). Тут у лісі збереглися западини — залишки напівземлянкових жител; на городах по вул. Сибірській, на правому березі Потока, в уроч. Старечий кут (рис. 103, *5*). Тут розкопано напівземлянку з піччю-кам'янкою, а в місцях розорених жител — уламки кераміки VIII—XI ст.; на городах по вул. Дунайській, в уроч. Мошків (рис. 103, *6*). На поселенні виявлено 12 розорених напівземлянок з печами-кам'янками та уламки кераміки типу Луки Райковецької.

На території Садгірського гнізда слов'янських поселень VIII—XI ст. відкрито також поселення ранішого празького типу в уроч. Хмарна по вул. Комінтерна та пізнішого (XII—XIII ст. в уроч. Старечий кут на городах по вул. Сибірська) часу.

35. Спаська Сторожинецького району (басейн Пруту). Городище XII — першої половини XIII ст. розміщується в західній частині села, на високому вкритому лісом пагорбі, в уроч. Паланка. Від площадки городища, у західному і східному напрямках, відходять вузькі хребти, на одному з яких виявлено запливші рови. Площадку (розмірами 70×40 м) частково знищено кар'єром. У стінці останнього у 1969 р. виявлені два заглиблені у материк на 0,6 м житла, де знайдено перепалені камені та уламки кераміки XII—XIII ст. На городищі є знахідки трипільської та голіградської культур.

36. Хотин. Кам'яна фортеця XIII—XIV ст. розміщується у північній частині міста, на скелястому мису правого берега Дністра. Розкопки фортеці проведено експедицією Чернівецького краєзнавчого музею у 1961 і 1962 рр. та експедицією Чернівецького університету і обласного краєзнавчого музею у 1964 р. Виявлено залишки оборонного рову та руїни оборонних кам'яних стін XIII—XIV ст. На території земляної фортеці XVIII ст. розкопано два напівземлянкові житла з печами-кам'янками, що датуються X—XI ст. За межами кам'яних стін фортеці XVIII ст., на високому березі Дністра, навпроти церкви XIX ст., в розвідковому шурфі відкрито культурний шар, де знайдено уламки ліпного слов'янського посуду, що належать до культури типу Луки Райковецької [17].

37. Червона Діброва Глибоцького району (басейн Пруту). Городище — общинний центр IX—X ст. розміщується у західній частині села, на найвищому пагорбі, в уроч. Городище. Його площу (розмірами 150×130 м) обмежено стрімкими схилами, а з обох доступних боків — заплившими ровами та невисокими розореними валами (на території останніх є багато каменів та шматків глиняної обмазки).

Під час обстеження городища у 1973 р. виявлено залишки дерев'яної оборонної стіни стовпової конструкції, яку із зовнішнього боку було зміцнено глиняним укосом з кам'яною серцевиною. З внутрішнього боку до стіни примикав довгий наземний будинок. У 1978 р. досліджувався в'їзд до городища (східна частина). Він розміщувався там, де й тепер проходить шлях на територію городища.

В'їзд мав вигляд перерізу шириною 3 м, який з обох боків обгороджено стінами з горизонтально покладених дерев, закріплених у стовпах. Від них збереглися чотири стовпові ями (по дві з кожного боку) діаметром 30—40 см, глибиною 0,6—0,8 м. У них знайдено рештки згорілих стовпів та камені, якими укріпляли стовпи. Між стовповими ямами з обох боків в'їзду збереглися канавки глибиною близько 10 і шириною близько 30 см, наповнені вугіллям. Тут же знайдено багато шматків глиняної обмазки стін. До південної стіни в'їзду примикав довгий наземний будинок шириною 3,7 м, який із зовнішнього боку зміцнено глиняним укосом з кам'яною серцевиною-крепідою.

Перед брамою в оборонних стінах викопано рів шириною 5,5, глибиною 1,5 м. На його дні знайдено багато вугілля, яке, можливо, залишилося від згорілого моста.

На неукріпленій частині пагорба, поруч з оборонною лінією, виявлено три напівземлянки. В підніжжі пагорба, на якому розміщується городище, з його південного боку знаходиться селище IX—X ст. На його території виявлено напівземлянки з печами-кам'янками та дві ями з обпаленими стінками [18].

38. Чорнівка Новоселицького району (басейн Пруту). Гніздо слов'янських поселень VIII—X ст., що розміщується у верхів'ї р. Мошків та її приток, складається з адміністративно-господарського центру (поселення Чорнівка II), семи селищ та курганного могильника (див. рис. 71, *1*). Дослідження його проведено у 1979 р. експедиціями Інституту археології АН СРСР та Чернівецького університету.

Поселення Чорнівка II розміщується на південний захід від села, по обох берегах струмка Рули та його притоки. Після того як життя тут припинилося, його територія заросла лісом, завдяки чому на поверхні збереглися западини—сліди від напівземлянкових та інших

[17] *Тимощук Б. О.* Середньовічний Хотин.— Археологія, 1977, № 22, с. 29—37.

[18] *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст., с. 162, 163.

заглиблених будівель. Западини напівземлянок прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами 3×4 м, глибиною 15—50 см. Інколи навколо западин простежується вихід з котловану. На території поселення нараховано 160 западин, розкопано три землянки-ремісничі майстерні, чотири напівземлянкові житла з печами-кам'янками та стінами стовпової конструкції, дві агломераційні печі (див. рис. 71, *2*).

Ремісничі майстерні розміщуються в різних частинах поселення. Одна з них (будівля № 1) — на правому березі Потока. У її центрі відкрито кам'яний робочий майданчик (розмірами 1,5×1,5 м), а поруч з ним вогнище, влаштоване безпосередньо на глиняній долівці. Друга реміснича майстерня (будівля № 3) розміщувалась на лівому березі Потока. Це землянка глибиною 1,05 м, в центрі якої — кам'яний робочий майданчик, а поруч з ним на глиняній долівці — вогнище.

З 17 виявлених на окремій площі у південній частині поселення западин — агломераційних печей розкопано дві. Піч № 1 збереглася на висоту 1,4 м, діаметр її 2,5 м. Земляні стіни обпалені до червоного кольору. Після того як піч припинила своє функціонування, вона була завалена породою з інших виробничих печей. Піч № 2 мала такі самі розміри, як і № 1, але не була завалена породою.

Розкопано також дві западини, що розміщуються окремо від поселення, на південь від нього на пагорбі і які, можливо, є рештками сторожових веж.

Поселення Чорнівка I розташовується на південь від села, на лівому березі Потока, в уроч. Рули. Воно датується VI—VIII ст. З восьми розкопаних будівель, пошкоджених під час спорудження ставів, найцікавішою виявилась напівземлянка № 5 (розміри 3,4×3,5 м). Вона опущена у материк на 0,8 м і орієнтована кутами за сторонами світу. У північному куті стояла піч-кам'янка, зруйнована в давнину. За піччю на долівці знайдено п'ятипроменеву фібулу, а на долівці у південній частині житла — обривок залізної кольчуги. Тут знайдено глиняне біконічне пряслице, кістяну трубочку та уламки від 40 ліпних горщиків, що належать до пізньої фази розвитку слов'янської культури празького типу.

З інших поселень чорнівського гнізда VIII—X ст. заслуговує на увагу селище Чорнівка 3, що розміщується на північний захід від села, в лісі, на лівому березі р. Солонець, в уроч. Малі Ярки. Тут на горизонтальній площадці та на схилі виявлено 30 западин — давніх жител та 85 невисоких курганів. Розкопано чотири западини — напівземлянки з печами-кам'янками та 10 курганів (рис. 104).

Курган № 1 (діаметром 3, висотою 0,3 м) розміщувався на схилі пагорба, в окремій групі курганів. Під час розкопок у західній частині насипу виявлено яму глибиною 15 см, діаметром 30 см, наповнену вугіллям та шістьома уламками кераміки. На давній поверхні під насипом відкрито два кострища (діаметром 0,8 і 1,4 м, товщиною близько 30 см), де крім вугілля знайдено дрібні кальциновані кістки, уламки ліпного (переважають) та гончарного посуду, що вдруге побували у вогні, цілий й уламки глиняних тиглів. У західній частині кургану розкопано стовпову яму глибиною 0,5, діаметром 0,3 м. Місце поховання (діаметром 2—2,6 м) обмежене ровиком (глибиною 0,3, шириною 0,6 м), в якому знайдено уламки кераміки та вугілля.

Курган № 2 розміщувався на тій самій горизонтальній площадці, що й основна частина поселення. Він пошкоджений деревами. Діаметр насипу 3,4 м, висота 0,2 м. У центрі кургану виявлено яму (глибиною 0,3, діаметром 0,6 м), наповнену вугіллям та кістковим попелом. Навколо насипу проходив ровик шириною 0,6 м, глибиною 0,2 м.

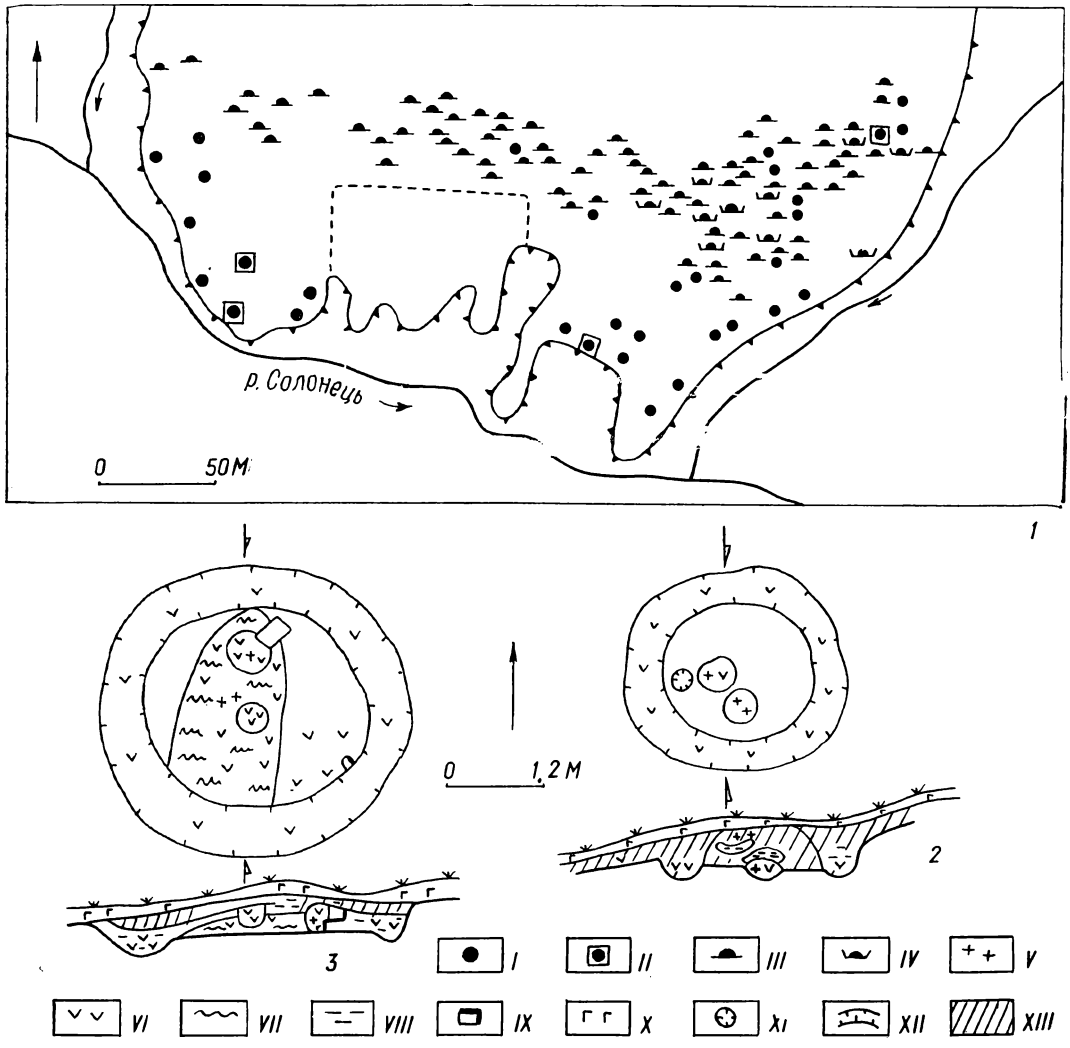

Рис. 104. Поселення Чорнівка 3 (*1*) та кургани № 3 (*2*) і № 5 (*3*):
I — западина — сліди житла; *II* — розкопана западина-напівземлянка; *III* — курган; *IV* — розкопаний курган; *V* — кальциновані кістки; *VI* — вугілля; *VII* — попіл; *VIII* — обпалена глина; *IX* — камінь; *X* — гумус; *XI* — стовпова яма; *XII* — ровик; *XIII* — сіра земля.

Курган № 3 (діаметром 3,3, висотою 0,2 м) розміщувався на схилі пагорба (рис. 104, *3*). На його давній поверхні, під насипом, відкрито кострище товщиною близько 10 см та дві ями. Одна з них (діаметром і глибиною 0,3 м), що знаходилась у центрі, була наповнена вугіллям, попелом та уламками кераміки. Поруч з нею лежав гранчасто сформований камінь довжиною 40 см, товщиною 30 см. Друга яма (діаметром 0,5 м, глибиною 0,3 м) знаходилась у північному секторі кургану і була наповнена кальцинованими кістками. Нав-

коло насипу проходив ровик шириною 40—60 см, глибиною 20—40 см. В насипу кургану і в заповненні ровика знайдено 16 ліпних і 32 гончарних черепків.

Курган № 4 також розміщувався на схилі (діаметр 2,5—3 м, висота 0,2 м). Навколо насипу — ровик шириною 40—60 см, глибиною 40 см. На давній поверхні під насипом розкопано кострище діаметром 1,2 м, товщиною 10 см. Ближче до центру виявлено стовпову яму діаметром 10 і глибиною 15 см.

Курган № 5 (діаметром 2,8, висотою 0,2 м) оточував ровик шириною 40 см, глибиною 40—50 см (рис. 104, *2*). У центрі — яма діаметром 30 см, глибиною 5 см, заповнена вугіллям і дрібними кальцинованими кістками, засипана зверху глиною. На захід від неї знайдено стовпову яму діаметром і глибиною 15 см. Зверху в насип кургану була опущена яма діаметром 40 і глибиною 30 см. В ній знаходились вугілля та перепалені кістки.

Курган № 6 (діаметром 2,4, висотою 0,3 м) оточував ровик шириною 30—40 см, глибиною 20 см. На давній поверхні під насипом виявлено кострище діаметром 70 см, а на південь від нього — стовпову яму діаметром і глибиною 20 см.

Курган № 7 (діаметром 2,9, висотою 0,3 м) оточував кільцевий ровик шириною 40 і глибиною 20 см. На давній поверхні під насипом кургану розкопано яму діаметром 80 і глибиною 30 см, заповнену вугіллям, попелом і кістковим попелом.

Курган № 8 (діаметром 1,6 і 2 м, висотою 30 см) оточував кільцевий ровик шириною 40 і глибиною 20 см. На давній поверхні під насипом виявлено кострище (товщиною 6—8 см) та знайдено 30 дрібних уламків від гончарних горщиків.

Курган № 9 (діаметром 3,4, висотою 0,4 м) оточував кільцевий ровик шириною 40 і глибиною 20—30 см. Під насипом кургану відкрито дві ями діаметром 30 і 40 см, глибиною 20 і 25 см, заповнені вугіллям і золою. У західній частині кургану — стовпова яма. В кургані знайдено дев'ять уламків від гончарних горщиків.

Курган № 10 (діаметром 2,9, висотою 0,2 м) оточено кільцевим ровиком шириною 40, глибиною 20—30 см. У його північній частині — кострище діаметром близько 50 см з кальцинованими кістками. У південній частині кургану розкопано яму глибиною 40 см, наповнену вугіллям та дрібними кальцинованими кістками. В кургані знайдено 90 гончарних та 30 ліпних черепків.

Поселення XI ст. виявлено у північно-західній частині села, на правому березі р. Солонець, в уроч. Вигона. Розвідковою траншеєю відкрито напівземлянку, опущену в материк на 0,8 м, в якій знаходилась піч-кам'янка, що збереглась на висоту 0,7 м. У житлі знайдено уламки тонкостінного гончарного посуду. Такі самі знахідки виявлено й на поверхні урочища.

Давньоруські поселення XII—XIII ст. відкриті у дев'яти пунктах (див. рис. 62). Експедицією Чернівецького університету проведено у 1977—1978 рр. розкопки на городищі — феодальному замку XII—XIII ст.

39. **Цецино (Чернівці).** Городище — давньоруська фортеця X—XV ст. розміщується на захід від Чернівців, на високій (541 м), вкритій лісом горі. Його площа (розмірами 50×40 м) з обох боків обмежена крутими схилами, а з двох інших — валами і ровами (див. рис. 54). Розкопки на городищі проведено професором Чернівецького університету В. Мільковичем у 1908 р., а експедицією Чернівецького університету (1976 р.) та обласного краєзнавчого музею (1959 р.) — розвідкові розкопки.

Розвідковою траншеєю 1959 р. на глибині 0,3—0,9 м знайдено шар каміння тієї самої породи, що й збудовані фортечні стіни, шматки вапнякового розчину, кістки тварин та уламки кера-

міки XIV ст. На глибині 0,9—1,3 м розкопано шар чорнозему, де знайдено уламки кераміки XII — першої половини XIII ст., шматки глиняної обмазки, вугілля та кістки тварин. На цій самій глибині знайдено уламки ліпного та гончарного посуду X—XI ст. На глибині 2 м є знахідки пізнього Трипілля.

У підніжжі пагорба, на якому розміщується городище, з його південного боку, відкрито поселення X—XI ст. Ще одне поселення цього самого часу розміщується за 1,5 км на північ від городища, в уроч. Графська Поляна. Розкопано два житла — напівземлянки з печами-кам'янками, в яких знайдено кераміку XI ст.[19]

40. Ш и п и н ц і Кіцманського району (басейн Пруту). Поселення XIV—XV ст., яке згадується з 1433 р. під своєю назвою, розміщується в центрі сучасного села на лівому березі р. Совиці, в уроч. Село. Під час розвідкових розкопок у 1971 р. на городі М. Т. Миронюка на глибині 0,4 м виявлено кам'яні фундаменти дерев'яної будівлі. Вони складені з плоских каменів (висотою 0,35 м, шириною 0,5 м) на глиняному розчині. На глиняній долівці приміщення знайдено уламки глиняного посуду XIV—XV ст. Нижче долівки будинку з кам'яним фундаментом відкрито залишки напівземлянкового житла XIV ст., опущеного в материк на 0,8 м.

У північно-західній частині поселення розміщується давнє кладовище. Тут у 1964 р. під час будівництва школи розкопано поховання. Кістяки лежали в ямах глибиною близько 1 м, орієнтовані головою на захід. В одному з поховань поблизу черепа знайдено жіночі прикраси: бронзові позолочені бубонці діаметром 8 мм та срібні ажурні сережки. Сліди будівель XIV—XV ст. виявлені й на протилежному, лівому, березі р. Совиці, в уроч. Церковище. Тут знайдено уламки кераміки цього часу та залізні шлаки.

За 1 км на захід від села, на лівому березі р. Совиці, в уроч. Вигін зафіксовано поселення XII—XIII ст.

41. Ш и р о к а П о л я н а Глибоцького району (басейн Серету). Поселення IX—X ст. розміщується на південь від села, на території цегельного заводу, по обох берегах Потоку, в уроч. Гумина. У глиняному кар'єрі заводу виявлено багато напівземлянок з печами-кам'янками та господарські ями-погреби. Розкопана напівземлянка (розмірами 3,5—3,4 м) опущена у материк на 1,2 м. Вона орієнтована стінами за сторонами світу. В її північно-західному куті розміщувалась прямокутна пічка-кам'янка (розмірами 1,6×1,2 м) з глиняним черенем. У кутах та посередині материкових стін знаходились стовпові ями. Посередині східної стіни виявлено вхідний приямок шириною 0,7 м. На долівці — уламки гончарних та ліпних горщиків, ліпних сковорідок, пательні і конічної миски. Вони датуються X ст. Недалеко від житла розкопано господарську будівлю наземної конструкції з глиняними стінами на каркасі із сплетіння. В ній — яма-погреб дзвоноподібної форми глибиною 1,3 м, діаметром 1,1 м. На поселенні досліджено зернову яму з обпаленими стінками діаметром 1,2, глибиною 1 м.

* * *

Запропонований опис давньоруських археологічних пам'яток по кожному населеному пункту окремо переконливо свідчить про те, що у IX—XIV ст. територія Північної Буковини була постійно заселена одним і тим самим слов'яно-руським населенням.

Подані в розділі відомості, сподіваємось, привернуть до себе увагу археологів, що сприятиме дальшому, більш поглибленому дослідженню і вивченню старожитностей Північної Буковини — складової частини Давньої Русі.

[19] *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 134.

ПІДСУМКИ

Аналіз археологічних джерел та співставлення їх з писемними документами дозволяють висвітлити історію населення давньоруської Буковини трьох основних періодів: 1) X—XI ст. — час, коли давньоруська Буковина була складовою частиною Київської Русі. В свою чергу він поділяється на дві фази: ранню (X ст.), коли завершувався процес включення населення Буковини до складу Русі, та пізню (XI ст.), коли населення було повністю підпорядковане владі київських князів; 2) XII — перша половина XIII ст. охоплює час, коли давньоруська Буковина була складовою частиною Галицького князівства. Тут виділяється рання фаза (перша половина XII ст.), коли йшов процес формування Галицького князівства, а територія Північної Буковини перебувала в складі Теребовлянського князівства; 3) до другої половини XIII — першої половини XIV ст. відноситься час, коли давньоруська Буковина була складовою частиною Галицько-Волинського князівства, яке перебувало в певній залежності від Золотої Орди.

Важливим в житті слов'янського населення Буковини був перший період (X—XI ст.). Саме в цей час стають провідними феодальні відносини, встановлюється державний устрій, виникають перші поселення міського типу, завершується процес включення давньоруської Буковини до складу Київської Русі, який почався ще в період існування племінних князівств та їх конфедерацій.

Матеріали городищ — князівських фортець дозволяють твердити, що Середнє Подністров'я було охоплено процесом державного освоєння («окняжіння»), який проводили київські князі, приблизно з рубежу IX—X ст. У той час кордони Русі на південному заході простяглися до Пруту, на лівобережжі якого, в Горішніх Шерівцях, було збудовано фортецю київських князів. На протилежному березі Пруту, в Прикар-

патті, у X ст. розміщувались володіння хорватських князів. Останні брали участь в політичному житті Русі (наприклад, в поході Олега на Візантію 907 р.), здавна входили до конфедерації східнослов'янських князівств, але у X ст. ще зберігали автономію по відношенню до влади київських князів.

Українське Прикарпаття, здавна заселене східними хорватами, остаточно було включено до складу Київської Русі наприкінці X ст., після відомого походу Володимира Святославича на хорватів 992 р. Тоді Хорватське князівство було ліквідоване, а разом з ним припинила функціонування фортеця хорватських князів на території Буковинського Прикарпаття (городище Ревне ІБ). З цього часу південно-західним кордоном Русі стають Карпатські гори.

У процесі об'єднання східнослов'янських племен (хорватів, тиверців та ін.) в єдину державу їх «племінні» назви втрачаються і виникає спільна етнічна назва Русь. Спочатку Руссю, Руською землею, як відомо, називали невелике придніпровське князівство полян, а згодом назва поширилась і на інші землі, що ввійшли до складу Київської Русі, в тому числі на територію Північної Буковини.

Князівські фортеці X—XI ст. являлись центрами нової феодальної адміністрації та виконували найважливіші військово-оборонні функції по відношенню території, на якій розміщувались. Саме цим пояснюється те, що укріплення князівських фортець мали найдосконалішу на той час конструкцію, основу яких становили земляні вали та дерев'яні зруби. Внутрішнє подвір'я фортець забудовувалось за певною системою, відповідно їх функціонального призначення. Досить характерною рисою їх забудови є зрубні будинки з підвалами. Вони, напевно, призначались для зберігання продуктів, що поступали до князівських фортець як «данина».

У X—XI ст. великі князі дарували васалам, як правило, не землю, а «данину», яку збирали з тих, що жили в общинних селах. Ця форма експлуатації на сторінках писемних джерел згадується як «полюддя» [1]. До появи князівських фортець, в період існування племінних князівств, данину з населення збирали місцеві князі. У X—XI ст. данину збирали ставленики київських князів (а не місцева знать), що значно укріпило владу великих князів на місцях. Частина зібраної данини, очевидно, йшла на утримання військової дружини, що перебувала у князівських фортецях. Літописець розповідає, що древлянський Свенельд за рахунок зібраної данини годував і одягав свою дружину («отроци Свѣнѣлжи изодѣлися суть оружьемъ и порты») [2].

Військово-феодальна верхівка, що зосереджувалась у князівських фортецях X—XI ст., експлуатувала залежне від неї населення, що мешкало в селищах — супутниках князівських фортець. Мешканці сіл, будучи посаженими на князівських землях, забезпечували військово-феодальну верхівку всім необхідним (сільськогосподарськими продуктами, ремісничими виробами), виконували необхідні роботи на користь гарнізону фортеці, ремонтували фортечні укріплення, а на випадок військового нападу й боронили їх.

Князівські фортеці X—XI ст. були головними осередками феодально-державної експлуатації населення. Вони не тільки зміцнювали становище князівської влади на тій чи іншій території, а й сприяли феодалізації східнослов'янського суспільства, прискорювали процес формування феодальних відносин по всій території розселення слов'ян.

[1] *Черепнин Л. В.* Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв.— В кн.: Пути развития феодализма. М., 1972, с. 152.

[2] ПВЛ, ч. 1, с. 39.

Перші князівські фортеці давньоруської Буковини з'явились близько рубежу IX—X ст., що співпадає з процесом масової ліквідації общинних центрів. Не виключено, що значна частина останніх була знищена військовою силою нової князівської влади, нового класу, що саме прийшов до влади. Отже, з рубежу IX—X ст. феодальні відносини на цій території стають провідними. Але у X ст. продовжували функціонувати й городища — общинні центри (Баламутівка, Грозинці) — ознака того, що X ст. — час доживання органів первіснообщинного ладу і утвердження нової феодальної влади, головною опорою якої були князівські фортеці з їх військовими гарнізонами.

Яскравим показником глибоких соціально-економічних зрушень, що відбуваються у X ст., є поява ранньофеодальних міст. Формування необхідної бази для їх виникнення припадає на заключний етап існування первіснообщинного ладу (VIII—IX ст.). Саме в цей час інтенсивно проходить процес відокремлення ремесла від землеробства, що відбилося в археологічних пам'ятках типу городищ — ремісничих поселень (Добринівці, Ревне II та ін.). Останні підготували економічну базу для виникнення міст.

У VIII—IX ст. виникли необхідні умови для появи відокремлених поселень військової верхівки тогочасного суспільства. Важливу роль у цьому процесі відіграли укріплені общинні центри, насамперед ті, що були сховищами для навколишнього населення. Під їх стінами поступово формувались поселення воїнів-землеробів. Останні були напівпрофесіональними воїнами, тісно зв'язаними з сільським господарством. Вони виконували військові обов'язки в інтересах всієї територіально-родової общини, але селились уже окремо від решти общинників. Поселення воїнів-землеробів своїм розвитком підготували необхідні умови для появи перших дружинних поселень — князівських фортець.

На наступному етапі історичного розвитку східнослов'янського суспільства відбувається злиття ремісничих поселень (економічних центрів) та поселень військово-феодальної знаті (адміністративних центрів) у ранньофеодальні міста. Останні були центрами нової феодальної адміністрації, носіями найдосконаліших форм ремесла, найголовнішими осередками розвитку торгівлі і культури, місцем значної концентрації населення, найважливішими військово-оборонними пунктами.

До найдавніших ранньофеодальних міст Українського Прикарпаття належить ревнянське поселення X ст., що розміщувалось на правому березі Пруту, недалеко від сучасних Чернівців. Воно, як і інші давньоруські міста, складалось з дитинця, торгово-ремісничого посаду та навколишніх неукріплених поселень.

Розвиток продуктивних сил, зростання приватнофеодальної власності на землю, посилення ролі місцевих економічних центрів та інші причини призвели до феодального роздріблення Русі. Наприкінці XI ст. від Києва відокремились Теребовлянське, Звенигородське та Перемишлянське князівства. Давньоруська Буковина в першій половині XII ст. перебувала під владою теребовлянських князів. Є підстави вважати, що за ініціативою теребовлянського князя Василька на Дністрі збудовано феодальний замок, який завдяки вигідному розміщенню на перехресті торгових шляхів став основою формування давньоруського міста — літописного Василева.

У середині XII ст. прикарпатські князівства об'єдналися в єдине князівство — Галицьке. Давньоруська Буковина в його складі була південною окраїною, і на її території розміщувались важливі прикордонні укріплення цього князівства.

Значною перешкодою для ворожих вторгнень на землі Галицької Русі з півдня був Прут з його широкою заболоченою долиною. Цей природний рубіж галицькі князі використали для створення Попрутської оборонної прикордонної смуги, розрахованої на захист від військ Угорського королівства та степових кочових орд. На лівому, «внутрішньому» по відношенню до Галицького князівства, березі річки розміщувались найважливіші фортеці (Ленківецьке городище в Чернівцях, укріплення Снятина, Коломиї та ін.) — головні опорні пункти. На пагорбах протилежного, правого, берега Пруту розміщувалися сторожові фортеці (Молодія, Цецин, Спаська та ін.) — невеликі дерев'яні укріплення, які інформували головні фортеці про наближення ворога, відбивали раптові ворожі напади.

У системі Попрутської оборонної смуги важлива роль належала ленківецькій фортеці (Чернівці). Її збудували на початку другої половини XII ст. Основними мешканцями фортеці були військові люди: молодші та старші дружинники. Поруч з фортецею розміщувався посад, ремесло якого головним чином задовольняло потреби гарнізону. Розміщення фортеці на перехресті торгових шляхів сприяло тому, що з часом вона стала важливим пунктом транзитної торгівлі.

На Середньому Дністрі землі Галицької Русі з півдня прикривали прикордонні фортеці Каліус, Ушиця, Бакота та ін. До системи оборони входили й укріплення літописного Кучелміна, залишками якого є городище XII — першої половини XIII ст., що розміщуються на високому правому березі Дністра, між селами Непоротове і Ломачинці, в уроч. Галиця.

Літописний Кучелмин був значним прикордонним пунктом Галицької Русі. У ньому, за свідченням літописів, галицькі князі тримали «засаду», тут радо зустрічали («рады быша ему») берладського князя Івана Ростиславича у 1159 р. Сюди приходив із своїми воїнами Данило Романович, тут він зустрівся з князем Мстиславом Удалим, який «великую похвалу створи» Данилу і дав йому великі «дары» і «конь свои борзыи сивыи» [3].

Добре захищена прикордонними фортецями Галицької Русі основна територія давньоруської Буковини у XII — першій половині XIII ст. була густо вкрита поселеннями (див. рис. 9). Далі на південь від оборонної смуги, у бік Карпат і південних степів, виявлено лише поодинокі поселення. Але й вони, за керамічними комплексами, виявилися типово галицькими.

Приблизно з рубежу XI—XII ст. в давньоруському суспільстві наступає епоха розвиненого феодалізму, коли концентрація земельної власності в руках приватних осіб (бояр-вотчинників, служащих бояр, князів тощо) сягає великих розмірів. Цей процес супроводжувався масовим будівництвом феодальних замків. Їх залишками є невеликі (площею близько 1 га) городища на мисах, розташовані в оточенні синхронних селищ. Вони були обгороджені дерев'яними стінами зрубної конструкції, а їх внутрішні подвір'я щільно забудовані. На їх території розміщувались житла феодалів, військових слуг, челядь, складські приміщення, церква з кладовищем. Досліджені в давньоруській Буковині городища — феодальні замки, очевидно, належали як феодалам-вотчинникам (Дарабани), так і феодалам, що одержували землю в тимчасове користування як плату за службу (Чорнівка, Молодія, Недобоївці).

Масове будівництво феодальних замків у XII — першій половині XIII ст. є свідченням того, що приватновласницька форма експлуатації населення стає провідною. Звичайно, не втрачає

[3] ПСРЛ, ч. 2, стб. 497, 735.

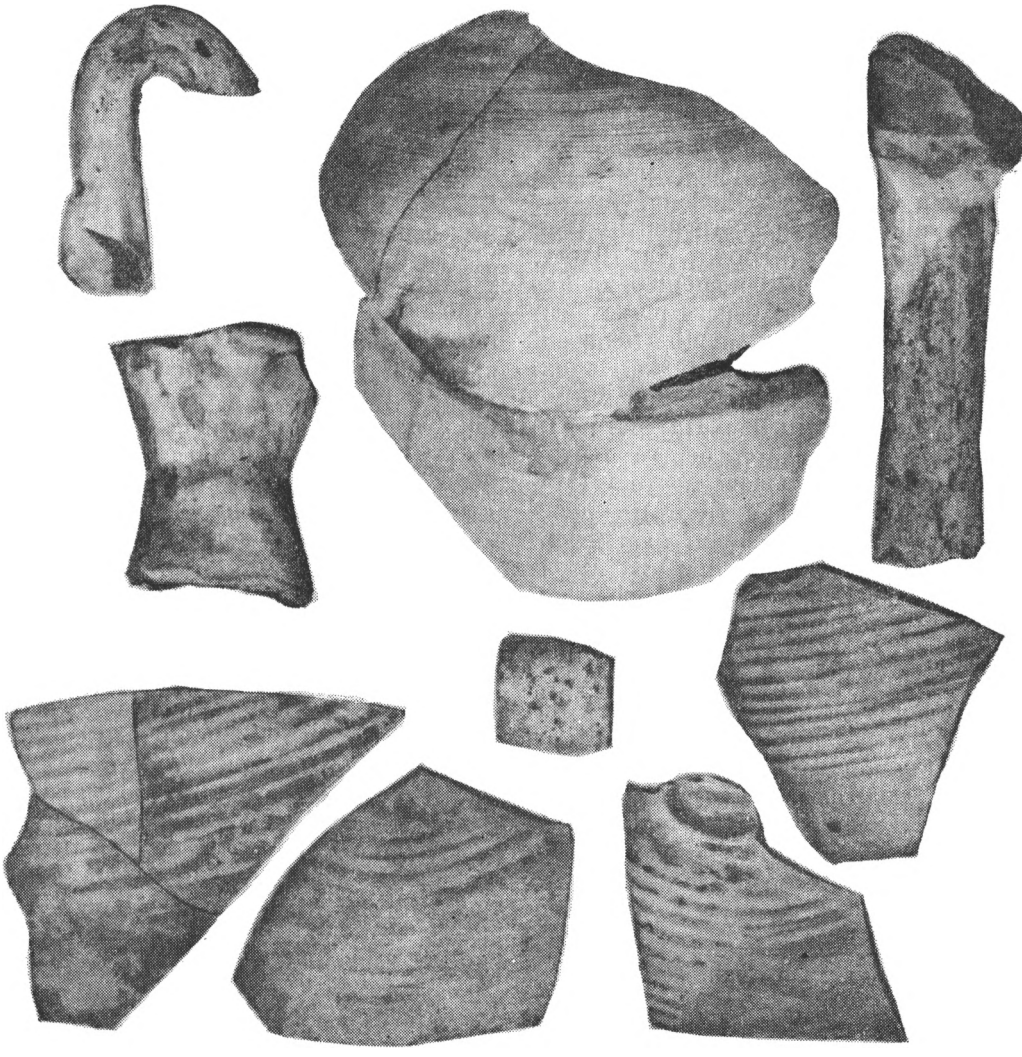

Рис. 105. Уламки амфорної кераміки з Ленківецького городища XII—XIII ст. (Чернівці).

своєї сили й державна форма експлуатації населення, що підтверджується існуванням в цей час князівських фортець.

Феодальні замки не лише забезпечували панування їх власників над навколишнім населенням, а й відігравали значну роль в обороні Галицького князівства від зовнішніх вторгнень. Цим значною мірою й пояснюється той факт, що конструкція оборонних ліній деяких з них (Чорнівка, Недобоївці та ін.) розраховувалась на витримування натиску регулярних феодальних військ.

У XII — першій половині XIII ст. інтенсивно розвивались землеробство, скотарство, ремесла, торгівля та інші галузі господарської діяльності насе-

лення. В буковинських містах (Василів, Чернівці (Ленківецьке городище), Хотин та ін.) розвивались ремесла: залізодобувне, залізообробне, ювелірне, гончарне, костерізне, по обробці каменю і дерева та ін. На території міст знайдено велику кількість привізних речей (уламки амфор-корчаг (рис. 105), шиферні пряслиця, золототканна парча, скляні вироби, культові предмети тощо), які свідчать про економічні зв'язки з Києвом, Галичем та іншими давньоруськими містами, а також з Візантією та Угорщиною.

Розміщення міст давньоруської Буковини на важливих торгових шляхах сприяло розвитку не лише економіки, а й культури. Знайдені на території Ленківецького городища (Чернівці) бронзові та залізні писала, побутові речі з написами засвідчують поширення грамотності серед значної частини мешканців міста. Це один з важливих показників відносно високого рівня розвитку культури, що підтверджується матеріалами дослідження пам'яток монументальної архітектури (кам'яний храм у Василеві) та військовооборонного зодчества (дерев'яно-земляні фортеці в Чернівцях і Ломачинцях та дерев'яні фортеці в Чорнівці, Недобоївцях, Молодії та ін.).

Культура населення давньоруської Буковини XII — першої половини XIII ст. виявилась типовою для Галицької Русі. Її творцями були східні слов'яни, що підтверджується численними археологічними даними. Так, під час розкопок городищ в Чернівцях, Чорнівці і Дарабанах та могильників у Василеві знайдено перстнеподібні скроневі кільця із срібного дроту у півтора звої. Вони були улюбленими прикрасами східних слов'ян і характерні для всієї Русі [4]. До найпоширеніших на Русі належать металеві чільця. Вони знайдені під час розкопок у Василеві, Кіцмані, Ошихлібах та Санківцях. Такого типу жіночі прикраси добре відомі й за етнографічними матеріалами Буковини [5]. Побутування металевих чілець — частини весільного вбрання — в незміненому вигляді протягом багатьох століть свідчить про сталість етнічного складу населення на окресленій території.

У середині XIII ст. під час золотоординської навали високорозвинена культура Давньої Русі понесла великі втрати. Про це свідчать й археологічні пам'ятки давньоруської Буковини. Тут у другій половині XIII ст. припиняють функціонувати торгові шляхи по Дністру і Пруту, торгово-ремісничі посади в літописному Василеві та в давніх Чернівцях (Ленківецьке городище). Серед археологічних матеріалів другої половини XIII—XIV ст. повністю зникають шиферні пряслиця, скляні браслети, амфори-корчаги, глиняні полив'яні плитки та інші речі, що були звичайними у XII — першій половині XIII ст. З'являється глиняний посуд, виготовлений в домашніх умовах. Якщо у XII — першій половині XIII ст. основним типом житла Галицької Русі була наземна дерев'яна будівля, що опалювалась глинобитною піччю, то в період «татарщини» сільське населення почало будувати заглиблені житла, що опалювались звичайними вогнищами.

Рятуючись від грабіжницьких загонів хана Батия, що систематично здійснювали напади на руські землі, населення переселялося з відкритих місць у ліси, на пагорби, захищені природою. У другій половині XIII ст. відбулося переміщення і давніх Чернівців з низь-

[4] *Левашова В. П.* Височные кольца.— В кн.: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. М., 1967, с. 7—39.

[5] Металеві чільця, подібні до давньоруських, виготовляли ще на початку XX ст. у с. Дихтинець Путильського району (*Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська, с. 122).

кого лівого берега Пруту на горбастий, вкритий лісом правий берег.

Матеріальна культура насамперед укріплених поселень (Карапчів, Перебиківці, Цецин, Хотин) та численних селищ другої половини XIII — першої половини XIV ст. виявилась типовою для Галицької Русі. Це є важливим свідченням того, що населення давньоруської Буковини перебувало у складі Русі до середини XIV ст.

Таким чином, археологічні джерела разом з даними літописів переконливо свідчать про етнічну, культурну та політичну єдність населення давньоруської Буковини з населенням інших земель Давньої Русі. Понад чотири століття давньоруська Буковина була складовою частиною Русі, а її населення — частиною давньоруської народності — спільного предка російського, українського та білоруського народів.

РЕЗЮМЕ

В монографии исследуются городища и сопутствующие им поселения древнерусской Буковины. Раскопки этих памятников проведены в послевоенные годы экспедициями как центральных (Институтов археологии АН СССР и АН УССР), так и местных (Черновицкого университета и областного краеведческого музея) научных учреждений. Изучены более 30 городищ и большое количество синхронных им селищ. Полученные данные позволяют осветить основные этапы истории восточнославянского населения Буковины IX—XIV вв., а также поставить и предварительно обсудить некоторые вопросы, касающиеся археологии и истории Древней Руси в целом.

В первом разделе книги рассматриваются вопросы типологии древнерусских городищ и хронологии керамики X—XIV вв. Типология городищ строится на таких признаках, как планы и конструкции оборонительных сооружений, характер застройки внутреннего пространства этих укреплений и место каждого городища в системе окружающих его поселений. Это позволило разделить укрепленные поселения на городища — общинные центры и городища — феодальные центры. Центральные площадки общинных центров были ограждены, как правило, деревянными стенами столбовой конструкции, которые с внешней стороны нередко укреплялись земляными откосами, а с внутренней — примыкали длинные деревянные дома. Центральные площадки феодальных центров окружались оборонительными линиями, основу которых составляли сплошные ряды срубов, часто поставленные на валах-платформах.

По характеру застройки укрепленных площадок городища — общинные центры делятся на две основные группы: городища-убежища, укрепленные площадки которых не имели стационарного заселения, и городища — административно-хозяйственные центры, укрепленные площадки которых застраивались стационарными жилищами (полуземлянками с печами-каменками), ремесленными мастерскими, длинными домами и другими сооружениями.

Среди городищ — феодальных центров нам удалось выделить княжеские (государственные) крепости, феодальные (частновладельческие) замки, сторожевые (пограничные) крепости и те городища, которые являлись составной частью древнерусских городов.

Княжеские крепости имели наиболее сложную фортификационную систему, основу которой составляли оборонительные срубы, расположенные, как правило, на валах-платформах. В конструкцию оборонительных линий нередко включались и жилищно-хозяйственные срубы.

Внутреннее пространство крепостей застраивалось по определенной системе: жилищно-хозяйственные постройки, часто с подвалами, сосредоточивались у вала, а значительная часть двора оставалась свободной. Княжеские крепости всегда сопровождались поселениями-спутниками.

Менее сложную фортификационную систему имели феодальные замки. Их небольшие по площади дворы были ограждены оборонительными срубами, которые с внешней стороны нередко укреплялись глиняными откосами. Внутреннее пространство замков плотно застраивалось жилищами феодала, военных слуг, челяди, ремесленными мастерскими. На территории замков находилась и церковь с кладбищем. Городища — феодальные замки всегда сопровождаются поселениями-спутниками.

Сторожевые крепости на территории древнерусской Буковины открыты в нескольких пунктах, но из них исследовалась только одна — Молодиевская. Главная ее оборонительная линия состояла из сплошного ряда срубов, пустотелые клетки которых одновременно использовались под жилища. Большая часть внутреннего двора крепости была свободной от застройки. Лишь на наиболее возвышенном месте стояла башня-донжон, с которой было удобно вести наблюдение, подавать сигналы другим крепостям и вести обстрел окружающей местности.

Наиболее сложную социально-топографическую структуру имели древнерусские города. Для них в первую очередь характерно наличие торгово-ремесленных посадов, рядом с которыми находились детинцы, которые сами по себе могли принадлежать к одному из выше перечисленных феодальных центров (княжеская крепость, феодальный замок, сторожевая крепость).

Археологическая классификация древнерусских городищ показывает, что наиболее древними укрепленными поселениями были городища — общинные центры, массовое функционирование которых приходится на VIII—IX вв. Около рубежа IX—X вв. большинство укреплений (Ревно I, Горишние Шеровцы I, Карапчев, Белая и др.) прекращают свое существование. Предполагается, что они были разрушены силами военно-феодальной знати, которая в это время сменила родоплеменную верхушку. Древнейшими феодальными центрами оказались городища — княжеские крепости, появившиеся не ранее рубежа IX—X вв. Частновладельческие феодальные замки появились в XII в.

Хронология городищ и других древнерусских памятников, построенная на стратиграфии, типологии керамических комплексов и других датирующих материалах, позволила выделить три основных периода истории населения древнерусской Буковины X—XIV вв., которые совпадают с основными периодами политической истории Древней Руси в целом.

Первый период (X—XI вв.) охватывает время, когда древнерусская Буковина являлась составной частью Киевской Руси. В свою очередь этот период делится на две фазы: раннюю (X в.), когда завершался длительный и постепенный процесс включения этой территории в состав Руси, и позднюю (XI в.), когда население этой территории полностью было подчинено власти киевских князей.

Второй период (XII — первая половина XIII вв.) охватывает время, когда древнерусская Буковина входила в состав Галицкого княжества. Здесь выделена ранняя фаза (первая половина XII в.), когда еще шел процесс формирования Галицкого княжества и древнерусская Буковина находилась под властью теребовлянских князей.

Третий период (вторая половина XIII—первая половина XIV в.) охватывает время, когда древнерусская Буковина входила в состав Галицко-Волынского княжества, зависимого от Золотой Орды.

Во втором разделе исследуются городища — княжеские крепости Северной Буковины по периодам. Особый интерес вызывают городища, относящиеся к первому периоду. Из них лучше изученными являются развалины княжеских крепостей в Ревно (городище Ревно IБ) и Горишних Шеровцах (городище Горишние Шеровцы II). Обе крепости построены в одно и то же время, около рубежа IX—X вв., расположены на противоположных берегах Прута, на расстоянии 15 км одна от другой. Но время их функционирования не одинаковое: горишнешеровецкая крепость функционировала в X — первой половине XII в., а ревнянская — лишь в X в. Это объясняется тем, что крепости принадлежали к разным политическим образованиям: горишнешеровецкая — Киевской Руси, а ревнянская — Хорватскому княжеству.

На территории обеих крепостей во время раскопок обнаружены оборонительные срубы, располагавшиеся на валах-платформах, жилищно-хозяйственные постройки, примыкавшие к оборонительным линиям, и срубные дома с подвалами. Дома с подвалами, несомненно, принадлежали военно-феодальной знати, которая занималась также сбором княжеских податей с населения окружающих сел. Наличие построек такого типа позволяет рассматривать княжеские крепости не только как важные оборонительные форпосты центральной власти, но и как опорные пункты сбора и временного хранения княжеской дани.

В Ревно рядом с княжеской крепостью размещалось большое поселение-спутник. На его территории (6 га) раскопаны ремесленные мастерские, в том числе пекарня, продукция которых удовлетворяла потребности военного гарнизона крепости. На территории этого же поселения располагались дополнительные оборонительные линии крепости, что позволяет говорить об определенных военных обязанностях жителей поселения-спутника. Здесь жили и земледельцы, которые обрабатывали землю, принадлежащую военно-феодальной знати, жившей в крепости. Таким образом, имеются все основания утверждать, что жители поселения-спутника, сидевшие на землях княжеских крепостей, вынуждены были выполнять различные повинности в пользу феодалов. Именно в княжеских крепостях впервые сложилась феодальная эксплуатация.

На материалах городищ — княжеских крепостей также раскрывается конкретный процесс вхождения древнерусской Буковины в состав Руси. Этот процесс завершился в конце X в., после известного похода Владимира на хорватов в 992 г. Но он начался еще в догосударственный период, когда у восточных славян существовали племенные княжества и их конфедерации. Сначала, не позже первой половины X в., составной частью Киевской Руси становится Среднее Поднестровье. Тогда границы Руси протянулись до верхнего Прута, на левобережье которого, в Горишних Шеровцах, была построена крепость киевских князей. В конце X в. киевские князья полностью подчинили своей власти и земли хорватских князей в Прикарпатье. Тогда хорватская крепость в Ревне была ликвидирована.

Крепость киевских князей в Горишних Шеровцах прекратила свое существование в середине XII в., то есть приблизительно в то время, когда в 10 км от нее, на левом берегу Прута, была построена новая крепость галицких князей — Ленковецкое городище в Черновцах.

В составе Галицкого княжества древнерусская Буковина являлась южной окраиной, и здесь располагались важные оборонительные линии. Одна из них — Попрутская укрепленная полоса — состояла из княжеских и сторожевых крепостей и располагалась на обоих берегах Прута. На его левом, «внутреннем» по отношению к Галицкой Руси, берегу, находились Ленковецкое городище в Черновцах, укрепления Снятина, Коломыи и другие, а на противоположном берегу — сторожевые крепости.

Ленковецкая крепость построена в долине Прута, среди болот, по единому плану, для заранее известного количества воинов. Основу ее главной оборонительной линии составляли срубы, поставленные на вершине вала-платформы. С внутренней стороны к валу примыкали жилищно-хозяйственные срубы, в помещениях которых жили дружинники. На некотором расстоянии от оборонительной линии, во внутреннем дворе крепости стояли большие срубные дома с подвалами, принадлежавшие военно-феодальной знати.

Рядом с Ленковецкой крепостью находилось большое поселение — посад, на территории которого размещались дополнительные оборонительные линии. Основным занятием населения посада было ремесло (здесь раскопаны железоплавильные и агломерационные печи, найдены инструменты кузнецов и т. п.), направленное главным образом на удовлетворение потребностей военного гарнизона крепости.

Ленковецкое поселение располагалось на перекрестке торговых путей, в пограничье Галицкого княжества, что благоприятствовало превращению его в городской центр, экономическую основу которого составляла транзитная торговля.

Сторожевые крепости, входившие в Попрутскую оборонительную полосу, открыты и на противоположном, правом, то есть «внешнем» по отношению к Галицкому княжеству, берегу Прута, на высоких холмах, в определенной системе по отношению к Ленковецкой крепости. Из них лучше всего изучена пограничная крепость в с. Молодии. В ее внутреннем дворе кроме оборонительно-жилищных срубов обнаружены остатки башни-донжона.

Исследовались также пограничные укрепленные пункты Галицкого княжества на среднем Днестре (Ушица, Бакота и др.). В эту систему обороны входили укрепления летописного Кучелмина, остатками которого, по всей вероятности, являются городища XII—первой половины XIII вв., расположенные на правом высоком берегу Днестра, между селами Непоротово и Ломачинцы Сокирянского района, в уроч. Галица.

Важную роль в обороне земель Галицкой Руси играли феодальные замки XII — первой половины XIII вв. Здесь, как показали раскопки в Черновке, Недобоевцах, Дарабанах, размещались военные гарнизоны, защищавшие не только феодала и его имущество, но и прилегающую территорию. Исследованные городища — феодальные замки оказались в разном соотношении с поселениями-спутниками. По-видимому, одни из них (например, феодальный замок в Дарабанах) принадлежали боярам-вотчинникам, а другие — «служащим боярам» (феодальные замки в Молодии, Черновке, Недобоевцах). Феодальные замки представляли собой очаги частновладельческой эксплуатации населения.

Древнерусская Буковина в составе Галицкого княжества была хорошо защищена системой пограничных, княжеских крепостей и феодальных замков. Ее территория в XII—первой половине XIII вв. была плотно заселена, что благоприятствовало социально-экономическому и культурному развитию населения. Во время раскопок найдено большое количество предметов свидетельствующих о том, что их культура была древнерусской, а ее создателями — восточные славяне. Так, в древних Черновцах (Ленковецкое городище) найдены различные предметы, в том числе бытовые, с древнерусскими надписями. В Черновцах, Василеве, Черновке, Дарабанах и других местах найдены перстнеобразные проволочные височные кольца с заходящими концами — типичные древнерусские украшения. К таким же украшениям относятся и проволочные серебряные кольца, один конец которых завернут в спираль (Горишние Шеровцы), трехбусенные серьги (Митков), металлические очелья (Василев, Кицмань, Санковцы, Ошихлебы).

Высокоразвитая древнерусская культура в середине XIII в. после нашествия орд хана Батыя понесла тяжелый урон. Но древнерусская Буковина и далее входила в состав Галицко-Волынского княжества. На ее территории взамен разрушенных построили но-

вые крепости галицких князей. Их развалины исследовались в Карапчове на Черемоше, на Цецинской горе в Черновцах, в Хотине и Перебыковцах на Среднем Днестре.

Деревянная крепость в Карапчове, как показали раскопки, по своей конструкции оказалась типично древнерусской. Основу ее главной укрепленной линии составляли оборонительные срубы, к которым с внутренней стороны примыкали жилищно-хозяйственные постройки. Несколько иной оказалась конструкция главной укрепленной линии Перебыковской крепости. Ее основу составляли срубы, забитые глиной, на вершине которых стояла стена-заборола из двух параллельных рядов плетня, внутреннее пространство между которыми (ширина 1 м) было забито глиной.

Система обороны Цецинской крепости, в центре внутреннего двора которой стояла каменная башня-донжон, характерна для военно-оборонительного зодчества второй половины XIII — первой половины XIV вв. В это же время, по-видимому, построены и первые каменные укрепления в Хотине.

В четвертом разделе исследуются города древнерусской Буковины. На материалах Ревнянского поселения прослеживается один из путей возникновения раннефеодального города. Поселение развивалось начиная с VIII в., но раннегородскую структуру приобрело лишь в X в. Благодаря этому появилась возможность изучить основные этапы формирования самого города.

В IX в. на территории ревнянского гнезда поселений кроме неукрепленных селищ функционировали еще два укрепленных общинных центра: убежище (городище Ревно IA) и административно-хозяйственный центр (городище Ревно IIA), подготовившие своим развитием необходимые условия для возникновения основных компонентов раннефеодального города. Так, рядом с убежищем находилось поселение воинов-земледельцев (такого типа поселения исследовались также в Червоной Диброве и Белой), которое следует принять за эмбрион дружинного поселения. Здесь жили полупрофессиональные воины, тесно связанные с сельским хозяйством. Они выполняли военные обязанности в интересах всего территориально-родового союза, но жили отдельно от остальных общинников.

В свою очередь общинные административно-хозяйственные центры, на территории которых концентрировались ремесленники различных специальностей (такие поселения часто называют ремесленными), своим развитием подготовили экономическую почву для возникновения городских посадов. Это положение иллюстрируется на материалах городищ IX в.: Ревно IIA, Добрыновцы, Горишние Шеровцы I и поселения Черновка II.

Не позже первой половины X в. в Ревно, на месте общинного центра-убежища, построена княжеская крепость, которая по отношению к городской структуре начала выполнять функции детинца. С этого времени социально-топографическая структура Ревнянского поселения становится типичной для раннегородских центров. Этот город, название которого нам неизвестно, принадлежит к числу древнейших восточнославянских поселений такого типа в Украинском Прикарпатье.

Обращает на себя внимание тот факт, что военно-феодальная знать княжеской крепости-детинца имела зависимых ремесленников (их мастерские раскопаны на поселении-спутнике княжеской крепости), которые обеспечивали ее необходимыми ремесленными изделиями. Продукция же ремесленников посада, по-видимому, поступала главным образом на местный рынок. В таком случае основными потребителями ремесленной продукции посада могло быть местное земледельческое население.

Расцвет городской жизни в Древней Руси приходится на XII — первую половину XIII вв. Об этом свидетельствуют также материалы исследования городских центров древнерусской Буковины (древних Черновиц (Лепковецкого городища), летописного Василева и др.).

Летописный Василев сформировался вокруг феодального замка, построенного, по всей вероятности, по инициативе теребовлянских князей. Он, подобно другим древнерус-

ским городам, состоял из трех основных частей: детинца (уроч. Замчище), посада (территория современного села) и сельских слобод (уроч. Хом, где исследовался феодальный замок, Жигулевка, Монастырь). Рядом с замком находилась и торговая площадь, а вокруг нее — ремесленные мастерские, свидетельствующие о том, что ремесленники изготовляли продукцию не только на заказ, но и главным образом на рынок.

На посаде раскопаны фундаменты белокаменного храма XII в. Это четырехстолпное, однокупольное, трехнефное, с тремя полуциркульными апсидами с востока сооружение. По технике строительства василевский храм — типичное для Галицкого княжества монументальное здание. Его стены, как и в храмах Галича и Владимиро-Суздальского княжества, были сложены из больших тесаных блоков известняка, с забутовкой внутри, а фасад украшен деталями из резного камня. План и конструкция василевского храма типичны для древнерусского монументального зодчества Руси XII — первой половины XIII вв.

Белокаменный храм являлся главным культовым сооружением летописного Василева. Кроме него в городе были и деревянные храмы. Их остатки обнаружены на детинце (уроч. Замчище) и на территории феодального замка (уроч. Хом).

Заслуживает внимания каменный саркофаг, раскопанный на кладбище возле каменного храма, на верхней плите которого вырезаны различные геометрические знаки. Среди них выделяются «знаки рюриковичей», которые вместе с другими находками (керамические комплексы, женские украшения и т. п.) убедительно свидетельствуют о том, что культура летописного Василева является типично древнерусской.

В пятом разделе кратко описываются результаты исследования наиболее важных поселений IX—XIV вв., материалы которых являются важными источниками настоящего исследования.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки
ВИ	— Вопросы истории
ИЗ	— Исторические записки
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МИА	— Материалы исследования по археологии СССР
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
УІЖ	— Український історичний журнал
SCIV	— Studii si cercetari de istorie veche

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ І

АРХЕОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ 5

Типологія давньоруських городищ 5
Хронологія давньоруської кераміки X—XIV ст. 14

РОЗДІЛ ІІ

КНЯЗІВСЬКІ (ДЕРЖАВНІ) ФОРТЕЦІ 38

Городища — князівські фортеці X—XI ст. 38
Городища — князівські фортеці XII—першої половини XIII ст. 68
Городища — князівські фортеці другої половини XIII — першої половини XIV ст. 86

РОЗДІЛ ІІІ

ФЕОДАЛЬНІ (ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКІ) ЗАМКИ 100

РОЗДІЛ IV

ДАВНЬОРУСЬКІ МІСТА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ 120

Ревнянське поселення X ст.— ранньофеодальне місто східних слов'ян . 121
Літописний Василів 138

РОЗДІЛ V

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ І НАЙВАЖЛИВІШИХ СЕЛИЩ БУКОВИНИ (IX—XIV СТ.) 154

ПІДСУМКИ 192

РЕЗЮМЕ . . . 199

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 205

Академия наук Украинской ССР
Институт социальных
и экономических проблем
зарубежных стран

Борис Анисимович Тимощук

**ДРЕВНЕРУССКАЯ
БУКОВИНА**

(X — первая половина XIV вв.)

(На украинском языке)

*Затверджено до друку
вченою радою
Інституту соціальних
і економічних проблем
зарубіжних країн
Академії наук УРСР*

Редактор
Л. Л. ВАЩЕНКО
Оформлення художника
Г. М. БАЛЮНА
Художній редактор
С. П. КВІТКА
Технічний редактор
Г. Р. БОДНЕР
Коректори
Н. О. ЛУЦЬКА, Ю. І. БОЙКО

Інформ. бланк № 4355.

Здано до набору 10.08.81. Підписано до друку 21.04.82. БФ 00648. Формат 70×90/16. Папір друк. № 1. Ум. друк. арк. 15,21. Ум. фарб.-відб. 15,356. Обл.-вид. арк. 16,76. Тираж 1500 пр. Зам. № 290. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво «Наукова думка»,
252601, Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Дніпропетровська обласна книжкова друкарня
320091, Дніпропетровськ, вул. Горького, 20.

В ИЗДАТЕЛЬСТВЕ «НАУКОВА ДУМКА» В 1983 г. ВЫЙДЕТ В СВЕТ КНИГА:

Курганы Степного Крыма. 10 л. 1 р. 50 к.

Освещаются результаты работ Северо-Крымской археологической экспедиции 1978 г. на территории Степного Крыма. Вводятся в научный оборот материалы курганных могильников, представляющих археологические культуры эпохи ранней и средней бронзы. Рассматриваются вопросы палеоантропологии древнего населения Крыма.

Для археологов, историков, антропологов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

Предварительные заказы на эту книгу принимают все магазины книготоргов, магазины «Книга — почтой» и «Академкнига». Просим пользоваться услугами магазинов — опорных пунктов издательства: Дома книги — магазина № 200 (340048, Донецк-48, ул. Артема, 147а), магазина «Книжный мир» (310003, Харьков-3, пл. Советской Украины, 2 (2), магазина научно-технической книги № 19 (290006, Львов-6, пл. Рынок, 10), и магазина издательства «Наукова думка» (252001, Киев-1, ул. Кирова, 4). Магазины во Львове и Киеве высылают книги иногородним заказчикам наложенным платежом.

2 крб. 10 к.

ДАВНЬОРУСЬКА БУКОВИНА

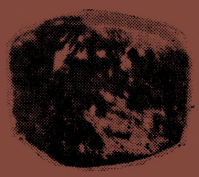

НАУКОВА ДУМКА

У монографії на основі археологічних джерел розкривається належність східнослов'янського населення Буковини до Київської (X—XI ст.) та Галицької (XII—XIV ст.) Русі. Досліджуються князівські (державні) фортеці, феодальні (приватні) замки і давньоруські міста X— першої половини XIV ст.

Висвітлюються історія і культура слов'янського населення Північної Буковини — складової частини Давньої Русі. На основі аналізу писемних та археологічних джерел автором монографії спростовуються вигадки буржуазних істориків про долю населення Північної Буковини.